

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 3 (205) май – июнь 2019 ж.

Учредители
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакьсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2019

ЖЕТИ КЕРЕ ОЮМЛАП

*Хар ким ушайды жерине,
Мен – Басханны терегине,
Чапыраггына, чёбюне.*

Файгъамбарла, акъылманла, ха-
кимле селешген дуняда, халкъдан
айып алмай, тийишлисича, жыр,
назму тизгенни къой да, келишди-
рип, бир тынгылы сёз айта билген
да къыйынды, къая жоннган кибик.
Алай, жабагъы да жүн эсе, мени-
чала да айтадыла сёз. Жашау кеси
анга шагъатды: бир кере, эки кере
угъай, жети кере оюмлап, кёлум-
дегин андан сора айтыргъа тюше-
ди кёп заманда. «Айтылгъан сёз –
атылгъан окъ», – дейдиле. Аны,

ызына къайтарып, нанчалар, тюзетир, өзгертир онг жокъду.

Алайлыгъын билип, сёзню уллу кючю бла, жылыуу, къу-
уаты бла жамауатны жашаууна, шүөхлукъгъа, тенгликге жол
излейди, жол ишлейди тынгысыз, тынчлыкъсыз, иги умутлу
да жүрегим. Жуюукъларым, тенглерим, шүөхларым аз туююл
эселе да, танышларым кёп бола барсала сюеме, нек десенг хар
жангы танышынгдан жылыу юлюшлю боласа.

Мен танымагъан, мен билмеген аз иги адам жашамайды
дуняда! Дуня дегенинг а – адам улуну жолуду, не менме де-
генле да ахырына чыгъып кеталмагъан, къыйырсыз-чексиз да
жолу. Мен да бир жолоучума бу ёмюрлюк жерни ёрлю, энишли,
кюню, боранлы да жолларында. Бирде къууанама, кюлеме,
бирде жарсыйма, ачыйма, бирде уа жарыкъ сагъышларымда
иги умутлагъа учунама.

Бу журналны къолларына алгъанла, келигиз, нёгер бола-
йыкъ бир бирге. Кеси кесинлей темир терек болуп къалалмай-
ды бир инсан да. Не къарыулугъа да керекди таянчакъ. Манга
да хар заманда нёгер керекди: ушакъ нёгер, халал тенг, керти
жууукъ, тюз адам, тынч кюнюмде къууанч берген, къыйын кю-
нюмде билеклик этген. Ёмюрню айлаимасы, кёмеуолча, ту-
малап къояды жангызланы, жутуп, Жапыр таланы зыгъыры
жаз жабалакъны жутханлай. Мен бюгюннге дери сау-саламат
жашай келген эсем, шукур болсун, жууукъ-ахлу, тенглерим,

Мокъаланы Магометни атасы бла анасы

Мокъаланы Магомет сабийлери бла

Мокъаланы Магомет, Зубер Тхагазитов, Къулийланы Къайсын

шуёхларым, огъурлу адамла таянчакълыкъ этгендиле. Энтта ала таукеллик бередила манга, кёлуюмю кёкге кётюре, асыулары, болушлукълары жашау тирменими айланыууна дайым себеп бола.

Айланады жашаууму тирмени, сабий заманымда Жагъа тюзню кёк бузунда жашла айландырыгучу хайнухча. Тохтаусуз саркъып баргъан заман бурады аны тегейин. Жолда-къолда заман къара чачымы эртте агъартхан эсе да, не ауур къыйынлыкъладан да къутулуп, оюн терилтген, къайгъысыз жашчыкъгъа ушагъан кюнлерим, той къыздыргъан кечелерим кёп болгъандыла. Энтта, алгъынча, ачыгъан бла ачий, къууанган бла къууана жашайма. Келген жолуму, кёрген, сынагъан затларымы эгерирге къалсам а, кесими нартланы заманларында, къалыубалада туугъан сунуп окъуна къояма. Тюзю уа – 1939 жыл 15-чи июльда Огъары Басханда (Уллу элде) туугъанма. Атымы анамы кичи эгечи Жаннет атагъанды. Манга сыйлы файгъамбарны атын атап, акъсакъал аппам, айжаякъыннам, атам-анам да мени узакъ ёмюрлю, насыплы болурумун суйгендиле. Хар кимге да кеси адамы ариу кёрюнеди. Дуниагъа иги умутлу къарай, сабийлери кёкден жулдуз аллыкъ сунадыла атала, анала. Манга да аллай игиликле жорай болур эдиле бизникиле.

Мен а, бирси сабийлеча, ойнагъан, кюлген да, жырлагъан, жиягъан да эте, ёсе эдим тегерегин къаяла къуршалап тургъан элде. Атамы, анамы жумушакъ, сабыр ауазлары кире эдиле са-

Отарланы Керим, Шахмырзаланы Саид, Кациланы Хабу, Мокъаланы Магомед

бий тюшлериме. Минг жомакълы, жарыкъ жырлы, къызыл ашыкълы эди мени сабийлигим. Бурхан деп кичи къарындашчыгъым да бар эди. Не медет, сабийлей ёчюлюп къалгъан эди ол. Андан сора анам бек сакъ эди манга. Атамы эгечини къызы Журтубайланы Гезам а къююнундан тюшюрмеучю эди мени, къайры да элтип, ойнатыргъа, булжутургъа кюрешип. Бизге кёп къонакъ да келиучю эди. Огъары Малкъардан, Тау артындан, Къарачайдан, бирси узакъ элледен да. Саугъала да келтирип, къонакъла бек эркелете эдиле мени, ханны жашчыгъынча.

Кёп жерге, кёп элге жетежагъым болгъанын мен артда билгенме, уллайгъандан сора. Атамы атасы Жашау Черек ауузундан эди, кесибизни тукъум элибиз Мукушдан. Ол Басханнга ётюп, анда юйдегили болуп, кёп да жашап, намазлыкъ юсюнде сеждагъа ийилгенлей ёлгенди. Атамы анасы Малкъондуланы Кёгюрчюн Кёнделенден эди, къачан эсе да бирде Чегемден келгенледен. Юй кёгюрчюн кибик, ол огъурлу, ол жууаш ыннам сюргюнню биринчи жылында Алма-Ата тийресинде кетгенди дуниядан. Анам Стампулну атасы Мерлани Нико Тау артындан эди, эбизе. Мелиянланы Алий дей эдиле анга басханчыла. Эбизе Алий деп да айта эдиле. Кёчгюнчю таулулагъа берилген малланы къыш сууукъда бир узакъ жерден сюрюп келип, къызыу ауруп, ол, сексенжыллыкъ апшам, тёшек болду да, андан сора онсегиз кюн жашап, ёлюп къалды. Аны къабыры бла жарлы анамы къабыры Алма-Ата башында 8-чи ГЭС-де, бармакълача, бир жердедиле.

*В. М. Коков Мокъаланы Магометге
«Къабарты-Малкъарны халкъ
поэти» деген атны берген кези*

Анамы анасы Гызыланы Кемилят а Ысхауатдан Огъары Басханнга кѣчген къарачайлыладан эди, Халкечладан. Алагъа нек эсе да Гызылары деп къойгъандыла мында. Атам Хасуу 1941 жыл урушда ѳлгенди. Жырчы болгъанды ол. Жырчы Хасуу дейдиле энтта эллилерибиз, аны эсгерселе. Ол этген бир-бир жырла («Любаны жыры», «Гюргъокъну жыры» дагъыда башхалары), халкъ жырлагъа саналып, бюгюнлюкде да элдеде айтыла-айтыла турадыла.

Кесими юсюмден сѳзюмю толуракъ айтыр ючюн, биягъы сабий заманыма къайтмай болмайма. Эсимдеди, анам этген акъ кълпакъчыгъымы да алчи кийип, жетген жашха ушаргъа кюреше, уллу-уллу атлап, бир эрттенликде босагъадан арбазгъа чыкългъанымлай, жети

жукълпак, эсеме келмезлик затха – тюшюмде кѳрмезиме тюнюмде къарап кълдым: гюрюлдегени кълаяланы зангырдата, бир кълара жорлу айрыкълуйрукъл аэроплан элибизни башына келди да, бомба атды. Олсагълат тѳгерекни аны даууру толтурду, жар оюлгълан, кълар юзюлген кибик. Мен, мажарып юйге киралмай, кълоркълуп, терк окълуна терезе тюбюне кълысылдым. Аэроплан кетип, дауур шошайгъландан сора, мени кълююнуна алып: – Бек кълоркълдунгму, балам? Кълаллай эди ол аман гяуур? – деди ыннам, анамы анасы.

Кълалай кълоркългъланымы, аны кълаллай болгъланын айтыргъла ашыгълып, сѳзлени бир бири ызындан кълуйдум:

*Бир айрыплан кѳргенме,
Кълоркълуп, аман элгеннгенме,
Алашаны бара эди.
«Зуу!» – деген сундум да,
«Тарх!» – деген сундум да,
Атып ийген сундум да,
Жаным чыгълып кълала эди,–
Алай эди, алай эди!*

Кешоков Алим бла Мокъаланы Магомет

Мен айтып бошагъанлай, кёлюнден кёп жыр, жомакъ билген, эллиле тиширыуларына фыйгъамбарларына санагъан ыннам, кёзюме къарап, ышарып, дунияда бир къыйынлыкъ да болмагъанча:

– Аллах хакъы, атангча, сен да жырчы боллукъса, къарайма да, – деп, башымы сылады.

Мен билмей эдим ансы, атам ол заманда урушха кетип эди. Огъары Ауулда тюрлю-башлы юйюбюзге кирит салып, апшам бла ыннам бла бирге уллу юйюбюзде жашай эдик анам да, мен да. Тийреде, юйде да бек эркелете эдиле мени, хар ким кеси суйгенча, бир ат атап. Курча деучю эди атам харип. Жашчыкъ дерге уа анам сюе эди. Алай, алтыжыллыкъ заманымда сапырандан ауруп, анам ёлгенлей, биле-биле, «къартчыкъ» болуп къалдым. Андан сора манга ыннам, уллу анам, аналыкъ, аталыкъ да этди. Ол, этегине кысып, мени ёсдюрюрге кюрешгенди, назмулары, жырлары да суйдюргенди манга, малкъар тилни бай хазнасындан жүрегими, кёлюмю толтуруп. Жууукъну, тенгни, бирси адамлары, жерни, кёкню сюерге да ол юйретгенди.

Бирси атларым ючюн къайгъырмасам да, ол заманда ючюнчю классха жүрюген Гезам, эркетип, Жетийлыкъчыкъ десе, ушатмай эдим. Анга бюсюремегеними бир ингирде ыннагъа айтдым.

– Бош жаратмайса, балам, аны, – деп, ышарды ыннам, – асыры кылыкъсыздан, башхалача туумай, сен жети айдан

туууп к'валг'ванса. Ол бир. Экинчи уа, «жети» дуния жаратылг'ванлы да адам улуну бек ог'гурлу, бек сыйлы санау санларын-дан бириди. Ийнанмай эсенг, бери тынгылачы. Жер жети к'ватлыды, к'ек да – жети к'ватлы. Бизде, таулулада, жууук'лук' да жети атаг'ва дери тергеледи. Даг'быда: бир ыйык'ва – жети кюн, тейри к'былычны да – жети тюрлю жарыг'гы. Жетегейле жети айланмай, танг да атмайды. «К'бызчык' тейри к'былычны юсю бла секирсе, жашчык' болуп к'валлык'ды», – деп, нек айтылг'ванын а билемисе? Билмейсе. Биз жашаг'ван дунияны белгисича, тейри к'былыч жерде, к'екде да жети тюрлю жарык'ны алады да, к'бызг'ва жаш болуу, бу дуниядан бир башха дунияг'ва атлаг'ванча, к'бийынды да, андан айтадыла алай. Энтта бери тынгылачы:

*«Жетегейле – жети жулдуз,
Темирк'газак' – кеси жулдуз,
Жетегейле жети айланмай, танг атмаз», –*

деп, солумай, жети кере ким айтса, ол этген тилегин, муратын табады. Айталлык' эсенг, к'рчю, мен бир тынгылайым.

Не кюрешдим, не кюрешдим – айталмадым.

– Солууум жетмей к'валады, – деп, мудах мурулдадым да, к'гарт анам мени жапсарды:

– Мудах болма, хомух. Аны сенден эслиле да айталмаг'вандыла жети кере, солуу алмай. Аны айталмаг'ван к'епле тилеклерин тапхандыла, к'еплени муратлары толг'ванды. Алай тутху эди насыбынг'...

Мен уг'бай, ким да ийнанырча, хар с'зююн алай ариу айтыучу эди ыннам. Заман жетип, бек алг'ва Жаннет мени к'вазах мектепге элтип бара туруп, ыннам айтхан «жети» эсиме тюшюп, к'ууандым. Таулуладан жети сабий бара эдик бирге. Мектепге жете башлаг'ванлай, бияг'гы саг'гышландым. Мухаммат деген ат манга ауурлук' этгенча, ушамаг'ванча к'рюндю: ол – бир уллу адамны, ыннам салауат салыучу файг'вамбарны аты, мен а – сабий. Алай бираздан хар зат да тап болду. Жаннет, устазг'ва айтып, тизмеге атымы Магомет деп жаздырды. Ок'ууп башлаг'вандан сора, к'валай эсе да санадым да, атым жети харфдан к'уралг'ванына да к'ууандым. Мен андан бери ол атны жюрютеме. Ол ат бла чыг'вадыла назмуларым, китапларым. Атамча кырчы уа болмадым. Ыннам да болушуп, бек алг'ва жазг'ван назмум а буду:

*Онг жанымда – ишхилди да, кушай да,
Сол жанымдан а к'гар таула к'гуршайла.
Мен бир ажашхан зурнук'га ушайма.
Ай, шухум, к'еп сак'латма, кел, хайда!*

Бу назмучукъ биринчи китабымда да чыкъгъанды. Ахыр тизгинде «шуёхум» деген сёзню «сюйгеним» деген сёзге тюрлендирген эдим артда, алай тап кёрюп. Андан бери, жаза-жаза, назмулагъа жесир этгенме жанымы. Бек аздан да жети кере оюмлап, назмуну алай къуараргъа керегин эртте ангылагъанма.

Кёп узун жылны Къазахстанда ашырып, 1957 жылда тебиреген эдик Кавказгъа. «Жети» деген тарых бизге онг берлик, жол берлик суна эдим мен, къууана. Алай, не медет, келемени-биз къурумай, бери жаланда 1958 жылда жыйышхан эдик биз. «Коммунизмге жол» газетде назмуларымы кёрюп, къууанып: «Энди, ёлсем да, къайгъырмайма. Мен бу дунияда бек уллу ишими тындыргъанма – сени назмучу этгенме, балам», – деген эди ыннам. Андан сора кёп да жашамагъан эди харип... Мени тенглиле бары да окъуу кёллю эдиле. Мен да, туугъан жерим къанат берип, бери къайтханымдан сора, жети жыл окъугъанма: беш жыл Къабарты-Малкъар къырал университетде, эки жыл да Москвада Бийик адабият курслада. Къайда окъугъан эсем да, къайда айланган эсем да, жыргъа, назмугъа кёл салгъанлай тургъанма. Жюрегимде бюгюн да жети тюрлю жыр жашайды: анамы бешик жырлары, кеси къурап, атам айтыучу жырла, халкъыбызны жигитлик, тарыгъыу, суймеклик, чам жырлары, сора кесими жырларым. Ала бла бирге жети къатлы жер юсюнде сюелип, кырдык шыбырдаун, чапыракъ шыхырдаун, череклени, жауунланы шууулдауларын, жети къатлы кёкню бетинде жулдузланы тиллерин ангыларгъа, билирге кюрешеме.

Багъалы окъуучум! Назмуларымда кёлюнге ушамагъаны тубесе, бек къарыулама. Бара-бара, ким биледи, сени кёлюнге жетерча, мен бир тап зат жазаргъа да болурма. Алыкъа жолдама.

Ёмюрюмде кёп зат «жети» бла байламлы бола келгенин белгилей эсем да, энтта къайтарып айтама: мен суйген, мени суйген адамланы болушлукълары бла къурала келгендиле ишлерим. Аллай адамланы истеулеринден биринчи китабым «Жюрегими тебиую» 1960 жыл кёргенди дуния жарыгъын. Жазыучула Союзуна да мени бек жашлай алгъан эдиле – 1964 жылда. Андан бери кёп китабым чыкъгъанды кеси тилибизде, орус тилде да.

Кече узуну жарыкълары тереземе тийип тургъан Жетегейле жети айланып, танг атханды. Бюгюн мен, жашаууну жетинчи онжыллыгъыны босагъасындан алгъаракъда атлагъан таулу, жерлешлериме жети алгъыш сёзюмю айтама:

Малкъарны бийик жери, ёмюрлени отларында кёп кюйген, кёп жара тышген жерибиз сабийсиз, кырдыксыз, тирликсиз кълалмасын!

Жыл санлары жетмишден атлагъан акъсакъал аппала, тынгысыз жүреклеригиз ырахатлыкъдан толсунла, кёл суудан толгъан кибик!

Туудукъларыгъыз жети жукъудан къайтханда да, жукъламай, сагъайып туруучу, дарий жыйрыкъла, кебинле да бичген, ёксюзню башын да сылагъан ыннала, огъурлу къолларыгъыз, жүреклеригиз ёмюрде ачымасынла!

Тау кёллю, иш кёллю атала, юйлеригизни эшиклерин къуугъун атлы къакъмай: «Юйюгюзге да – игилик!» – деп келиучю сыйлы къонакъла ачсынла!

Бешик тебиретген анала, баш иелеригиз бла жарашыулу жашап, сабийлеригизни къууанчларын кёрюгюз!

Душманнга сур къарап, шуёхха жумушакъ ышаргъан жашла, учхан къушдан тюк алгъанла, тартып, темир юзалгъанла болугъуз!

Намыслы, адепли, ариу да къызла, отоуда сизге баш ау, къол ау да болгъан, бетигизге жабыу болгъан алты жаулукъ башыгъыздан, къолугъуздан алынып, жетинчи уа – биринчи жабыу – бетигизни уяты кесигизде къаллыкъ къызла, ёмюрюгюзню насып ийнакълай, кимни сюе эсегиз да, аны жулдузу батмай турсун, сизни къууандыра, жарыта!

Былагъа ушагъан алгъышла кёп эшитгенме сабийлигимде таматаладан, огъурлу сёзню къыйматын иги билгенледен. Кёчгюнчюлюкде биз тюшген элде ал кезиуде, ачлыкъ-жалан-нгачлыкъ къысып, халкъ къырыла тургъан заманда, къайда эсе да биреу къатын алгъанды деген хапар чыкъса: «Кимди ол, быллай къара къыямада алай этерге кёлю баргъан?» – деп, аны айыпха санай эдиле таулула. Алай, ачлыкъ кетип, аш-суу эркинирек табылып, адамла бир кесек тирилгенлей, тойла, къандес сыйла да башландыла. Не айтдыраса, боза, сыра этип, хант къангала къурау, жууукъну-тенгни, тийрени къонакъгъа чакъырып, ыйыкъда бир-эки кечени той бла, жыр бла ашырыу тёреге айланып къалгъан эди. Аллай къууанчлада уа бек сыйлы къонакъла жыр айта билгенле эдиле, алгъыш этерге устала.

Тойгъа, сыйгъа мен да барама, жырлагъа тынгыларгъа сюеме десем, тыймай эди къарт анам. Хант къангагъа олтуруп, боза гоппанны бирден-бирге ётдюре, Теммоланы Къараш, Кючмезланы Апой, Гайыланы Хадау, Алийланы Нухай, анамы къарындашы Мелиянланы Илияс дагъыда башхала кезиу-кезиу айта эдиле жыр, эжиуню да бир ариу тарта. Хар ким бек суйюп тынгылай эди алагъа. Мен да тынгылай эдим, жырчыладан бирини аркъасына къысылып, жер юсюнде менден насыплы жокъча. Жыргъа асыры жаным кетгенден, не этгеними билмей, бир-бирде эжиуге кшошулуп да къала эдим. Мен суйюп, ийнакълап, атларын эсгерген ол асыулу кишиле устазларым

эдиле мени, халкъыбызны жырларын сюерге юйретгенле. Ала, Илиясдан бирсиле, дуниядан кетгендиле (жаннетли болсунла), Илияс а, 90-жыллыкъ аппа, Аллахны ахшылыгъындан, сау-эсенди, Кичибалыкъда жашайды. Бюгюн да, ол жыр айтып башласа, жангыдан сабий заманыма къайтханча, къууанып, дуния зауугъун этеме.

«Жырсыз къалгъан юйсюз къалгъаннга тенгди», – дегендиле бурунгулула. «Кёлюнде жыры жокъну бетинде нюрю болмаз», – деп да айтхандыла. Халкъ жырларыбыз манга кёп къыйынлыкъгъа чыдаргъа болуша келгендиле. Не уллу ачуну да сел, сынтыл этедиле ала. Мени хар заманда жүрегими басхычыдыла жырла, жанымы таянчакълары. Аны себепли назмуланы, поэмаланы да, жырланыча, макъам бла жазама. Жырны кюч-къарыу берген къудуретине керти, кёлюм бла ий-наннганлай жашайма да, «Эски таулу жырла» деген назмуда былай андан айтханма:

*Жырчылагъа эжиу этдим кёбюнде,
Айтдым кесим да сизни, жырларымы.
Алай сюеме, къатлана кёлюмде,
Ёлюмден сиз кгалдырлыкъча жанымы!*

Магомет МОКЪА

МАЛКЪАРНЫ КЪАНАТЛЫ ЖЫРЧЫСЫ

Мокъаланы Магомет 1939 жылда 15-чи июньда Огъары Басханда туугъанды. Назму жазып школда окъугъан жылларында окъуна башлагъанды. Биринчи назму китабы «Жюрегими тебиую» деген аты бла басмадан 1960 жылда чыкыгъанды. Магомет ол заманда университетни филология факультетини студенти эди. Ол китап малкъар адабиятха къаллай фахмулу поэт келгенин баям этген эди. 1964 жылда уа Магометни СССР-ни жазычуларыны Союзуна алгъандыла.

Магометни сабийлиги ариу башланган эди. Алай, жарсыугъа, ол насып узакъгъа бармагъанды: атасы урушдан къайтмай, анасы ёлюп, жашчыкъны ыннасы ёсдюргенди. Поэтни «Къызгенде къычырады кукук...» деген назмусунда сабийлигини насыплы заманы суратланады. Сабийлигича, аны татлысы, ачысыча, адамны эсинде ёмюрлеге бир зат да къалмайды. Баям, артда болгъан затла бары да сабийликдеча тюйрелмейдиле эсге. Кёп жылла озгъандан сора, Басхан ауузуна, Къызген элге келип, лирика жигит (поэт) сюргюнден бери адам жашамагъан журтда эртте эриген насып кюнлерин излейди. Ол «къызыл ашыкъларын тизип» ойнайды. Жашчыкъны урушда жоюлгъан атасы алыкъа сауду, ол атына «кюмюш жоуген салады», анасы да отха къазан аса айланады. «Сени биз ёсдюргенбиз!» – деп, алыкъа жашчыкъгъа киши да дау айтмагъан заман. Артда, сабийлиги ариу тюшге ушаса, айтырла. Бу назмуда, дагъыда кёп башха назмуларында эсгерю, тюнюнде кёрюрге термилгенин узакъ сабийлиги чапхан журтунда кёз аллына келтириу, Мокъа улуну лирикасына энчи магъана берип, аны суратлау-ачыкълау амалларыны байлыгъын кёргюзтедиле.

*Иш этип келсем андан-мындан,
«Къуш балачыгъым», – дейди ыннам.
Билмейме, нем ушайды къушха? –
Мен сыгынла жыяма къышха...
Дерслени унутуп къояма, –
Ёпке солуу этип аямай
Чабама жумушдан жумушха...
Угъай, мен ушамайма къушха.*

Сабий къылыкъ этген жокъ эди сюргюнде: ким – ёксюз, ким – башсыз, ким – къарт... Бары да – къарыусуз. Бек уллу къайгъыланы къайгъысы – баш кечиндириу, жан къалдырыу. Магомет биринчи назмуларын сюргюнде жазгъанды, 16–17-жыллыгъында. Алада окъуна поэтни сёнгмез фахмусу эсде къалгъан суратла ишлейди. Назму къурамы да тынгылыды.

*Зурнук болуп, сюе эдим мен
Учаргъа Малкъарда таулагъа.*

*Таулары дуняны мюлкюнден
Кеп да сыйлыдыла таулугъа.
Кёреме: узакъда булутла,
Шашмай, ушайдыла жибекге.
Мен термилгенликге, умутла
Себен болмайдыла жүрекге.*

Мокъаланы Магомет, сабийлиги киши жеринде озгъан жаш, халкы, кеси да кёрген азапны эсинде сакълагъанды. Назмуда мудахлыкъ бла жарыкылыкъ бирге келедиле. Жашаудача. Алай эсгериу татлылыгы татыран татыулу ачыуну хорлайды.

Магометни бек биринчи назмуларындан бири «Зурнукла» деген назмуда. Анда лирика жигит эркин учхан зурнуклагъа сукъланады. Ол, алача болса, малкъар таулагъа учар эди. Тюзлюкню терслик хорлагъан заман – сюргюн заман – жаш поэтни назмуларына къара ауана атхан эди. Аллай кезиуде адамланы ахшы умутлагъа келлендирир онг азды. «Ёксюзле ушхууру» деген назмусун да Магомет сюргюнде жазгъанды. Ачлыкъны кезюне кеп кере къарагъан назмучу бу назмуда жашаууну къайтып келмезлик, эсинден да кетмезлик къыйын кезиуюн суратлайды. Беш нартюх бишеди къазанда. Ючюсюн сабийле, тёрттючюсюн да ёксюзле сакълагъан ынна ашайдыла. Бешинчи нартюх а – ол артдагъа къалгъан – кишиге кез къысыдырмайды.

*Артадагъа кьойгъан нартюхюбюз
Кёрюнеди да кёзюбюзге,
Бирда жукъу келмейди бизге,*

– деген тизгинле, назмуну ахырында келип, уллу магъана жүк кётюрюп келедиле: поэт айтмай, тышында кьойгъан ач къыйынлыкъны хурметсиз бетин кез аллынга сюеп къоядыла.

Мокъаланы Магометни лирикасы бек биринчи тизгинлеринден окъуна миллет бети бла энчиди. Аны хар къурагъан сыфаты – табиьгъаты, адамы да – туугъан жери бла байламлыдыла. Суратлау-ачыкълау амаллары да ол затха толу къуллукъ этедиле. Поэтни аслам назмусу, поэмалары Ата журтха аталгъан къанатлы жырладыла.

*Хар ким ушайды жерине,
Мен – Басханны терегине,
Чапырагъына, чёбюне...*

Поэтни кезю илиннген шартла – Басхан ауузну тереги, чапырагъы, чёбю, Кыртыкны кырдыгы, Курмуну чыгъы, Къызгенни ышыгъы – была бары да аны жүрегинде, этинде, тининде жашайдыла. Аны жашау жолун халкъны тарыхы ызлагъаны хар назмусунда толу кёрюнюп турады.

«Адыр-Суу наратлары», «Кече Тегенеклиде», «Огъары Басханда», «Шаурдатда жазылгъан назму», «Таугъа чыкъгъан жашчыкъ» деген эм башха назмулада да Магометни улан сүймеклиги, кюн тийгенча, жарытады ол суратлагъан табиьгъатны.

«Бийчесында жауады жауун» деген назмуда поэтни эси эртте кюн-леге кетеди:

*Жауун жауады, къарт ыннам жомагъын
Сабыр-сабыр айта тургъанча манга.
Къыдырып мелхум дуняны жолларын,
Ким тюбеди чомарт патчахча ханнга?*

*Жауун шуулдауда аппамы жырын
Эшитеме. Нечик игиди мында!
Жокъча жырны, жомакъны да ахыры,
Жауун алай жауады Бийчесында....*

Авторну жылы, жумушакъ ауазы келеди бу назмудан. Дагъыда ай-тады:

*...Балыкъ-Башын алай шош жарытады ай,
Мында акъ чатырын къургъандача Батбай,
Бурунгулу ыннамы шош бешик жырына
Тынгылай, сыгын отчукъгъа жылына...*

Магометни «Туугъан жерими сонетлери» деген назму бѐлюмю бир заманда бир Ата журтха этилген жырланы бек аламатыды десем, анга угъай дерик чыкъмаз. Малкъарны Беш да Тау Элине аталгъан назму тизгин къаууму – «Басхан сонетле», «Чегем сонетле», «Холам сонетле», «Бызынгы сонетле», «Малкъар сонетле», сора дагъыда «Къарачай сонет» – къарачай-малкъар назмучулукъда Туугъан жерге этилген жырланы бек алапат юлгюсюдоле. Назмула дуня поэзияны сонет формасында жазылгъанлары уа аланы бютюн тизгинли, шатык, ариу этеди.

«Басхан сонетлеринде» поэт, атасыны жанына олтуруп, эртте кетген анасы тиргизген отха жылынады, Тѐгюден ѐзенинде къаны тѐгюлген Гапалауну жырын жырлайды, Муккуланда «Пушкинни къызыл къан жуугъан намысына» бла «Лорканы жолда окъ тешген назмусуна» жарсыйды. Азауда поэт Прометейни «бауурун чакъгъан къушну» жаныды, Гягишни кѐгюнде жулдузлагъа къууанады, бу жерледе жашап кетген игилени эсге салады: гъаршда жулдуз болуп къалгъан ыннасын, жыя къобуз согъуучу Орусбийланы Исмайылыны, таулу Икарны – къанатла ишлеп, къаядан секирген Акъбайланы Магометни, гирхожанчы назмучу Керимни, кенделенчи Хабуну, поэтле Теммоланы Хамитни, Будаиланы Азретни, Минги таугъа сансыз кере чыкъгъан Залийханланы Чокканы, таурухланы, жомакъланы жыйгъан Орусбийланы Сафар-Алийни...

*Сонет назмуну узуну, эни да,
Энчи жоругъу да бар. Мен а анга
Сыйындырдым Курмуну, Къызгенни да,
Башында жарый Минги таунгу тангы...*

«Чегем сонетледе» поэтни ауазы мудахды. Тарыхда ол жерде бола келген терсликле адамны жанын кыалай тынчлыкъсыз этгенлери бла башланады:

*О, кыуанч тейриси, сен жарыкъ макъам сокъ,
Чагъырла да тартдыр, жанланы да ая!
Бирлени суу элти, бирлени жыкъды окъ...*

*Тынчлыкъсызды жаным. Заманла узая,
Мен ёлсем, жилиргъа анам жокъ, атам жокъ, –
Тараллыкъды манга да мында бу кыая...*

Андан ары – «ныгъышын, жолларын да мурса сыйыргъан», сюр-гюнден кыайтханлы киши жашамагъан Думала, Кыалабекланы Солтан-Хамитни тыпыр ташла эслеринде тутхан жигитлиги, «Жугъутур аягъы тутмазлыкъ тикли» чал башлы Тыхтеннген, «ай тийген Битикле, Фардык... Анда Фардыкны эски кыбырларында Шахмырзаланы Саид жатады – «Кязимден, Джалильден да насыплы, ёз жеринде оба болгъан» поэт, фольклорист, этнограф. Битикледе «жауун кыатлай эди Эттеланы Исмайылыны жырлагъанын», Жылгыда уа:

Кеч жолоучу – юйге, кыанатлы уягъа

Сау-эсен жетсинле, кюн тийсин дуниягъа, – деп, назму тизген Кыайсын, Булунгуда «толгъан айны сабыр жарыгъында/ тау бетинде шош-шош отлай тургъан атла»; Акъ-Топракъда «кыарт жолоучу, умут ийнакылай кёзлерин, тобукъланып, баш ургъаны кыбылагъа»; Яныкойда «Балтий тенгизи ачудан жарылгъан» Байсолтанланы жигит Алим; Чегемде Малкъарукъ кыала, налат таш, «Кыапчагъай башында булгъанган булут»; Хушто-Сыртны муркку бетли танглары, «Кызыл дугъум жайылгъанча» Чегем, Кёк-Ташны жулдузу, тереги, ташлары... – была бары да киргендиле «Чегем сонетлеге».

Чегемлилени бир чам кыылыкъларына – Чегем саламлашыугъа да эс бёледиле поэт. Аны юсюнден, жашауда болгъанын эсге ала, былай айтады:

*Аллай кыужур тёре – бек тюз, бек иги!
Билмей, бети жокъгъа ёкюлге сюелдик,
Налат тийишлиге жарыкъ салам бердик...
Кимге салам, кимге налат берилигин
Алгъадан билирге онг жокъну хатасы –
Кёп кыайгъы келтирген палахны атасы.*

«Холам сонетледе» – эрттегили Холам, Акъ-Кыая-Башы, Сурх тау, «учуп баргъан кыушла», «тынгылап тургъан ташла», Саулай тарны толтургъан «Орайда», Жабо кыаланы мюйюшю, Морт кыала, «Кыыз жилимукъла» деген шаудан, Хумалан жайлыкъ, холамлы генерал Деппуланы Хаким, поэт Гуртланы Берг, лётчик Чабдарланы Ибрагим, кетген урушну жигити Кыючмезланы Абдуллах... Ортада – Холам жамауатлы Акъ-

Суу эл бла Герпегеж. Сора... Жаммени тирмени – жашау тирмени, тау элни жарсыулары, къайгъылары, къууанчлары жыйылгъан жер.

*Кече-кюн, тирменни гюрюлдете,
Тирмен таш айта болгъанды эртте:
«Бар, Жаммени чакъыр! Жамме – тойда!»...*

«Бызынгы сонетледе» поэтни аллына чыкыгъан бек алгъа Кязим хажи эди. Бызынгы аны ахыр тилеги болгъанын эслейди поэт. «Булут къайнай Ифтеуетни тёрюнде», Басханукъ кваласы тынгылай, Кязим анга мудах кёрюндю. Болсада автор аны таукел жашагъанын айтады, ауузлагъа пашот салынганда да, ол – темирчи, поэт, Къуран окъуп, Аллахдан, адамладан да миллетине игилик тилей, жырын, назмусун такыгъанды. Кеси узакъ жерде ёле туруп а, анга, парийича, «жулдуз улуду кёкден».

Бызынгыда Артыкъ кая деп кая сюеледи. Магометни анга айтхан сёзю жюрегинги ачытады:

*Артыкъмыса? Ушайбызмы бир бирге?
Сени атынг манга да кёп айтылды.*

*Жаши жашичыкълай мен чаришге чыкыгъанда:
«Артыкъса сен! Кет, келме!» – деди бир жаши.
«Артыкъса сен!» – дедиле суу, терек, таш,
Сюйген кызым башхагъа ашыкыгъанда...*

*Къадарынга, жаным, ыразылай къал.
Биреу сыйлы ат алды, биреу – майдал,
Манга уа шош айтды: «Артыкъса сен!»*

Шыкыда Къонакъ хажини хапары сейирди:

*Жашын тарда душман окъ жыгъып атдан,
Кёл кенгдире, бийле келген сагъатда,
Сыбызгысын алып, согъуп башлады.
Бирине да – кет, кёлсюзюк къурусун! –
Айтдырмады сыннганды деп угусу.
«Энтта кёрюбюз!» – дей, минди тарпаннга...*

Дуниягъа жангы сёз айтыр умутлу поэт бу жерде – Кязимни аякъ ызы сакъланган жерде – эски гюрбежиде жюрюген таурухлагъа, жырлагъа, зикирлеге тынгылайды. Навоини, Физулини сёзю эшитиледи мында. Сора:

*Былайда бюгюн алай буюрулуп,
Хумай къушу бийикледе кёрюне,
Ауанасы башым бла ётмезми?
Керекмейди алтын тах не уллулукъ!
Кязимге ол закий фахму берилген
Жерде манга бир юлюшчюк жетмезми? – дейди.*

Гуралишки шаудан, акъ чакъгъан Уттор тюзю, Ишхелдиген, Ёзен эл, Шыкыы – бары да эшитгендиле Шауаланы Гонаны «макъамы бийикде учхан» жырын.

«Малкъар сонетле». Милетибизни алтын бешиги тебирелген Малкъар ауузу – Кюнлюм эли, Абай къала, Къарча къала, Болат къала, Ышканти, Мухол, Зылгы, Шаурдат, Мукуш, Иричи, Чегет эл ... – ненча душман кӛргендиле ала? Неге жилийдыла «Эр киши жилимукъла» деген шаудан, Метиан суу? Эски Малкъаргъа, желле сызгыргъан элlege, иги адамланы къадарларына – Асанланы жигит Хажи-Муратха, жалгъан дау жойгъан Мокъаланы Азретге, Османланы Магометге ...

Къазийланы Билялгъа уа поэт былай айтады:

*Къазий улу Билял, тартыуунгда –
Жашны умуту, къартны жубанчы.
Энтта бишген жюзюм татыуунлай
Кӛрюндюле жарсыуум, къууанчым.*

Магометни назмулары, мудах да, жарыкъ да, таукел да, ажымлы да болуп, дуня къайгъысын элтген адамны оюмларыча, бирден бирге кӛче, тангны жарыкълыгъындан, ашхамны къарангылыгъындан, адамны жүрек жарсыуларындан, къайгъыларындан, жарыкъ умутладан, иги къууумладан жаратыладыла, жашауну къууанчына, бийик таукелликге аталадыла. Аны бла бирге поэт илхамлы, къанатлы лирикасында халкъыны озгъан тарыхын, кесини да къыйын кюнлерин эсинде тутады.

Иги жырчысына миллетибиз не заманда да сый бергенди, хурмет этгенди. Магометни назму сӛзюнде тарыхыбыз, тилибиз, динибиз, тинибиз да сакъланадыла. Туугъан жерине, миллетине бийик улан суймеклигин быллай фахмулу назму тизгинlege салгъаны ючюн, халкъыбыз Мокъаланы Магометге Къабарты-Малкъарны халкъ поэти деп атагъанды. Магомет Къарачай-Черкесни да халкъ поэти эди.

Бюгюн, Малкъарны къанатлы жырчысы Мокъаланы Магомет дуниядан кетгенден сора да, аны бизге къойгъан назму сӛзю халкъыбыз суйген поэтни жарыкъ, таукел ауазын сакълайды. Жатхан жери жумушакъ болсун!

НЕ ЖАРЫКЪДЫ НАЗМУ АРБАЗЫНГ!

Не жарыкъды назму арбазынг!
Беш да Тау Элими ауазы
Эшиледи этген жырынгда.
Кюн тохтайды къая къырында.

Малкъарны къанатлы жырчысы,
Кӛп сени жырынгы ызчысы –
Къызгенде биргенге айландыкъ,
Къызылсуу ашыкъла санадыкъ.

Атангы ол кюмюш жүгени
Жылтырап, жарытды тийрени.
Ыннангы да эшитдик ауазын –
Жомагы атлады арбазны...

Зурнукла – сен жыргы салганла,
Учдула, жетдиле Малкьаргы.
Тауланы кызартды эрттенлик...
Не игиди бери келгеник!

Ёксюзле ушхууур ашарла,
Атала жеринде жашарла:
«Биз ушайбыз жерни кесине!» –
Деп, сейир этерле дерсинге.

Сен ушайса Басхан терекге,
Сен ушайса Басхан черекге,
Шыбырдайды назмунг, чапыракълай,
Не гара бийикден акъганлай.

Кырткыны кырдыгы да чыкъды.
Курмуну не татлыды чыгы!
Бийчесын – жауунла тюбюнде...
Не жылыды назму юйюнде!

Сый беребиз жырчы поэтге,
Тынгылайбыз таулу сонетге –
Беш да Тау Элине аталган,
Атлары да сыйлап саналган.

Басханда Тёгюден ёзенде
Гапалау кёрюнеди кёзге.
Прометей да мында – Азауда,
Гягишни кёгюнде – жулдузла...

Чегемде – Думала, Битикле,
Тыхтеннген бетинде – кийикле,
Къапчагы ай башында – булутла,
Танглары – кызарган дугъумла!

Фардыкда жатхан къарт назмучу,
Бол бизни бла бирге жолоучу!
Къайсынны Жуунгу суундан
Уртлайыкъ, ай анда жуууна...

Холамда уа, къая башында,
Кюн тие суууна, ташына,

Хумалан жайлыкъгъа барайыкъ,
Къалалы чегетге къарайыкъ.

Жаммени тирмени эшитиле,
Биз элге тюшейик кечгиде...
Игиле жашагъан жер – Холам,
Тирмени да, жыры да болгъан!

Бызынгы жеринде поэтни
Не жарыкъды жыры – сонети!
Къуранны жарыгъы да тийип,
Кязимни барлыгъы билинип!

Навои, Физули да – мында,
Таурухла жюрюген Шыкъыда,
Олтуруп гюрбежи аллында,
Тынгылай Гонаны жырына...

Малкъарда уа – эски къалала,
Таурухла этилип алагъа!
Ышканти, Шауурдат эм Зылгы...
Таралды Билялны къобузу...

Иричи жайлыкъда уа – гюлле,
Ашыгъып чыкъсала да кюннге,
Аязда чайкъала, ызынгдан
Кюйдюле ингирлик къызылда...

Тансыкълыкъ бла бирге эсгериу
Жюрекге келгенденми кезиу?
Не мудахды тангы Къызгенни,
Жапсарырма бери келгенни?

Малкъарны къанатлы жырчысы,
Къойгъанынг – бошалмаз ырысхы:
Беш да Тау Элими ауазын
Сакъларыкъды сонет арбазынг.

Ушадынг да тауда терекге,
Ушадынг да Басхан Черекге,
Шыбырдайды назмунг алада,
Сен тауну башындан аугъанда.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

ТУУГЪАН ЖЕРИМ

Сенден асыулу бу дуняда жер кѳрмедим,
Акъ чорбатлы бийик Малкъарым.
Киши жерлеринде суймеклигим ѳлмеди,
Хар къайда да сени махтадым.
Киши жерлеринде манга тынчлыкъ бермеди
Ажашхан жырынгы макъамы.

Жылы жауунунг да бетими жууа-жууа,
Уппа этдим къая ташынгы.
Азат тауларынгда, жыл сайын жауа-жауа,
Къарынг да агъартды башымы.
Азат тауларынгда, жулдузла жана-жана,
Сен азмы жырлатдынг жашынгы!

Сыйлы Малкъарым, сен – ѳмюрде тюгенмеген
Къууанчымы бийик уясы.
Ахыр кюнюмде да умутдан тюнгюлмеген
Жаным болур санга ыразы.
Ахыр кюнюмде да, ѳзге зат тилемейме,
Бетими аязынг сыласын!

КИМ АЙТАЛЫР?

Да сейирмиди жулдузну кюйгени?
Ташны уа жарылгъаны сейирмиди?
Жулдуз, таш да бу дунягъа келгенли,
Жашауну къайгъысы бир селеймеди.

Да бедишмиди бушууда жилигъан?
Къууанчда жырлагъан а бедишмиди?
Жилиу этери жокъ юйню чырагъы
Жанмады, къууанч къурманлыкъ бишмеди.

Да сыймыды келир кюнюн унутхан?
Ата-анасын суймеген сыймыды?
Аллай жекбашны ол кеси къубултхан
Баласы да ѳмюрюнде суймеди.

Да махтаумуду: «Бек ауруйма», – деген?
 «Кийик саума», – деген а махтаумуду?
 Жюрегинден тутду кючю тюгеннген,
 Инжилмеген а ауур ахтынмады.

Да оюнмуду бирде мудахлыгъым?
 Бирде жарыкълыгъым а оюнмуду?
 Ким айталыр: тамбланы сакълагъан
 Мени жилиаууммуду, тоюммуду?

* * *

Алай кюйдюрмезча окъ не къылыч,
 Харам тенгим эзген, къаралтхан
 Жюрегим бир тынчаймайды – къууанч,
 Бушуу къазанла да къайнатхан.

Халал тенгими сыйын жюрюте,
 Харам тенгни, кесимден юзюп,
 Узакъгъа шипергенме, жюрекни
 Къан жууа тургъанына тѣзюп.

Аллай бирден чайкъалады тенгиз:
 Сылай, ийнакълый жаухарларын,
 Артыкъ затланы быргъайды кенгнге,
 Тузлу суу талай жагъаларын.

КЮЗ КЕТГЕН КЪАНАТЛЫ ЖАЗ КЪАЙТА ЭСЕ

Окъ суууй эсе, суу да къуруй эсе,
 Кюн окъуна жашауну къулу эсе,
 Окъ болуп нек атылабыз, чамлансакъ?
 Суу толкъунлай нек чабабыз, бармай сакъ?

Кюйген жерге кѣк кырдык чыгъа эсе,
 Къаран ташда да чыкъ жылтырай эсе,
 Жангырта ол кюйюп кетген кюйлерин,
 Чакъмазламы къаран къалгъан кюнлерим?

Кече – сокъур чарс, кюн бети акъ эсе,
 Бююн тюненеден башхаракъ эсе,
 Хар не да тюрлене тургъан дуняда
 Манга тюрленмезми мен суйген адам?

Кюз кетген кьанатлы жаз кьайта эсе,
Жилягъан да бирде жыр айта эсе,
Сууукъ желге кёлюм тёкген жилямукъ
Жыр болуп кьайтмазмы, бере жылыулукъ?

Уллу ачыу да сынтыл бола эсе,
Ауур жара да сотур бола эсе,
Манга кечмезми кетерге ашыкьгъан,
Шеклик чамландырып, сёзюм ачытхан?

Сокьурандым, андан кьыймат бар эсе.
Халаллыгъынг жарсыуума баз эсе,
Кеч, аялум! Санга айтхан сёзлерим
Жаныма азан этдиле кеслерин.

* * *

*Сегизтизгин – сегиз тизгинли назму,
Туугъан тауларымда сегиз шаудан.*

Р. Гамзатов

Къара кёмюрлю, акъ кьарлы жашауда
Жети назму тизгин да – жети таудан
Саркьып баргъан жети тап-таза шаудан.

Жети шаудандан суу ичсе, жангыдан
Саулукъ келеди, дейдиле, саусузгъа.
Уллу дуня, назмум жараларынга
Балхам болсун, кюч берсин кьарыусузгъа!

* * *

Кёгю, жери, тёрт мюйюшю дуняны –
Шимал, кьыбыла, чыгъыш, батыш аны
Оноуунда болсала да, инсанны
Бар байлыгъы – тёрт саны да, бир жаны.

* * *

Бийикди, кьадамады кьяя,
Эски уядан кьарайды кьуш.
«Эркин учуп айлан!» – деп, баям,
Баласына этеди алгъыш.

Тайчыкъ ойнакълайды тѣшледе.
Учунаса, анга къарасанг.
Ёссюн, озсун деп чаришледе,
Тилек эте болур анасы.

Жашчыкъ жукълайды, тюшо – зауукъ.
Къадардан а анга анасы
Махтау угъай – тилейди саулукъ,
Байлыкъ угъай – тилейди насып.

ДУНИЯ КЪУУАНЧЫМ

Малкъарым, сен – дуния къууанчым, кюнюм!
Санга ачыкъ, санга халалды кѣлюм.
Сенден кенгде, жукъландырып отуму,
Жел суурду кѣп ахшы умутуму.

Сууум да ачы эди сенден кенгде.
Ёлюм ненча ахлуму жерге кѣмдю!
Не кѣп абынды да миннген атыбыз,
Не кѣп кюйдю ышаннган муратыбыз!

Кязимча, мен да къалыр эдим айда,
Суугъа термиле, къум аулакъ къызгъанда.
Неда сын болур эдим, аууп къаргъа,
Былай келмесем, жетмесем Малкъаргъа.

Жол ачылды да, Тюзлюк берип изми,
Мен жилип къалдым, кѣрюп жерибизни.
Манга къарап, сейир этдиле бирле –
Юйсюз, жерсиз къалмагъанла ёмюрде.

ЗАРГЪА АЎТАМА

Ачыудан сен бир палахха къаласа,
Кесиме, жырыма сѣгюм саласа.
Менде – жыр къууанчы, сенде уа – зарлыкъ
Не учузду сен келтирген базарлыкъ!

Марап, уулу сѣзле бла атаса,
Мюйюшледен къара садакъ тартаса,–
Жоялмайса! Назмуладан, жырладан
Жараларыма салама жулала.

Баргъан суугъа балта алып чапханча,
Жугъутур къулагъына жел къакъгъанча
Кёрюнедиле бир-бирде сёзлеринг.
Харх этесе, зарлыгъынгдан серленип.

Не бла болушайым? Къыйынлыса,
Харам ниетни бир къара къулуса.
Игиликге тюбетмейди аманлыкъ,
Къайнай къузгъун жюрегингде харамлыкъ.

ТУУГЪАН ЖЕРИМИ СОНЕТЛЕРИ

Басхан сонетле

1
Петрарканы да, Камознсни да мен
Озмазма, сонет тизмезме, Шекспирча.
Алай мен да жыр къурайма кёлюмден,
Элге жарасын деп, тарда кёпюрча.

Шошду дуня! Жолгъа, Чылмасха бирча
Къаяла къарай боз кёкню тюбюнден,
Бу жерни желле сууургъан кюлюнден
Ала жукъ да биле болмазла дерча.

Жабалакъ жауады... Жаз башы жетип,
Басхан ауузу жылыныргъа ушайды.
Жоюлмай, къара ырхыладан ётюп,

Таулу энтта халал гыржын ашайды.
Тангнга къарагъанча, жарыкъды бетим:
Халкъым жашайды да – жырым жашнайды!

2
Бийикдеди къаласы муратымы!
Басханда бюгюн жан тынчлыкъ табама.
Билмейме, тыпыр тейриси Тобама,
Анам кесими тиргизди отуму?

Биргесине олтургъанча атамы,
Къызыл жаннган отха къарап турама.
Оту кёмюлген кёрсем, ахтынама,
Бушуу желле юйюре ийматымы.

Кёп юйюбюз от жылыусуз кьалгъанды.
Тютюн чыкъмай эсе, жаным, кьайда да
Къузгъунлагъа кьонуш болады ожакъ.

«Отум жансын!» – де, уллулукъ излеме.
Ол ёчюлсе, кеченг келир, билеме.
Аллай кечени тюшю, тюню да жокъ.

3

Не жарыкъды бу Тёгюден ёзени!
Быллай жайлыкъ ючюн кьаны тёгюлген
Гапалауну жырын тартдым кёлюмден,
Кырдыкла шыбырдай жырда сёзлени.

Минги тау, сыйынг не бийикди сени!
Таш сурат болуп кьалды этегингде
Къаячы Ахыя ¹... Жайны кёгюнде
Къошулады бийикде жулдузлагъа.

Жашауну тереги жангыра, чагъа,
Бир жан да кьоюп кетмейди дунияны,
Къошулады кёкдеги жулдузлагъа.

Ташланы кёре, эсгере жырланы,
Бу шартха сейир этеме биягъы:
Хар ташда, хар жырда – адамны жаны.

4

Кыртык башында кёк гелеуню кёрюп,
Тар кьолдан жугъутур ары жол тутду.
Эрттен чыгъы жибитген мюйюзлерин,
Зыбыр сакъалын жангы кюн жылытды.

Кюз кюн аны кьасмакъ бетли жарытды
Булут ауанасы жюзген кёзлерин.
Сора ол акъ бийиклени кезлерин,
Бек биринчи кёргендеча, жаратды.

О, тау кийикле тейриси Апсаты!
Мени да ол жугъутурунга тенг эт,
Жолуму – бийик, кёгюмю да кенг эт,
Муратыма жетейим, болуп къаты.

Кёксюл чарсны жырып барады кийик,
Азатлыкъ жол тауда, тарда да – бийик!

¹ *Сотталаны Ахыя* – Минги таугъа эм алгъа чыкъгъанладан бири.

5

Бийик кыяладан эди Муккулан,
Бай хазналы эди, чомарт эди бек.
Анга чарс кёрюне ол кырагъан кёк,
Ахыр кюню айтды: «Чачыл, дуккуллан!»

Тау кыбыргыа толду ташдан, букъудан...
Адам болсун, кыя болсун, не терек, –
Игилеге, сыйлылагыа теркирек
Келеди ёлюм, кюнню жаба туман.

Кёп фахмулу замансыз кирди кёрге,
Кёп батыр кёз жумду, ажал уянып.
Бу кыяла да жоюлгъан дуняны
Ташламай, кыалып кыалдыла ёмюрге

Пушкинни кызыл кыан жуугъан намысы,
Лорканы жолда окъ тешген назмусу.

6

Айтчы, жауунму кёп жауады, кыармы?
Не сыйлыды бу биз жашагъан журтдан?
Кыайсы кючлюдю желден, суудан, отдан?
Тюзюн айтмаз болсанг, даурдан кыырма!

Тамбла тангыбыз жарык атармы?
Ким узакъ барыр? Ким жыггылыр атдан?
Ким биледи, не болур бир сагыатдан?
Мен айталлыкъ туюлме, манга сорма.

Билмейме, жырым насыпха туберми?
Кирир жерсиз кыалып, ышык тилерми?
Байракыгъамы, бодуркыугъамы ушар?

Огъары Ауул, менден ёнгелеме!
Жаланда муну мен иги билеме:
Не узакъдан да жаным санга учар.

7

Азаугыа барсам, чыксам да ауушха, –
Желми ынычхай болур, Прометейми?
Азаплыны бауурун чакыгъан кыушха
Туберикме, кыачан болса да! – дейме.

Туберикме! Кери учуруп иймей,
Кыанын кыуарыкыма кыаягыа, ташха.

Неда – ол хорлар. Шургулуду ашхам.
Къара къушха къара къама билейме.

Жан тенгим, сермеширикме аямай,
Ёлеме деп, кетеме деп къарамай.
Къуш да къагъышыр, жарала тюшоре.

Ёмюр кериуаны тюшча барады...
Кюндюз келмесем, жокъча бир жарам да,
Кече къайтырма, кёрюсе тюшонгде.

8
Ёксюзле жаууну – төрт-беш тамычы, –
Сабий кюнлеримден келип къалгъанча,
Курму тюзюне себилди... Алгъынча,
Сабанлыкъгъа уа чыкъгъанды сабанчы.

Бу эски жеринде аны къууанчы
Энтта жангыды, жаз кюню жангыча.
Къаран къалгъан сабаннга да, аныча,
Ким къарагъанды, эки кёзю ачий?

Минг хурмет – бараза тутуп баргъаннга!
Аллайла сауда кюн нюрю элпекди.
Мирзеулерин ташдан сыгъып алгъанла,
Тёзюмюгюз къадамадан да бекди.

Суу да сютдю – ишине кёл салгъаннга,
Къара таш да анга чыммакъ ётмекди!

9
Ургъуюкъ Сыртындан къарайды бери –
Лашкутагъа – боз къой маталлы булут.
Бирде уа, бёрюча, тюлкюча болуп,
Керилип жатады, жумуп кёзлерин.

Къуралмасын къой къапха кирген бёрю!
Харам тюлкюню да этсинле тулукъ!
Экиси да бир тузакъгъа тутулуп,
Желде тыхырдасынла терилери!

Хыйла, фитнес селеймей, жарсыйбыз бек.
Айыралмайбыз: бир къауумлада бет –
Бетмиди, къапмыды? Жашау, айт бизге.

Исса файгъамбарны да чамландырды
Эки бетлилик, – ол кёплени къырды,
Жау къонакъ да келтирди юйюбюзге.

10

Жазла къыздыра, къалтырата кышла,
Жерни тымын, кёкню нюрюн да сүйген,
Суху желле, бузла кёп кере түйген
Терекге Камук да сыздыла ташла.

Мен алайма. Мулжахла, къарауашла,
Хыйла, жалгъан сёз, зарла къурап ийген
Тапсыз хапар къайнай, эшикде, юйде
Инжилеме, жулкъа тургъанча кышла.

Заргъа, бетсизге, хыйлачыгъа къалай
Тёзюп туралгъын, жыртмай жагъаларын!
Кюедиле, ашлана, жараларым,
Жарлы Дон Кихотну жараларынлай.

Тозурагъан терекни сюелгени
Къаты болургъа юйретеди мени.

11

Адыр-Суу! Зурнукла учхан кёгюнге
Къарайма, къая ташынга таянып,
Сабийлигимдеча, жукълап, уянып,
Тюнюм, тюшюм да бир кибик кёрюне.

Къыйынлыкъла къара жерге кёмюле,
Боран чачмагъанча юйню, уяны,
Бушуу титиретмегенча дуняны,
Аллай шошлукъ келди бюгюн кёлюме.

Зурнукла учуп кетдиле, ашыгъып.
Мени уа жанымы кюню – ышыгъы
Мындады. Шукур болсун, сауду уям!

Къууанама: сууум да, ашым да бар,
Башымы таяндырыр ташым да бар,
Тау тарында да тар түйюлдю дуниям.

12

Айны, жулдузланы Желмаууз жутуп,
Жинле сибирген кибик къарланы да,

Гягишде кече алай къарангыды.
Эсгериулеге хорлатханды жукъум.

Сабийлигим, тюшонде кёре журтун,
Тюнюнде къум аулакъгъа къарагъанды.
Буруну къанай, сыгынла, къаурала да
Жыйгъанды ол, кыйнай кызыу кюн, букъу.

Аллай заманла эсине тюшселе,
Таш да жилир, тынчлыкъ тапмай, кючсуне.
Къадарны уа хар саламы – жорукъду.

Жулдузла энтта – Гягишни кёгюнде.
Ай машалла! Киши жеринде кюнден
Мында айсыз кечем жюз да жарыкъды!

13

От жагъада бешигими тебиретген
Уллу анам! Таньялмайма ансы,
Гъарш тюзюнде жулдуз болуп кългъанса,
Жарыйса манга Къызген башы кёкден.

Тейри къласына кършы бийикден
Жолума, тынгысыз болуп, къарайса.
Нюрюнг – бетимде, кесинг а къайдаса,
Манга жомакъла, жырла да юйретген?

Сен скойген тилибиз жашайды энтта.
Ол тилде тизиледи бу сонет да,
Жулдуз шыбырдаудан тола кёгюбюз.

Кече белича, шош уюп кълады,
Сау дуниягъа къонгуроу да кългъады
Танг уятхан, таш да жаргъан сёзюбюз.

14

Сорама кюн тийген, тай чапхан жолгъа:
Кимни толгъанды бек бийик мурагы.
Нухну ¹ кемесин да заман ууатды,
Локъман ² да мадар тапмады ажалгъа.

¹ Нух – Нух фйгъамбар.

² Локъман – Локъман хахим, Гиппократ.

Къошун сыныкъла, хунала, ыржыла.
Чачылгъан элле – Кылды, Губасанты...
Кюйсюзлюкню къолу къайда да къаты.
О, гунч болуп кетген таурухла, жырла!

Орусбий улу ¹ согъуучу тартыула
Къатланганча, шууудайдыла суула.
Жыя къобуз а ууалгъанды эртте.

Бийик муратым – дуняда къаллыкъ жыр,
Ахыр сагъатымда да уч, къууандыр,
Жанымы сен жангы жырчыгъа эт тенг.

15
Аллай хунер да, кюч да берип къудрет,
Озгъан ёмюрде, Басханны къарата,
Къаяладан Акъбай улу Магомет
Уча эди, дейди, ишлеп къанатла.

Лига Жумарукъ атап къойгъан къартла
Кишилигине этгендиле хурмет.
Учуп келе, Шат таугъа бургъанды бет,
Сейирсине петербургчу къонакъла ².

Не кёп болгъан эсе да къыйынлыгъы,
Халкъыбыз жол салгъанды къаялагъа,
Бушуула, къайгъыла бюгалмай аны.

Умут чакъыра тар жоллу журтлада,
Ол бийикге чыкъгъанды булутладан,
Тур жанган отлада чыныгъып жаны.

16
Къазий дорбуннга къысылдым жауундан.
Гирхожанчы Керим, сени жырларынг,
Кёндеденчи Хабу, чам хапарларынг
Кёлюмде къатланадыла жангыдан.

Талгъыр таш жибийди жолну жанында.
Поэтле – Хамит, Азрет, таугъа бара,

¹ *Орусбий улу* – Орусбийланы Исмайыл. Ол къобуз бла тау тартыуланы уста сокъгъанды.

² Магометни къалай учханына къараргъа Петербургдан окъуна келгендиле.

Оза болур эдиле, анга къарап
Кёк жашнагъанча кетген жылларында.

Къайтмазлыкъ ахлуларымы эсгерген
Кюнюмде жауады, къуяды жауун,
Ференк къаланы башы бла аууп.
Хошлукъ да бер, элпек жауунла берген!

Кимди айтханын кёзю бла кёрген?
Жангы сагъыш болур чарс этип келген.

17

Бюгюн нечик чууакъды кюн Чегетде!
Бир булутдан да тюшмейди ауана.
Бу къаялача, эрттегили ана
Эшеди мында жюн бёркле, кёлекле.

Наратлы къолда шошдула терекле,
Жел анасы унутханды аланы.
Кюле-кюле, агъач саплы челекден
Къызчыкъ алады къып-къызыл алманы.

Жанбаш сыртда эски ызын жангыртып,
Чокка ¹ – Минги таугъа кёп ёрлеген къарт –
Бара тургъан кибик, бийик жол тутуп,
Кёк алай таза, алай салкъынды тар.

Жюрегими, ойларымы жарытып,
Къырлада нюр жаухарлай жанады къар.

18

Быллым башында акъжалкъа булутла –
Темрез къолдан чыгъып келгенча жылкъы...
Сабий оюнлу, таурухлу, жомакълы
Юйледе жарыкъ жанадыла отла.

Хан аскерлери, немисли муртатла
Къуруп кетдиле! Жерибизни халкъы
Кёп азап чекди, зорлукъладан жалкъый.
Той да этди, учундура умутла.

Энтта эл – жеринде, кюн да – къууатлы!
Шаудан саркъгъан кибик, тартады жырын
Гескентиден тигелеп келген атлы:

¹ Чокка – Залийханланы Чокка.

«Эй-хей, акъ булут жүзеди акъырын!
Жюрегим сабыр айтады айтырын,
Жаным а – бир учуп баргъан къанатлы...»

19

Къайтыу жокъ кёзкөрмезде къалгъанлагъа.
Терс-Къолда уа жангыдан жауады къар,
Эски заманладан келгенча хапар
Мараучула чыгыучу къаялагъа.

Бийнөгер да ёрлегенди алагъа,
Кийик, марал ызла ызлатып къадар.
Къар жуммаклагъа къызыл къаны агъа,
Баргъанды ол. Жырда да – дуниясы тар.

Мында Сафар-Алий ¹ жыйгъан жомакъла,
Малкъар харфлыкъ къурай, ол тизген харфла
Къайдадыла? Къалай табайым, къалай?!

Адамла, жылла да халкъны эсинде
Къалып къаладыла, жангы къар, сенде
Жур улакъны аякъ ызы къалгъанлай.

20

Сонет назмуну узуну, эни да,
Энчи жоругъу да бар. Мен а анга
Сыйындырдым Курмуну, Къызгенни да,
Башында жарый Минги тауну тангы.

Назмум жиляды битмеген сабаннга,
От жылыугъа элтди ёксюзлени да.
Тейри къылычдан жарыкъ сёзлени да
Тизе келдим, макъамым бола жангы.

Адыл-Сууну булбулуна тынгылай,
Сюймеклигим сыйыныр деп сонетге,
Къалам тартдым дефтеримде бир бетге.

Жюрегим, сейирсинип, сорду былай:
«Тепмез къуршоу ким салалгъанды кёкге?
Тенгизни уа ким жыялгъанды кепге?»

¹ Орусбийланы Сафар-Алий.

ШАУАЛАНЫ Хасан

УМУТСУЗ УМУТ

Харун урушха барыргъа таукел болду. Алай атасы бла анасы анга эркинлик бермедиле, аланы сылтаулары тутхучлуду – жашларыны жыл саны жетмегенди Гитлерге къан къусдуругъа. Ахырында айтдыла, экиси эки жанына сюелип: «Аман къуш аман кюн учар дегенлей, не жан атаса ёлюм жолуна».

– Не хапарды ол, – деди Харун, акъыллы сёз айтырыгъын кеси ангылап, сыйдам жюлюннген башын узун бармакълы къол аязлары бла кезиу сылай, боюнун да ёрге созуп, къош къашлары да къалтырай, жукъа эринчиклери алгъындан да бек къызарып, – къуш учаргъа тебиресе, жунчуулу кюнню сакълайды деп эшитмегенме.

– Бюгюн эшитгенинг тамамды, – деди атасы Байдуллах.

Жашы атасына жууап къайтармагъына къууанды, сиз экигиз да дунияны тебиуюне тёзюп, кечегизни, кюнюгюзню да тынч ашыргъаныгъызгъа бек сейир этеме деген тынгысыз оюмундан къутулалмады Кезибан.

Жаш урушха ёлюрге угъай, жигитлик этерге да угъай, суймекликни тейри къылычын табып (ол а жерни бла кёкню бирге тирелген жериндеди деп, кёп кере эшитгенди атасыча окъуулу адамладан), учуп, ары къонар акъылдады. Болсада намысы туттары бла къалырын а билмейди алыкъа. Атасыны къатындан узакъ кетген сагъатында окъуна аны ауазын эшите жашайды:

«Мен, тауда, къышлыкъда, жайлыкъда да айлана келген киши, устазлыгъыма халкъ сукъланнган адам, хар атламым ашыгъышлы жол сайлатхан жерде угъай, кёкде айланыргъа кёл алгъан адамны игиликге тюбеп кёрмегенме. Кюн да жерни жылытыргъа ашыгъады, жауун да сабанны суусабын къандырыргъа ашыгъады, кечегиде тауланы, ёзенлени жарытхан ай да алай, табийгъатны кёрюмдюсюн суратлагъан а тейри жарыгъыды. Ол затла сагъыш этдирген адам жашауда терс атлам этер амалы жокъду. Жазны келлигин, аны ызындан къышны келлигин да ангылайды ол».

Жашны акъылын саулай бийлеп, киши айтханны къулагъына алыргъа онг бермей тохтагъаныны сылтауу уа къыш да, жай да чакъгъанлай тургъан, кюнню кёзюн къаматхан, огъурлулукъну, халаллыкъны шаудан сууна ушагъан адамды. Аны аты «Акъ гюлдю». Харунну акъылы бла ала жандан жаннга болсала, къарангы кечегиде жашны баргъан жолун жаратырыкъ да олду. Харун суймеклик не зат болгъанын ангылагъынчы окъуна атагъанды ол атны Дюгерханнга. Жаш алай айта кетгенден арысында уа, аны бла бир классда окъугъанланы барысы да ол атдан таймай тохтадыла. «Акъ гюл» десе, таула, гюлле, жулдузла, шауданла да Харуннга кьошулгъанларына ишексизди. Къайда да болсун жаш, кеси акъылында Дюгерханны биргесине айланганлай турады. Бирде, тегерегине къарап, къызыны кёрмей амалсызгъа къалса: «Я субхан Аллах, олсагъатха не болду бу», – деп, амалсызгъа къалады. Тейри кылыч Дюгерханны кёкге алып баргъанча да кёрюнеди кёзюне ол кезиуде. Алай ол Харундан айырылгъандан эсе, жашаудан айырылыргъа хазыр болуп, къолларын тейри кылычдан ычхындырады. Шош тюшеди аякъ юсуне. Тегерегине тынгысыз къарай керти да, эки кёзю узакъда уллу акъ бауур ташха илинеди. Аны Харуннга ушатды, хазна сейир а этмеди. Анга айтыр сёзю алайда, жер бла кёк бирге кьошулгъан жерде, акъбауур ташны ауанасында жоюлурун а суймеди.

«Сен айтханнга бой салыргъа сёз бергенме. Ол а мени къалай насыплы этеди кече-кюн да, – дерикди Дюгерхан, Харунну онг къолун кесини эки къолуну ууучуна сыйындырып, – сен Амашдан къарыусуз бир заманда да болмагъанса. Кёремисе, газетле аны къалай махтайдыла? Кеси жаппа-жангыз эки жыйырма фашистни жесирге алгъанды. Аны суйген къызы Къундуз, асыры махтангандан, мени жашаусуз этгенди. Турма юйге кирип, атлан урушха! Тейри кылычны жарыгъы сени жолунгу жарытханлай турлукъду. Мени мудах этме, Къундузну махтанганын унутду, мени кёкге учма къой, тейри кылычны жарыгъына жетме къой. Ол заманда Къундуз къалай сукъланыр манга. Да сукъланмай а, мен кёкде субай жулдузланы араларына тюшюп, андан сени атынгы айтып кыгчырсам. Сени хорлау хапарынг элге жетсе, ол мени бетими, жашагъан жерими айдан, кюнден да бек жарытыр. Классыбызны жашлары бирда къалмай урушдадыла. Сени уа жыл санынг жетмегенди деп тыядыла атанг-ананг».

Дюгерхан ол сёзлени Харунну кесине айтыргъа да онг тапды эл кыйырында къалын агъачны къатында жашил талачыкъда, бир бирге жууукъ олтуруп, тобукълары бир бирге тие.

– Мен атамы-анамы мудах эталлыкъ туююлме, – деди Харун, ауазы асыры къалтырагъандан, сёзлерин кючден ангылата. – Мен айтхан чыртда жанынга тиймесин.

– Урушха барыргъа керексе. – Дюгерханны кёлю толуп, андан ары сёз айталмады. Секирип ёрге уа кётюрюлдю. Алай бир котургъа абынып, жыгъылды да, барып, Харунну баууруна къапланды. Ол чакъда жаякълары бир бирге жетди. Дунияда андан хычыуун зат болурму? Къыз ёрге туралмайды. Кёкде болгъан жулдузланы барысы да бирге жокку болуп, аны юсюне аууп къалгъандыла. «Тепме жерингден, суйген жашынга къапланганлай тур», – деп шыбырдайдыла ала Дюгерханнга. Харун а къайдагъысын да унутханды. Быллай ишге туберикме деп, ёмюрюнде акъылына келмегенди. «Не къужур ишди бу? Дуниялыкъдан хапарым жокъду. Башха дуниягъа, ёмюрлеринде киши сынамагъан дуниягъа тюшюп къалгъанма, – деди Харун кеси акъылында, – не сыйлылыкъ барды бу ишде? Дюгерхан, бусагъатда манга берген насыбынг, жер бла кёк тенгли бардыла! Сен а ангылаймыса бу ишни тубюн? Мени акъылым жетишмейди багъа бичерге».

«Сен асыры акъыллыдан, асыры ариу ниетлиден, асыры халалдан, ауузунга чабып, сёз айтыргъа базынмай тынгылайма», – деди Дюгерхан, Харунну акъылында болгъан сёзлени эшитип тургъанча. Сыйлыса, акъылынг, кючюнг да – таулагъа тенг, сени ёмюрюмде бир затха да сатмам...»

Кёз байлана кетдиле жаш да, къыз да юлерине.

«Тауду къызны тейри къылычны жингирик айланган жеринде излегенинг игиди, – деди Байдуллах жашына, кесини ауазына чыртда ушамагъан ауаз бла, – алай аны анда тапма-санг, алайда санга жууукъда, жулдузла учуп, кюйюп, жокъ болуп къалгъанларын кёрсенг а, бютюнда бек инжип къайтырса артха. Ол алдау керекмиди санга?!»

* * *

Мен Байдуллахны, кесин танымагъанлыкъгъа, хапарын а эшите тургъанма атамдан. Биз элли Хамалай, атам Османни антлы тенги, Байдуллахны экиге айланган эгечи Айсаны эри эди. Аны хатеринден Хамалай Къашхатаугъа бара-келе тургъанды. Ол къайыныны хапарын атама айтычусу эсимдеди.

– Тейри, мени къайыным Байдуллах, «пачём» дей билмегенлени къатларында сёлеширге окъуна кюсемейди, – деп керилир эди. – Ол отузунчу жыллада школда жети классны тауусхандан сора, юч жыл ишлегенди устаз болуп: – Осман, сен билемисе, тау элдеде школ бек алгъа Къашхатауда ачылгъанын? Билмейсе! Былайда сени жашынг Атлы аллай школда окъуса, эндиге дери профессор боллукъ эди.

Анса да Байдуллах орус тилни сууча билген адамды. Немислеле аланы элни къолгъа этгенлиринде, ала бла келген орус-

лу солдатха тилманчлыкъ этип тургъанды, колхозну ала-чача айланган фермаларында къайсы тууар семиз, къайсы тууар арыкъ болгъанын ангылатып.

* * *

Мен танг жарыгъы бла бирге уяндым къонакъбайымы юйюнде, тар отоуну темир къулакъ ундуругъун тауушха алдыра кётюрюлдюм ёрге, сора эки къолуму бармакъларын бир бирге чалдиу этип, желкеме жюкледим да узун боюнуму аямай ийледим. Боюн жиклерими тауушлары къулакъларыма окъуна эшитилдиле. Боюн жиклерими бири бирлеринден айырылгъан сунуп, къоркъгъан окъуна этдим. Терезеден къарап, Къашхатауну чегет жанында ёмюрюмде кёрмеген ариулукъну кёрген сагъатымда аралып къалдым, сейирсинип, кече къарангыда келгенимде уа, жукъ да кёрмеген эдим. Табийгъатны ариулугъун бек фахмулу адам къолу бла ишлеген сунар эдинг.

Харун бла мен бир кюн кетген эдик урушха: ол – Къашхатаудан, мен – Кёнденден. Байдуллах акъсакъл аны эшитип чакъыртханды юйюне жашындан хапар суаргъа. Мен ауур жаралы болгъандан сора, башыма эркин этилгеними билип.

...Жашау кетип барады. Кёп зат эсгериулерибиздеди. Мен Байдуллах акъсакъл бла кёп ушакъ этгенимден сора, Харун шуёхум жюрюуючу жол бла барама, душмандан эркин этилген элни ара орамы бла. Къалай насыплы адамма мен: урушда этген кишилгими, жигитлиги киши кёрмегенликге, фашистлени марап атмагъанлыгъыма, тынгылы жерленнген автоматымы уа тамагъы къарылыгъынчы тынчайтмагъанма. Колягъа окъ тийип, ёле тургъан сагъатында да атханымы тохтатмагъанма. Командирибиз юсюме сюелип: «Атлы, Коля къайгъылы болмагъанса, душманны бир солдатын да тобукъландырмагъанса», – дегенни айтып, шытыларын бетиме чачса боламыды. Бек сейирди бу иш, мен айтыууму тохтатсам, немислиле кесими ёлтюрлюк эдиле. Тобукъланнганларын бла къалгъанларын къайдан кёрлюк эдим, кесим къайгъылы эдим сора.

Командирни айтханы асыры ачыу тийгенден, уруш этген кюнубюзде ол тийре къардан ауур сыланып тургъандан адамланы аякъ ызлары кёзлериме терен чунгурла болуп кёрюндюле. Аллай кюнде мангылайымы терлегенине да сейир этдим. Терлегеним жукъа жаякъларым бла энишге тигелеп, эринлериме жетип тохтадыла. Ол а – бир тузлу. Сёлешсем, ол тузлу зат бютюнда элгендирлик сунуп, эринлерими бирге жабышдыргъанлай турдум. Билим алмагъанлыкъгъа, субайлыгъыма, тизгинлигиме къызланы къалай сукъланнганларын сурагъан окъуна этмегиз. Мен Харунну излейме. Не ёлгенледе, не саулада тапмайма. Бир заманда жылтырагъаны кюнню кёзюн къаматхан

къарны юсюнде бир къагъытны эследим. Энишге ийилип, аны къолгъа этдим. Ол а – Дюгерхан Харуннга жазгъан письмо, къызны суратчыгъы да бар аны ичинде. Кёзлерим къарангы этдиле, энди бир зат да кёрмейме.

Кёл этдирир адам излейме. Сау къалгъанларыбыздан кёпле айланадыла алайда. Мен а бирлерин да кёрмейме. Бир заманда Харунну ауазын эшитдим: «Атлы, бир хычыуун сёз айтыр амалынг жокъмуду манга? Ойнайма деп, борбайларымы чёк-дюресе...»

Тегерегиме тели болургъа жетишип къарайма. Жокъду Харун. Айтхан сёзюнг къалын чаллыкъны къабындыра тургъанын кёрмесенг, сора мен да адамлыкъдан кенгде болайым. Оллахий, Харун, адам туюулсе, мен ойнап айтхан сёзлени арта къайтарып, бу къыйын сагъатымда жюрегиме жара салгъан ол сёзлени кеси акъылымда айтдым.

* * *

Харун да, мен да 158-чи жаяу аскер полкдабыз. Командирбиз – полковник Белов. Нек эсе да Харунну башха аскер бёлюмге жиберген эдиле бёлек заман алгъа. Кюнлени биринде ол арта къайтды. Харун тасхачы къадарында кесин бек жигитча, бек хунерлича таныта келгени себепли, Белов аны арта къайтханына къууанды. Аны башха жерге нек жибергенлеринден а мен бюгюн да хапарсызма. Командирни ыразы болгъанын ангылагъан Харун:

– Жолдаш полковник, бизде, Кавказда, быллай сёз жюрюйдю: «Чынтгы къуш, эртте-кеч болса да, кеси уясына къайтмай къалмайды». Харунну ол айтханына командир бюгюнда бек къууанды.

Харунну бек алгъа бир къауум негери бла Тбилиссиге, ызы бла Ереваннга полковой школга окъургъа жиберген эдиле. Бир жол кече белинде къайгъылы, гузабалы буйрукъла курсантланы аякъ юслерине салдыла. Аланы жипили, балчыгъы тобукъгъа жетген жерле бла бауурландырып, бир ненча чакъырымгъа сюредила: «Бу неге ушагъан ишди?» – деди Харун кеси акъылында. Мен, военкоматха барып, урушха жиберигиз деп тилегенме. Была уа къайры ийгендиле мени? – деп чамланады. – Сабийни алдагъанча алдагъандыла. Бу неге ушагъан ишди. Керекмиди манга быллай школ?!» Ереванда окъууун бошап, сержант болуп къайтханды. Арта ангылагъанды Харун полковой школда, заманында быланы аскер низамгъа бек къаты юйретгенлерин.

Бу затланы барысын да айтдым Байдуллахха. Бизни полк Сталинград тийресинде, Курский дугада да фашистлеге уллу тозураулукъ сынагъанын. Ол, сёз айталмагъанлыкъгъа, теренден

ахтынып, не кюрешип, ёрге сюелалмагъан халы бла ангылатды жашындан тюнгулгенин. «Сынамагъан сынамысын, сабийинден алгъа ёлгеннге киши жилиамасын», – деп айтды ичинден, жаны саулай, санлары тохтай.

Къашхатаугъа барып, Дюгерханнга тюбемей кетгениме кюйдюм-бишдим. Алай аны письмосун бла суратын а, Харун манга берген саугъагъа санап, къююн хуржунумда жюрютеме. Письмону окъуп, айыплы иш этгениме уа женгдиреме. Болсада сиз да окъугъуз, къызда болгъан кёзбаусуз суймекликге тюшюнююз. Жаз тил бла, оюмлу сёзле бла кёп затны ангылатады бизге.

«...Харун, бююн менде болгъан къыйынлыкъны айтып ангылаталлыкъ туююлме. Бусагъатда элде бушуу жокъламагъан арбаз жокъду. Бююн мен а санга жазама бу къагъытны, суу тёюле кёзлеримден. Огъурсуз тюшюмю игиге жораларгъа кюреше, ашырама кечеми-кюнюмю. Уруш бошалгъынчы келмезлигинги да биле тургъанлай, аллынга къарай, кёзлерим сокъур боладыла. Къалай керекди шёндю манга сени нёгерлигинг. Билеме сермешде артха турмазлыгъынгы, манга берген антынгы бузмазлыгъынгы.

Алай, жаным, Амашны ёлген хапары элге таудан ургъан боранлай жетгени жашаусуз этгенди, санларым бугъоудадыла. Къайсы малгъун къурутду Къундузну юйюн?! Кёкде учуп айланыучу къыз энди къара жерни тырнап сарнайды. Ол къайын отда кюе-жана тургъан жюрегин алай бла басаргъа кюрешеди.

Къыш чилледе чакъгъан гюлле да бардыла. Сен а, Къундуз, мени аллай гюлюмсе деп болгъанды Амаш. Мен а, Харун, гюлге ушагъанны къой, ёзен туманда жарыкълыкъгъа термилген жаяу жолоучугъа ушап къалгъанма. Жел къоркъууун тёбенниг этер дегенлейди ишим. Амашны аман хапары келгенлей болуп къалгъанма алай.

Санга ырыслап, аман къууум этмейме. Сен саулукъда ёмюрге да сынамам мудахлыкъ. Ма бусагъатда аскер кийимлеринг бла алдыргъан суратынга къарасам, элибизни огъары жанында бийик къаяланы башлары алтын сыфат алгъанларын кёреме. Кёк да жаухар бет алады. Къулагъыма эшитилген ауазынг а, Боракъагъа къошулуп, тауланы жырлатады.

Ол затла мени насыплы этедиле. Сени элибизге сау къайтарлыкъ да Аллах манга берген насып юлюшюмдю. Сен жауундан сора къараргъа бек суйюучю тейри къылычны намазлыкъгъа ийилген аппаны сыртына ушагъан суратына кёз къакъмай къарайма, саны анда олтуруп тургъан сунуп.

Уруш чамландыргъандан туююл эсе, сен мени таба къарайса. Ушкокну тутхан къолларынг бла уа къаты тутупса Тейри къылычны желкесинден. Ёпкелемедим манга къарамагъа-

нынг ючюн. Юсюнде болгъан кыйынлыкъланы хорлап, бизни да кыуандыр.

Тейри кылыч бла алай татлы шухлукъ жюрютген адам сенден сора, баям, болмаз дуняда. Аны бу кыйыры бизни элни таугъа тирелген жерине жетип тохтагъанын да сен эслегенсе бек алгъа. Ол Аллахны мамырлыкъгъа жол излеген тейриси болгъанын унутмайыкъ».

Ахшы умутубуз а умутсуз болмасын.

САРЫ ГЮЛЧЮК

Къара жер сынагъан кыйынлыкъланы жаланда ол кеси кетюраллыкъ эди, алай адам къанындан ауур жюгю уа болмагъанды. Окъ да, топ да устукку этдиле аны, кез кере: душманны сюнгюсю жюрегине чанчылды. Анга да тездю жер. Алай ол кеси жаратхан халал жанланы къанлары бетине чачылгъан чакъда кезлери сокъур болдула да къалдыла. Кеси ёсдюрген адамча ынычхады ол. Тездю ол кыйынлыкъгъа да. Тезмей амал да жокъ эди. Не ауур кыйынлыкъгъа да тезген төреди жерге.

Къыргызны сабийлигим жокълатхан къум аулагъан жерине барып, орамларыны букъуларыны «татыуун» жангыдан сынадым. Ичимде ёрген жаннганча бодум. Сабийлигим да келип сюелди къатыма: къолчукълары – тыкыр, юсю – зыккыл, бетчиги – саз, къансыз, мудахлыгъы – барын да хорлагъан чырпабашчыкъ. Къабырлагъа дери ол биргебизге барды, кёлю тола, мудах кезчюклерини жиялмукъларын жууа.

...Мен, анамы къабырыны къатында тобукъланып, башымы анамы «кёжюрегине» кысып, жюрегим къаннгынчы жиядым. Бир кесекден, башымы ёрге кетюрюп, төгерегиме къарадым, жукъ кёрмедим. Олсагъатха дуняны къара туман къалай басды?! Эки къолум бла да кезлерими ууаргъа кюрешдим.

Бир заманда анамы къабырыны юсюнде сары гюлчюкню эледим. Алайгъа келген сагъатымда да кёрген эдим аны. Энди уа къабыргъа къапланнганымда, гюлчюкге хатам жетмегенине кыуандым.

Жюрексиннгеним бир кесек сел болгъанлай, сабийлени анасы онг къолу бла кезлерими мылыларын сылады. Сора сары гюлчюкге узалды да: «Муну ёмюрюмде кёрмеген къайын анам манга сауугъагъа ёсдюрген, – деди, – мен а гюлчюкню Кавказгъа элтип, кичи къайын кызыма Халиматха берликме, ананг санга жибергенди деп, кыуандыргъан да, жиялтан да этерикме».

Къум тюзде суугъа, жашаугъа термиле ёсген гюлчюк Кавказгъа келип, жангыдан чакъды. Алай мудах эди. Аны ол халин тамыр жиберген жерине термилген сундум.

РАЧЫКЪАУ УЛУ Борис

СЫРМАХАН БЛА ЗОНДАР

Багъалы окъуучула, шуёхларым, тенглерим! Мен сизни бла тюбешмегенме, Мёлюшкю гарасы, бюрчюклев, кёп зем-зем суу чыгъарып ичирген болур аны суйгенлеге. Жашырмай айтайым, кесим да бек тансыкъ болгъанма сизни бла ушакъ этерге, алай хар затха кесини заманы дегенлей болгъанды иш.

Мындан арысында мен сизге хапарларыкъ беш да тау аузунда бек ариу тау элледен биринде болгъанды. Шарт къайсы элде болгъанын айтып къояргъа базынмайма, нек дегенде ол Чегемде болгъанын сездирсем, басханчыла, малкъарлыла, холамлыла, бызынгылыла да: «Хау, тейри, Чегемден сора уа аллай адамлары болгъанламы бардыла», – деп, кёлкъалды болурла дегенден.

Алайды да, энди мындан ары созмай, къысхасы, хапарыбызны башлар эдик. Айтханымча, ариу тау эллени биринде, эрттеден жаш заманларындан бери Сырмахан деген къыз бла Зондар деген жаш жашап болгъандыла. Сырмахан сабий заманында окъуна тийреде угъай да, битеу элде тенг къызчыкъларындан эсе, кёрюмдюлю, айырмалы болгъанды. Аны къара кёзчюклерине, къарылыгъач къанатыча, къап къара къашларына, белинден иги да энишге баргъан базыкъ, къарачач эшмелерине ким да сукъланырча эди. Элде Сырмаханчыкъгъа тюбеген адам болуп: «Машаллах, аман кёзден Аллах сакъласын», – демеген болмагъанды. Юсюне ариу жарашхан быстырлары аны санларына адам айтып айтмазча субайлыкъ бергендиле. Неден да керегин табып ёсген кимден да айырма болмай не амалы барды. Сырмаханны атасы Бийберди беш да тау элге аты айтылгъан бий болгъанды. Бий болса уа, байлыгъы болмай не амалы бар эди.

Адам сейирсинип айтырча, жылкъысы, къой сюрюулери, къысыр малкъашлары жыйылсала, тау къабыргъаны жапхан эчки сюрюулери болгъан бай болгъанды. Анга кёре – эки къатлы таш юйлери, эбизеле ишлеген къаласы, мал орунлары. Зондаргъа кёчейик, аны да сансыз этгенча болуп къалмасын. Атасы Жаубермез кесини къыйыны бла жашагъан, бир Аллах суйген адам эди. Бийбердинича мюлкю жокъ эсе да, ач болмай жашау этедиле. Жаубермез кишиге да жалчы болмай, тауда кеси малчыкълары бла турады, тейри, билген Аллахды ансы, тау кийикледен юлюшсюз къала болмаз.

Алайды да, заман ётеди, тау череги да, тенгизге ашыгып, жолун кѳоратады. Сабийинги туугъаны – кѳыйын да, ёсгени – тынч дегенлей, Сырмахан бла Зондар да кѳарап-кѳарагынынчы, абадан суйдюмлю жаш бла кѳыз болдула. Заман оза баргыаны сайын, ата-ана да кѳартлыкѳгѳа хорлата тебиредиле, малгѳа кѳарагынан да аны боюнуна тюшдюле. Киши жарлысы бек болур дегенлей, Зондар да, белни кѳаты тартдырып, жашауун бардырады. Кюнлени биринде, бара тургыанлай, бауну тийресинде Сырмаханнга жолугуп кѳалады. Абызырагынын кѳызгѳа билдирмезге кюреше, аны бла тенгleshгенде, кюн ахшы береди, кѳыз да жауаплайды. Андан ары не айтыргѳа тапмай, армау болады. Бираздан эс жыйып, ата-анадан хапар сорады. Сырмахан, атасыны бек ауруп тургыанын айтып, мудах болады. Билгичле, эфенди да бир тюрлю бир балхам этип болушалмагыанларын кѳлю толуп айтды. Зондарны жюреги анга бек кѳыйналды. Эндиге дери Сырмаханнга, ачыуланып, кѳлкѳалды болуп тургыан жашны жаны окѳуна ауруду.

Алгыын жол малладан келгенде, Зондар, ары-бери бурмай, кесини анга суймеклигини юсюнден шарт айтхан эди, алай Сырмахан, менсиреп, масхара этген эди. Жашны ол умутун эшитгенде, Бийберди, чамланып, аны ташдан кѳурутургыа айтхан эди. Сырмаханнга келечиле кѳп жерден, кѳабарты бийден да келип болгыандыла. Сора атадан-анадан да ёксюз кѳалгыан жангыз Зондаргѳа уа кака кѳтюрмей, не онгу бар эди. Ауругъанны тѳшегинде сау ёлюр дегенлей, Сырмаханни анасы Ариука бийче да ауушду. Атасы Бийберди, тиргизилип тѳшекден турду. Бир ауукѳ замандан кѳошларына айланып кѳайтып келе, ташла оюлгыаннга тюшюп, ажымлы жоюлду. Жамауат, жыйылып, бийни ахыр жолуна ашырды.

Заман а тохтаусуз барады... Черекле ташланы жуудуруп, бий кѳачы ыфчыкѳда желни сызгыртып, жокѳду заманнга тохтау. Байла бийсиннген, жарлыла бойсуннган заманла кетдиле. Жарлы, бай да тенг болду. Жарлыны тирнек тегейлерине суу кѳуюлду, тиреген таш да тенгликге бурулду, Сырмахан да тогѳуз атлы – жаяу дегенлей болду.

Кюнлени биринде Зондар, кѳкбаш эшегин да чертлеуюк чыбыкѳладан тышлап, Чертлеуюккю таладан келе болады. Ол узакѳдан окѳуна таныйды Сырмаханни. Гылыуу бла эшеги да – аллында, баям, тирменден келе болур эди, кѳууутлукѳ тартдырып. Сырмахан да эслеген болур эди аны ансы, абери эсине тюшген кибики, эшегине таякѳны терк-терк жетдирип, аякѳ алышын тюрлендиртгенди. «Ярабий Аллах, мынга не болгыанды, не аман ит чибин кѳапды муну», – деп сейирсинди Зондар. Ол Сырмаханни юйюню жаны бла ётюп бара, аны эшеги да, гылыуу да бахча мюйюшюнде нартюх сабакѳлагѳа жубана

тура эдиле. Кёкбаш, эшеклени эслегенлей, аякъ алыуун сабырландырады, эки уллу къулакъларын кезиу-кезиу гылыулатды, башын ала таба бурду. Аны эслеген Зондар эшекни ниетин билген кибики, таякъны жетдирди, кёкбаш атламына эринип къошду. Бау аллына келип, эшекни жюгюн тюшюрюрге болду Зондар. Ол а Сырмаханлагъа, къуйругъун да кыыстау эки жанына ойната, окъуп тебиреди. Арада юй жокъ эди, арбазда тургъан Сырмахан эшекни окъугъанын жаратмай: «Бёрю азыгъы болурса, къуйругъунг терингден айырыллыкъ! – деп, билгенин тамблагъа къоймай тизеди. – Ысхатынга бу союлукъ, кесинг да кёкбаш, муну ауузун нек тыймайса» – дейди. Кеси уа кёз кыйыгы бла жылла озсала да, къартлыкъгъа хорлатмай тургъан Зондар таба къарайды. Ол да, ышарып, аны айтханын эшитмеген кибики этип, эшекге не эсе да бир затла мурулдайды. Ол кезиуде кёкбаш, эсине бир унутуп тургъан зат тюшген кибики, чабып сехле бла орамгъа чыгъады. Сырмаханни сехлерине жуукълашханлай, алгъындан бек уллу окъуп, жарты жабылып тургъан сехле бла арбазгъа, ызы бла уа нартюх бахчагъа киреди. Сырмаханни Къаракёзю Кёкбашны кёргенлей, андан къачар муратда тарта кетди да, тагъылып тургъан жипни юздю. Нартюх ичине ташайып, Кёкбаш ызындан болду, бахчада аны жетдирмеген жери кълмады. Сырмахан да кълонда урчугъу бла аланы ызларындан тебиреди. Баям, Къаракёзге болушлукъ этер мураты болур эди. Аны барын да арбазындан къарап кёрюп тургъан Зондаргъа кюлкю кълбыннганды, чалы артында бугъуп, харх этип, кёз жашлары келип кюледы Сырмаханни нартюхон сюрюу тонгуз киргенлей этип бошагъандан сора, сехлеге тюзелип, Къаракёз аны ызындан окъугъанын да кълмай, эшекле орамгъа ычхынып, элни ортасы таба кетдиле. Мени жауум къларасын Сырмаханни нартюх бахчасына, ёре сюелген бир нартюх сабакъ да жокъ. Урчугъу да – кълонда, чачы-башы да – тозурап. Сырмахан кълоншусуну чалы бегитилгени таба айланды. Аны кёрген Зондар кюлгенин селейте, юй жанына букъду. «Кълайда эсенг да, бери чыкъ, бутунг чыгъып, бир аягъынг бирсинден узун боллукъ! Билегинг чыгъып, тон женгине кирмезлик, кёнчек ауунг атылып!» – деп, урчукъну ёрге кётюрюп ойнатады. Кюллюгюн кючден тыя, юй мюйюшден Зондар чыгъады. Сансыз кибики этип: «Не гузаба этесе, не болгъанды санга?» – деди ол.

– Ой, гузабанг аман бла чыгъларыкъл гяуур, аман кёкбаш, мал иесине ушамай боламыды. Ол хужулукъл эшегинги аман тешден кетип табылыр эсе да мыллыгы, тынч тургъан Къларакёзню аллына этип, сюрюп кетгенди, аман сюрюде батарыкъл. Кесинг да бараса, ёмюрюнг мени кълуугъланлай, аман бла кълуур эсенг да, бир жеталмадынг, онгмазлыкъл... Бар да, табып, къл-

ракёзню арбазыма келтир. Оу кюнюм, къайры сюрюп кетген болур, не этген болур ол анга, аман бла этиллик, турма, бар.

– Алан, Сырмахан энди къартлыгъымда мен санга эшекле кютюучюмю болгъанма, къайда табарыкъма кеслерин да, жа- ханимде табарыкъса ол сылыкъ, бетсиз Кёкбашынгы, ёзге уа къайда.

– Ариу Къаракёзчюгюмю табып, аллыма сюрюп келтирме- сенг, Аллах бирди, эрттенбла эл таматагъа барлыкъма Кёкбаш- дан тарыгъа, – дейди Сырмахан да.

– Тарыгъып а, онбиргеми ийдирликсе муну, келирле, къоркъма, ала узакъ кетмезле, бир бирден айырылып, – дейди Зондар. – Охо, нартюхге уа не оноу? Да аны оноун да Кёкбаш этерик болур. Этер, къайсы Кёкбаш этер ансы.

Ашхам болду, алай эшекле уа келмедиле. Зондар бла Сыр- махан да от жагъалары таба кетдиле. Ариу чууакъ кюз арты кече эди, кёкде жулдузла бир бирге кёз къысханча кёрюне эди- ле. Зондаргъа жукъу келмей, жапма тюбюнде кёп олтурду. Сора секирип турду да, тенги Азаматны ююю таба тебиреди. Эрттен- лик салкъын ариу хауалы, таза тауда болуучусуча эди.

Зондарны ожагъындан къалын тютюн чыгъады, Сырмахан а алыкъа от да тиргизмегенди. Ол, челекни алып, баугъа ийнек сауаргъа баргъанда, Зондар юч эшекни да бау аллына тийиш- дирип тура эди. Ол кюнден башлап, Зондарны бла Сырмаханны от жагъалары бир болду.

КЪАКЪ КЪАБЫРГЪА

Бир элде эки шуёх жашагъандыла, экиси да бир бирге хорлатмагъан уручула болгъандыла. Бир кюн Дадаш тенги Сейпугъа къонакъгъа баргъанды. Олтургъандыла хапар айта, ашап-ичип, ингир ала къонакъ жаш юйюне кетгенди. Сейпу, къонакъны да ашырып, юйге кирип: «Эй къатын, ол къабыргъада къакъ къабыргъаны букъдурургъа керекди ансы, ол аны кёргенди. Энди ол аны урламай къоймаз, мен аны таныйма. Ал да букъдургъан эт», – дегенни айтды.

Кече жетип, тегерекни къарангы бет алды. Сейпу, мени жумушум барды деп, эшикге чыгып кетди.

Бир кесекден къонакъда болгъан жаш, юйге кирип келип, жукълай тургъан къатынны къатына келип: «Эй къатын, къабыргъаны къаты букъдургъанмы эдинг?» – деп шыбырдады. Къатын: «Салгъанма ол къюбюр ичине, ачхычла да жастыкъ тюрбюндедиле», – дей, жукъугъа батылды.

Жаш ачхычланы тыншчыкъ алып, къюбюрден ирикни къабыргъасын алып къачады. Бир ауукъ замандан юйню иеси келип, тешегине жата: «Эй къатын, тап салгъанмы эдинг къабыргъаны?» – деп сорду.

Къатын:

– Ала, киши, ненча кере сорлукъса, къырдынг, айтып бошадым да шёндю, – деп, ачыулана башлады.

– Оллахий, мен а биринчи кере сорама. Ай анассыны, къабыргъаны ычхындырдыкъ, къарайма да, – дей, къюбюр таба атлады, аны ичи къуру эди. – Къатын, берчи бир бота не жаулукъ, хайда маржа, теркирек алгъа жетейим андан, – деп, чабып чыкъды. Тенги элни бирси къыйырында жашай эди. Сейпу, къысха жол бла чабып барып, тенгинден алгъаракъ жетип, аны босагъасында жаулукъну да башына атып, чёгюп, къатын кишисин сакълап тургъанча этип къояды. Жаш келе келгенлей, босагъада жаулукъгъа чулгъанып тургъаннга, ол къабыргъаны юсюне атып: «Къатын, букъдурчу муну, мен бусагъат къайтама», – деп, бахча таба кетди.

Сейпу, къакъ къабыргъасын жаулукъгъа чулгъап, мыйыкъ тюрбюнден ышара, юйюне кетди. Дадаш, кёп мычымай, босагъадан атлагъанлай, юй бийчесине жарыкъ халда:

– Не этдинг ол къакъ къабыргъаны? – деп, кёкюрегин сылай, кесине ыразы бола, жууапны сакълады. Не къабыргъаны? – деп эшитгенден сора юй бийчесинден, халы тюрлене башлады. – Да бусагъатда къолунга берип кетдим да, босагъада олтуруп тургъанынгда», – деди.

Къатыны:

– Чыкъмагъанма мен эшикге, юйде олтуруп тургъанма, – деп къаргъанды. Ишни болушун ангылай, Дадаш:

– Ай, не медет, алдады иймансыз, – дей, сагъышха кълалды.

Сейпу кълкъл къабыргъланы юйюне келтирип, къайры букьдурургъла билмей, къайгългъла кълалды. Тейри, бир адамны эсине келмез жер табайым дей, къарамын бахча таба атды да, къашларын ойната кълюмсюреди. Уллу кълз терекни кълрелдиси кълкню бийигине жетип, жулдузла бла ойнагъланча, чълкесинде бутакъла аяздан чайкълала тура эдиле. Эрляй жетип, эски агълч басхычны да сермеп алып, терек таба жортду. Бек бийикге да минмей, ит жетмесин ансы дей, жаулукълда тургълан къабыргъланы къанатлары бла бутакългъла кълсып тълшдю. Басхычны да жерине сала, ётлоп барып, шынжырда тургълан парийни да бошлай: «Сакъл бол тёлерекге», – деп, жатар къайгълда юйге кирди. Сейпу кълалкълый баргъланлай, ити ачы юроп башлады. «Да ант этдир, энди кёлнеггин жыртмагълан эсе шуёхуму», – дей, болгъланы пара-чара болуп, кълчып баргъланын кёлз аллына келтирди. Кёлзюне жукълу кирмей, бир кесек турду, жюрюге уа нек эсе да тынгысызды, ит да бир терк шош болгъланча кёлрюндю. Бир кёлз жетдирип келеем дей, эшикге чълкды. Ити да, кълуйругълан ойната, менден иги кълоруулачу тапмазса дегенча, тёлерегинде ойнакъллай, бир суюкни кемире кълрешеди. Сейпу, ишекли бола, акълырын атлай, кълз терек таба жанлады, жукъларып тургълан чапыракъланы ортасында зат эслемеди. «Хоу бирда, алай болургъла амалы жокълду», – дей, кълрелдини излеп кёлралмады. Кълалай билди, не болду деген сагълышла сейир этдиредиле. Дадаш тенги уа, шош, бахчала бла кире келип, арбазгъла жетерге, босагълда тургълан ит юроп, юсюне айланды. Ол да кълчып узакъл баралмазлыгълан сезгенден сора, ол кълзыуу бла секирип, кълз терекни бутакълына илинип, терекге ёрледди. Ит тълбюнден юре тохтады. «Охо, тамагълынгы жыртма, менме», – дерге кълрешди. Энди уа не мадар дей, тёлерекге кълрай башлады, жарты айны жарыкълыгълы жетмесе да, жанында бутакълда бир зат тагълылып тургъланын эследи. «Мен суннганчамы болур, ярабий, – дей, ары узалды. – Не тап тълшюп кълалды, кесим да билмей тургъланлай», – деп, бутакългъла олтура, аркъласын терекге жарашдыра, жаулукълну бери алып, кёлкюрюегине кълсыды. Энишге кълрап парийни кёлргенинде, амал излеп башлады. Да не сагълышлыгълы барды дей, жан кезлигин кълнындан чылгъларып: «Санга да юлош этеейм, – деп, кълсысха иегисинден кесип: – Ма муну керемесе, – деп, аталгъланыча арлакъл сызды. Ит суюкни ызындан сызылды, Дадаш да, секирип тълшюп, къабыргъланы да алып, орам таба жан атды. Андан хапары болмагълан Сейпу, сейир эте, отоугъла кирип, кийине башлады. Шылбыртсыз эшикге чылгълып, кёлзлерин бла эл кълыйырына тебиреди. Нёлгерини юйюнден эсе, ожакълдан чылкългълан букълусу алгъла кёлрюндю. «Ай аман зат, къабып кълояйыкъл деп кълрешедиле была, от тамызып, танг атмай», – дей, жер баш юйню башына минип, ожакълдан энишге кълраргъла умут этди. Алай хоу бирда, эки кёлзю жилимукълдан толуп, ожакълдан айырылды. Бир кесек кесине келип, арбазда агълырыкълда тагълылып тургълан жылырыкълны кёлрюп, тълшюп келип, алып, биягълы юй башха минип, ожакълны башына жайды. Тълшюп келип, эшик артына суюлип тохтады. Бир кесекден эшик

ачылып, юйдегиле экиси да кёзлерин жума, эшиклени кенг ачып, букъу къатыш болуп, арбазгъа жайылдыла. Ол кезиуде Сейпу, къапталыны этеги бла бетин жабып, солурча, юйге кирди. От жагъада шишде тургъан къабыргъадан акъгъан жаучукъ да мыдыхха тюшсе, чырылдай-бише тура эди. Сейпу, шиш бла бирге къабыргъаны алып, эшик таба чапды. Эшиклени ачама десе, ол а – тышындан къаты этилип. Тюртюп кёрдю, алай къалын нарат агъачлы эшик тепмеди. Кёзлери да букъудан жилия, женг къыйыры бла тутхан шиш да къолун кюйдюре, амалсызгъа къалды. Бир кесекден букъу ожакъ бла чыгъа башлады, эшик да ачылды. Чыкъса, тенгини юй бийчеси жыйрыгъын къагъа, ийисин кетере.

– Сизни бу безирегенигиз эрикдирип къояды, – дей, гыр-мыр эте. Тенги да, ышара, быкъы жанында ташха олтуруп тура эди.

Сейпу да къолунда къакъ къабыргъасы бла босагъада сюелип къалды.

– Да кел юйге, тенгим, букъу да жайылды энди, ёзденлик этерик болурса, сыйларса, – деп, Дадаш, къолун Сейпуну инбашына сала, отоугъа кёргюзтдю. Экиси да, от жагъада олтуруп, къакъ этден къаба, кёмюк эте тургъан бозадан да уртлай, хапарлаша турдула.

– Да мен чыгъа барайым эл жайылгъынчы, ансы не сунарла? – дей, мыйыкъларын сылай, Сейпу кетер къайгъы этди.

– Охо, тенгим, келинни юлюшюн да, нохтабауун да этип къыйнагъаным ючюн, мен кесим барырма деп, тенгин ашыра чыкъды. Сейпу, терк жюрюш алып, узая башлады. Дадаш да, сехлени этип, ышара, юйюне кирди.

Бу хапарланы хар бир тукъумдан бирер адамны кѳрген кыйын-лыкъларындан жыйгъанма. Ётген ёмюрде бизни миллетни адамлары сынамагъан кълмагъанды. Аланы кѳбюсю ол затланы кѳтюралмай, бу дуниядан кетгендиле.

Бизге, аланы туудукъларына, ол затланы унутургъа жарамайды. Халкъны кыйынлыгъы бизге дерс болургъа, бир бирибизге иги болургъа, онглу онгсузгъа болушургъа, уллуну, гитчени да сыйлай билирге керекбиз.

Эндиги тѳлю аланы ол жашауларын билмеселе, халкъына багъа бере, аны сыйын кѳтюре биллик туююлдо.

Бу китапны башларны аллында бла кѳп адамла бла тюбешгенме. Аланы хапарлары бизни тѳлюге таурухча болгъанлыкъгъа, ол бизге юлгю болургъа керекди деген акъылда башлагъанма. Аланы айтханларына жукъ кѳошмагъанма. Ол адамланы кѳбюсю керти дунягъа кетгендиле.

АЙШАТ ЫННАНЫ ХАПАРЫ

Мен Учкъуланда 1910-чу жылда туугъанма. Эрттеледен бери къарачай халкъны иши мал бла байламлы болгъаны себебли, атам Унух ёмюрюн мал бла ашыргъанды. 1917-чи жыл «къызылланы» бла «акъланы» арасында къзауат башланады. Къзыл аскер хорлап, Совет власть орналды. Хар ким къууанч халлы болуп, кеслерини энчи жерлерине урлукъ саладыла, энчи ийнеклери болады, аны ючюн Совет властьха кѳп алгъыш этедиле.

1921-чи жыл атам-анам бла Сторожевойгъа келебиз. Алайда эки жыл чакълы бир жашадыкъ. Бизни заманыбызда башха миллетден сабийни урлап, бери къарачайлылагъа сатып тургъандыла. Мени къарт анамы да черкеслиледен, тойда тепсей тургъанлай, алып келип сатхандыла. Аны бир къарачайлы, жылы келген жаш, сатып алгъанды.

Ол кишиден тѳрт сабийи болады. Байлагъа жумуш эте, ол тѳрт сабийни ёсдюреди. Бир жол да Инжикге барып, атасыны-анасыны адамларын табады. Аны ата къарындашлары, ол къызны ата мюлкюн сатып, къызгъа бердиле. Ала келип, Элтаркъачда абазалыладан жер сатып аладыла да, алайгъа юй саладыла. Тауукъ, мал да къурайдыла. Ол 1923-чю жыл болады. Ала бла бирге анамы эгечлери бла мен да келеме Элтаркъач элге. Аланы къоншулары Ачахмат деп бир къаты адам болады. Ол жерине чыпчыкъ да къондурмайды. Бизни бир къоюбуз аны жерине кирген эди да, аягъын сындыргъан эди ол Ачахмат деген адам.

Сабан ишлени кьол бла этгендиле. Ёгюзлени агъач арбагъа жегип, аны юсюне гитче сабийлени бешик бла салып, тиширыула жаяу сыртха нартюх бахчагъа чыгып тургъандыла. Бир адам кьоллары бла нартюхню себип, башха адам аны чага бла жабып тургъанбыз. Жай эки кере чага эте эдик. Къачда тирликни кьолубуз бла жыя эдик. Байладан къутулгъаныбызгъа къууана, хар не иш къаты болса да, эте эдик, ойнай-кюле. 1938-чи жыл Ёртенланы Билял бла бир юй болабыз, кеп турмай, къызчыкъ да туады. Биз бир юй болургъа кюреше тургъанлай, Уллу Ата журт уруш къазауаты башланады. Баш ием ары кетеди. Элде бек ауругъан къартла бла сабийле, тиширыула къалабыз. Колхоз ишден сора да къышха малгъа аш хазырлау башланады. Биченни тиширыула чалгъы бла чала эдик. Юй жумуш бирда ауур эди, не амал, ишлей эдик.

* * *

Билмей тургъанлай, элибизге немецлиле кирип келдиле. Жашил мотоцикллери бла орам бла ётселе, терезелерибизни къара жабыула бла жаба эдик. Бизни насыбыбызгъа, элде кеп турмадыла. Ала кетгенден сора, солубуз чыкъды. Колхоз быягынлай орунуна келди.

Къачхы ишле башландыла. Кими отун хазырлай, кими бичен жыя, алай эте тургъанлай, элни ичи къара кийимлери болгъан солдатладан толду да къалды, ала НКВД-ни солдатлары эдиле. Киши бла селешмейдиле.

Бир кюн ноябрьни 2-де танг атмай, хар юй сайын экишер, ючюшер солдат болуп, терезелени, эшиклени туююп: «Чыгыгъыз, сизни кечюрген этедиле, бандатле!» – деп кычыра эдиле. Кеп зат алыргъа кьойдула. Бир уллу башы жабылгъан машинагъа къарт, жаш, сабий не уа ауругъан деп къарамай жюкледиле. Биз баргъан вагонда ёлген да болмады ансы, къалгъанла станциялада ёлгенлени атып бара эдиле. 18 кюнню бардыкъ да, биз баргъан вагонну тохтатып, алайда кьоюп кетдиле.

Ол Сырдарья болгъанды. Пароход келип, бизни жюклеп, сегиз кюнню бардыкъ. Къызыл-Къумда тюшебиз. Аз юйдегилери болгъанлагъа, юч юйдегиге бир юй береди. «Къара-Куль» совхозгъа тюшебиз, кьозу союп, теричиклерине туз себип, кепдирип тургъанбыз. Этчиклерин бизге ашаргъа берип тура эдиле. Алай бла 63 юйдеги ачлыкъ сынамагъанбыз. «Къара-куль» совхозда 13 жыл жашадыкъ, къумну жыйып, суу бла къатышдырып, кеплеге кьуюп, исси печьде кепдирип, кирпичле этип, фермала ишлегенбиз.

1951-чи жыл Чомаланы Дахирге чыгъама, андан бир къызчыгъым барды. Арт эки жылда Пахдаралда жашай эдик. Мамукъ жыйгъанма, мен ишлемеген не иш къалды.

1956-чы жыл биринчи болуп, Элтаркъачха келебиз, не иш бар эсе, аны эте эдик.

МАЛЛЮ ЫННАНЫ ХАПАРЫ

Мен уллу Тебердиде 1925-чи жыл туугъанма. Атам Хажи-Махмут къазауатха дери Къызыл Октябрь элге кёчеди, жер эркин болгъаны ючюн. Мен юйде эм тамата эдим да, менден сора да 4 эгечим, бир къарындашым болгъандыла.

Орта Азияда Къыргъызстанда Сталинский районда жашагъанбыз. Бизни юйорюбюзню, ары жарашып бошагъынчы, къарачай миллетден айырып, беш къызны Чуу каналны къазаргъа Фрунзе шахаргъа элтген эдиле. Канал бек терен эди. Он айны юйюмю, атамы-анамы, эгечлерими кёрмей тургъанма. Иш къыйын эди, кёп адам ачдан ёле эдиле. Айтыргъа, тарыгъыргъа амал жокъ. Эрттен-ингир шорпа суучукъ бла бир кесек къара ётмек бере эдиле.

Мени бла бирге – Абайханланы Харунну къызлары Шамшият, Кемисхан, Марзий, Асият. Биз бир бирибизге болуша ишлей эдик. Орта Азияда эм уллу Чуу каналны къазабыз. Ишни къыйынлыгъы, ауурлугъу, кюнню иссилиги бек къыйнай эди. Хар кюн сайын, ёнчелеп, быллай бирни къазаргъа керексе деп айта эдиле.

Бизден сора да башха миллетледен кёп адам ишлей эдиле. Ашарыкъ къолайсыз болуп, кёп адам ёле эди. Ёлгенлени, къабыр къазып, кесибиз асырай эдик. Миллетлик айырылмай, бир бирибизге болуша, жашай келдик. Топуракъны каналны тубюнден бир бирине узатып, башына алай чыгъара эдик.

Бир кюн къачаргъа оноулашабыз да, эрттен танг белги бергинчи къачабыз. Къарангыда абына-абына барабыз, жол билмейбиз, тубеген адамларыбызгъа – къарачай болсун, къыргъыз болсун – жолну соруп барабыз. Тутмакъ жерден башыбызны алып, къайры да барлыкъбыз. Юйюбюзге жетдик, атам-анам мени сау-эсен кёргенлеринде, бек къууаннган эдиле.

Чюгюндюрде ишлей эдик: суу сала, тирликни уа къолубуз бла къаза. Мен 1854-чю жыл Кечерукъланы Хасан бла жазууму бир этеме. Баш ием мындан кёчгюнчю устаз болуп ишлегенди Хурзукда. Бери Огъары Тебердиге келдик. Алайдан Знаменка элге кёчюп келип, мында жашайбыз.

АЛАКЁЗ ЫННАНЫ ХАПАРЫ

Мен 1919-чу жыл Огъары Марата туугъанма. Ол заманла бек къыйын эдиле. Къыралыбызда граждан къазауат барады, мени сабийлигим къыйынлыкъда ётгенди. Школгъа барыргъа, билим алыргъа мадарым болмагъанды. Менден гитче 7 сабий бар эдиле. Совет властыны жыллары келгенден сора, колхозла къуралып башладыла. Анам колхозгъа чага этерге кетсе, мен сабийлеге къарай эдим. Кюнортада азыкъ алып, сабийлени да къолларындан тутуп, анама барып, чага этерге болу-

шуп тургъанма. Жылны аягына трудоденле жазылып, анга кёре, картоф, нартох, чеплеу бере эдиле. Чагагъа чыкъмай къалыргъа мадар жокъ эди.

Анам, гитче сабийлени арбагъа олтуртуп, кеси жаяу колхоз ишге барып тургъанды. Атам Акъчыкъ колхозда къойчу болуп ишлей эди. Совет власть орналып, алай кёп да кетгинчи, Уллу Ата журт къазауат башланады. Мен да, эгечлерим да колхозда не ауур иш болса, аны эте эдик. Аны бла да къалмай, фронтха жүнден жылы кийимле, чындайла, къол къапла ие эдик.

* * *

Немецлиле элге киргенлеринде, колхоз малны алагъа бермез ючюн, эллилеге юлешген эдиле. Немецлиле, сормай, юйлеге кирип, не тауукъ, не гаккы къоймай жыя эдиле. Партизанлагъа болушхан этесиз деп, бир къауумланы аман сагъатлы эте эдиле.

Бир күн дауур болуп, немецлиле къуугъун болуп, къачып кетдиле. Жашыргъан малланы ызларына бердик. Колхоз къуралды.

Алай а къарачай миллетге къара күнле келдиле. Битеу миллетибизни, жашап тургъан жерлеринден кёчюрдюле. Бизни юйдегини кёчюрген сагъатда гитче эгешчигиме 7 күн болгъан эди. Анабыз ауруп, жатып тура эди, солдатла аны кёргенлеринде, бизге хар не жыяргъа да болушхан эдиле. Алай бла уллу машинагъа жүклеп ашыргъан эдиле.

Орта Азияда Арысь районнга тюшген эдик. Алайдан «Баякум» совхозгъа алып кетген эдиле. Атам башха кетген эди да, артда излеп, табып келген эди. Совхоз къойчу эди.

Мен да къой сауаргъа жарашама, сют амалтын къозуларын къойладан айырып къоя эдик. Андан сора заводха ишге жарашдым, жангы туугъан эгешчигим бла бир къарындашчыгъым хауа жарашмай ёлген эдиле. Юйдегилери бла къырылып кетгенле да бар эдиле. Асыраргъа адам болмай, биз, заводдан ишден келе, басдыра эдик.

Алай бла эки жыл кетди. Къазахлыла муслийман болгъаныбызны билгенлеринде, ийлеше башладыла.

1950-чи жыл Эзиланы Ханафий бла бир юй болдукъ. Кесибиз урунуп, халал къыйыныбыз бла ызыбызгъа Кавказыбызгъа келдик. Мында Элтаркъачха тюшген эдик. Асыры къууангандан не иш болса, аны ишлей эдик.

ЗУЛИХАТ ЫННАНЫ ХАПАРЫ

Мен Хурзукда Батчаланы Къазийни юйюрюнде туугъанма. Атам да, мен да 1943-чю жыл колхозну нартохюн оругъа барабыз. Бизни колхоз Молотовну атын жүрюте эди. Таллыкъны къатында Прирезкагъа баргъан эдик. Звенобузда 52 адам бар эди. Эм гитчелери – мен. Кюнлени биринде совет аскерчиле келип:

– Былайда жауну десант бѐлюмлерин келип кѐргенмисиз? – деп сордула. Биз да: «Кѐрмегенбиз», – дедик. Ала кетип, ингир ала иги кесек аскерчи юсюбюзню басып кѐоядыла. Къар тюшгюнчю, ишибизден къол айырып кѐояйыкъ деп кюрешебиз. Кече сайын нартюх сабакъланы къабукъларын артабыз. Ол кюн аскерчиле тангнга дери бизге болушуп турдула. Танг аласында бригадирлерибиз:

– Къызла, къонакъларыгъызгъа ашарыкъ этигиз, – деди. Нартюх ундан сора жугъубуз жокъ эди. Как биширип берейик деп тургъанлай, бичакъ, къыпты болгъанны бери келтиригиз дедиле.

Абадан къызладан бири барын да жыйып берди. Андан сора:

– Ит къарачайлыла, мында жашап турур муратыгъызмы барды? Бандитле, – деп сѐлешдиле. Черкесскде мирзеу алган пунктха колхозну нартюхонден арбала бла ташыгъан 7 жашны кѐоратып кетдиле. Къатынланы сюрюп, уллу жолгъа чыгъардыла. Черкесск таба жол тутуп, ингирге Ильичевка элни къатына жетдик. Аты эл болгъанлыкъгъа, юй болуп, жугъу жокъ эди. Сууукъ кечени ашсыз-суусуз ашырдыкъ. Эрттенбла уа малланы сюргенча, аяусуз элтип, жюк ташыгъан вагонлагъа миндирдиле да, халкъыбыз бла бирге узакъ жолоучу болдукъ.

Жолда уа ач, суусап болуп, бек инжилген эдик. Кѐп адам жол азыгъы болду, кѐпле да ѐлгенлеге сукъланырча халгъа жетдиле. Талай кюнню элтип, Къазахстанны жеринде бир уллу тюзге къуйдула. Алайда атам харип къаты ауруп къалгъан эди.

Бир кюн къазах юйдегиледен адамла келип, тиширыулары, сабийлени юйлерине ала башладыла. Мен, атамы кѐюп, биреуню юйюне барыргъа излемедим. Атам бла мен башха юйде къалдыкъ. Насыпха, узакъда туююл эди да, жокълап тура эдим. Биз тюшген колхозну председатели унчукъ, сютчюк бере эди да, мен да атама ушхууур этип ашата эдим. Сегизинчи кюн баргъанымда, атам:

– Кюндюз ишлеп, кече да мени къатымда тураса, бир къалкъы, – деди. Керти да, жастыкъгъа башым жетгенлей жукъларым. Уянсам а, атам ѐлюп тура эди. «Атам!» – деп, таралып къычыргъанымы кавказ таула да эшитген болур эдиле. Сау кечени жангыз кесим атамы къатында турдум. Мингле бла адамла ѐлген заманда атам да аланы бири болду. Экинчи кюн атамы къабырлагъа элтип асырадыкъ.

* * *

Кюнлени бир кюнюнде мени бла эки къарындашдан туугъан Ильяс келеди да:

– Ананг да, эгечинг да къайда болгъанларын билеме, ары элтейим, – дейди. Ана къарындашым бла бирге мен анама барама. Анам, мени кѐргенлей, къаты къучакълап, хапар сорду атамдан. Атамы ѐлгенин эшитгенинде, асыры къыйналгъандан, кѐп да жашамады. Андан бери талай заман ѐтгенден сора, уллу эгечим Келимат башха элде Ёзденладан бир жашха барады. Курдий районда Шор-Тѐбе эли эди. Биз тургъан жерледе нартюх иги бите эди. Алама да жарлылагъа чачама, анамы-атамы болсун

сууаплыгы деп. Мен да эгечим болган элде Батчаланы Мажит бла жазуууму бир этеме. Биз Кавказга кечер заманнга 4 сабийим болады. Кёчюп, Морх элге келебиз.

САЛИМАТ ЫННАНЫ ХАПАРЫ

Мен 1901-чи жыл Учкюлан элде тууганма. Биз кесибизни кыйыныбыз бла жашай эдик. Атам Мазан малчылыкк бла жер бла кюреше эди. 1932-чи жыл Орусланы Мухаммат тилей келеди мени. Жашны ариулугуна алданып, анга эрге чыгъама. Къарындашларым Локъман эл мюлкде Къызыл-Къалада бригадир болуп ишлейди. Мен да юйюрюм бла бирге Къызыл-Къала элге кёчюп келебиз. Ол сагъатда Ворошилов атлы колхоз эди. Къарындашым Локъман бригадир болганы ючюн, ишлемей турады дерле деп, тёртюнчю сабийни да алып, бешигим бла колхозга ишге барама. 1941-чи жыл хар адам сют уюгъанча болуп, иш бла, жер бла, мал бла да кюреше тургъанлай, къазауат башланды деп, хапар чыгъады. Ары дери уа Фин къазауатда жашлары болганла кычырыкк этип жияйдыла. Жылы 18-ге жетген жашла аскерге кетдиле, орам къуу-шуу болду. Жаш тиширыула хар не жумушну да этедиле: чалгы чаладыла, дырын жыядыла, сабийге къарайдыла. Бир заманда хапар жайылды, немециле Кавказга мыллык атып келедиле деп. Жыллары келген, алай а ишлерге къарыуу болган адамла, Адыге-Хабль районда Эркин-Юрт элни къатында Невиномысска жауну техникасы ётмез деп, окопла, траншеяла къазарга барган эдиле. Немециле башларындан самолётладан бомбаланы атып, ишлерге къоймайдыла. Элге Къызыл-Къалага киредиле. Къызыл-Къалада уа ариу кызла бар эдиле, аланы жашырабыз, бетлерине къазан къара жагъабыз, артыкылыкк этмесинле деп. Немециле келгенлерича, кетген да этдиле.

Бир ачы сууукк кюн, ноябрьни 2-си болур эди дейме, эшиклерибиз ачы-ачы къагъылдыла. «Чыгъыгъыз, бандитле!» деген тауушла чыкъдыла. Боюнларында ушкоклары бла солдатла сюелип тура эдиле. Ашыккдырып, азыкк да толу алгынчы, сабийлени да иги кийиндиралмай, жолга чыкъдыкк. Къартла жияйдыла, тиширыула дунияны кычырыкк-сыйыт этедиле. Къызыл-Къаланы школуну арбазына жыйдыла. Бир уллу машинала келип, юч юйдегини бирге жюклеп, Джёгетей-Аягъы шахарда темир жолну къатында тюшюрдюле. Сабийле къайгылымы, бир бирибизни жоклап, неди амал, къайгылыбыз. Мал ташыучу вагонлары бла, поезд келип, къатыбызда тохтады. Бизни ары миндирдиле, миналмагъанны солдатла болушуп миндире эдиле. Кими ёле, кими да жашарга кюреше, жолга чыкъдыкк. Жети башлы юйдегим бла мен Къазахстанны Сарыагъач районунда «Санвинтрест» совхозга тюшдюк. Биз тюшген жерде жюзюм ёсдюре эдиле. Тамата сабийлерим болуша эдиле жюзюм жыярга.

НУЗУЛА ЫННАНЫ ХАПАРЫ

1934-чю жылда колхозла жангы кьурала айланган сагьатда мен иги жетген кьыз эдим. Биз Учкьуланда жашай эдик. Бригадир Азаматгерий бла жазыууму бир этдим. Тиширыу эр кишини кьанатыды дейдиле да, мен да, не кьарыууму салып, не кече демей, не кюн демей кюрешеме. Сабийлени да арбагьа жыйып, сыртха чага этерге, дырын кьяргьа барама, картофну да кьолларыбыз бла кьаза эдик. Урлукь сепген, салгьан да, тирлик жыйгьан да кьол бла этебиз. Ишлеген хакьыбызгьа мирзеу бере эдиле, ахчаны уа кезьобюз кермей эди. Бир кюн юч ана, сабийлерибизни да арбагьа миндирип, колхоз бачхагьа чага этерге барабыз. Арба жолда балчыкьдан тайып ауады да, сабийле арбаны тьобюнде кьаладыла. Не этерге билмейбиз, арбаны тюз этерге уа жокь кьарыуубуз. Кьюден-бутдан арбаны кетюрюп, сабийле арбаны тьобюнден тауукьну тьобюнден жюжекчикле чыкьгьанча чыгьадыла. Асыры кьууаннгандан, ол кюн ингирде ыннаны танасын берью ашап кетгенинде да, кьулагьыма алмай кьойгьан эдим.

* * *

Мен жаш заманымда жигер ишлегеним ючюн, тиширыулагьа башчы этген эдиле. Совет власть жангы кьурала айланган заман эди да, бизни звенону атына «Кьызыл аскер» деп атагьан эдиле.

Мени звеномда сегиз тиширыу бар эди: Батдыланы Кермехан, Мекья, Джаммаланы Хабибат, Биджиланы Хапсат дагьыда башхала, ингирге дери чалгьы чалып, ингирде чалгьыларыбызны да боюнубузгьа салып келиучю эдик. Кьазауат башланганьында, баш ием кьазауатха кетеди. Ууакь юйдеги бла кьалама. Кьазауатдан кьуруда жазгьанлай тура эди. Чалгьы бошалыргьа, дырын жыйыу башлана эди, андан сора картоф кьазыу башлана эди, андан – нартюх.

Бир кюн баш иеси – черкес, кеси уа кьарачай бир тиширыу бизге келеди да: «Сизни кечюрген этерикдиле», – дейди. Юсюбюзге сууукь суу кьуулгьанча болабыз, симсирейбиз, эс жьялмай, не этерге билмей, кьайры чабайыкь, кимден жакьлыкь табайыкь, сагьышлагьа кирдик, эшик таба мыллыкь атдым. «Чыкьма», – дедиле манга. «Нек чыгьаргьа керек тьойюлме, кимге не этгенме?!» – деп, башымы эшик таба атдым. Болгьанны туман басып тура эди, чардакь туман. Бир солдат жууукь келип:

– Сизни кечюрген этедиле, женгил кьуралыгьыз, – деди.

– Эр кишилерибизни урушда кьырып, бизни да кьырыргьамы излейсиз? – дедим жууапха.

– Сиз иги жерлеге барлыкьсыз, – дедиле.

Не этерик эдим, юйге жангыдан кирдим, солдатла да мени ызымдан кирдиле. Фрондан келген письмоланы, сабийлеге пособие алгьан кьагьытланы кердюле.

– Сиз кыйналмагъыз, биз сизге хар нени алыргъа болушурбуз, – деп, хар нени жыяргъа болушдула, кими картоф къуяргъа, кими да юйде тапхан затны алыргъа къармашдыла.

– Ярабий, атамлары не эте тура болурла, алагъа бир жетип кыйтайым деп, ала таба къууулдум. Атам, жюз жылгъа жетген къарт, баргъанымда, жерге олтуруп тура эди.

– Къой, атам, не болсакъ да, бирге болайыкъ, – деп, тапханыбызны машинагъа жюклеибиз. Ол кезиуде биз Джагъанасда эдик. Элчилени, ючге юлешип, машиналагъа олтуртадыла. Аллыбызда машинада Каракетланы Гиластан сегиз башлы юйдегиси бла бара эди. Ай медет, аллыбызда тик къая бар эди да, ол машина андан кетеди. Машинада 25 адам болады, къуру бешиси сау къалады, къалгъанлары алайда ёледиле. Ма алайдан башлап, бушуугъа бёленебиз, атыбызгъа бандит аталып барабыз.

Жолубуз мамукъдан болмагъанын кыйсы къарачайлы да билебиз. Джёгетей-Аягъы станциягъа келтирип, мал жюкленнген вагонлагъа бизни миндиредиле: хар ким бир бирин излеу, къычырыкъ-сыйыт. Ауругъан ёлюп, ёмюрюбюз сынамагъаныбызны сынап, ичибизден кюйюп, Къазахстанны тюзлерине жетебиз.

Анда кёп турмай, атам тели ауруудан ауруп ёледи, къалгъанла да ауруп аяздыла. Мени тогъуз эгечим барды. Бир эгечим Пахтаралгъа тюшген эди, къалгъанларыбыз – бирге. Дауус мамукъ жыя эди. Ёлмезхан бла Болду, Зухра да ала бла бирге ишлей эдиле. Фаризат а эм гитче эди, мени бла тура эди. Къаишден юй ишлеп, анда жашай эдик. Жангыз къарындашыма да мен къарап тургъанма. Салимат эрге чыкъды да, баш иеси бла бирге Славянскда жашай эди. Бир игиси – бир бирибизге барып-келип тура эдик. Элчиле бла бирге харбыз, хууан бахчалада ишлеп тургъанма. Суу сала эдик, биз ёсдюрген харбызланы килограммы 40–50 килограмм бола эди. Баш ием Азаматгерий къазауатдан сау-эсен кыйтып келип, бизни табады, арбачы болуп ишлейди. Арт жыллада хар небиз да иги бола башлагъан эди. Кюзгюню мияласыча, кирсиз, таза къара сууларыбызгъа тансыкъ болгъан эдик. Кече-кюн да ызыбызгъа къачан кыйтабыз деп, ашыгып тура эдик.

ДАУУС ЫННАНЫ ХАПАРЫ

Биз биринчи Учкъуланда жашай эдик. Андан эсе, тап жерге санап, Джагъанасха кёчебиз: ата, ана, тогъуз къыз. Атамы атасы да, атам да жюзюшер жыл жашагъандыла. Къазауат башланнганында, мени баш ием Къурман биринчи болуп аскерге кетеди. Андан сора жангыз къарындашым Идрисни жылы да жетмегенлей, къазауатха аладыла. Бир башха жашха повестка келип тургъанлай, ол жаш будай урлап тутулады да, аны орунуна Идрисни ашырадыла. Андан сора не письмо жокъ, не хапар жокъ.

Талай кюнден немецлиле элге келдиле. Не тауукъ, не сют башы, не тууар, не бузоу кьоймайдыла. Сора кимден билген эселе да, баш иеми партиягъа член болгъанын, къазауатда болгъанын да билип, гитче кьызчыгъымы да, мени да терен уругъа атып, жаныбыз саулай, юсюбюзню тытыр бла къатышдырып, басдырыргъа деп тургъанлай, кече бла кьуугъун болуп, элден кетедиле.

НЕ КЁРДЮК, НЕ КЁРМЕДИК

Мен 1923-чю жыл Учкьуланда туугъанма. Къазауатны ачы жылларында мен жангы жетген кьызчыкъ эдим. Бизни заманыбызда миллет малчылыкъ бла кюрешгени себепли, атам Герий тауда-тюзде малла бла айланганды. Юй бийчеси 4 кьызны, бир жашны ёсдюргенди. Мен туугъан жыл а атам ауушуп къалады. Хар не иш да анамы юсюне тюшеди. Жаш эм уллу болгъаны себепли, малланы айыбы уллу жашха болады. Юйде жюн ишлеп, кийиз согъуп, жамычы, башлыкъ, кийиз бёрк эте эди. Уллу эгечлерим эрге чыгъадыла. Мен гитче болгъаным себепли уа, анама болушама.

Учкьуланда жер тар болгъаны себепли, Таллыкъда жер береди колхоз. Учкьуландан ёгюз арбала бла келип, сабан сюргендиле, нартюх картоф салгъандыла. Хар ишни да къол кюч бла этгендиле. Мен иги жетген кьыз эдим къазауат башланган сагъатда. Хар юйдегиге жетген кьыйынлыкъ бизге да жетеди.

Окоп къазгъанбыз, нартюхню да къолубуз бла оргъанбыз, сындаргъанбыз, арбалагъа жюклеп, Джёгетей станциягъа элттип, кьыралгъа бергенбиз. Эр кишиле аз, кёбюсю кьызла кесибиш ишлей эдик. Ийнарла этгенбиз. Суюген жашларыбызны къазауатха ашырып, ала этерик ишни кесибиш эте эдик. Уллу къарындашым да, суюгеним Исмаил да къазауатха кетедиле. Аланы ашыргъандан сора, мен суюгениме ийнар этеме.

*Кёзлери кьыйып, ариу нанымы
Аскерге къалай алдыла,
Субай ёсген ариу санлары
Бир ариу ойнайды дейдиле.*

*Письмоларынгы кьайтармадым да,
Этген болур эдинг гурушха.
Кёзлеринг кюле, жюрегинг жилий,
Кирген болур эдинг урушха.*

*Сен кетгенчи дери башымы
Тарай эдим бир жанлы.
Къарындашым да кетип, суюгеним да кетип,
Къалай жашайым мен жарлы.*

ГАЗАЛАНЫ Амина

**КЪАНАТЫМ ДЕП БАЗЫНМА,
АБЫНМАЙ АТЛА**

КЪУМЛАДА

1. Гургун

Къуюлады,
саркъады
мени къолумдан,
къумланы юзмези кирик, ун.
Бармагъым
ызлагъанча унну,
къумлада
жол ызлайды,
чабады гургун.

Мен женгил къымылдайма,
гургун да –
женгил,
ол къумла чабагъыды андан.
Ол жашайды,
къызгъан табадача,
къумда,
кетерге да излемей андан.

Ёмюрде кетмезликча
мени башымдан,
сагъышла алдыла эсими.
Ол къумда тургъаннга,
ол къумда къалгъаннга,
мен неден ушатдым кесими?

Къумну къуу жеринде
жашаса да гургун,
жокъду къум
гургунну ичинде.
Кесими къумларым а,
ёсе кючлери,
жайылалла,
жаналла менде.

3. Жолоучу

Айт, жолоучу,
 көремисе кьумну?
Сен нек чыккьдынг
 тенгиз сунуп муну?
Бир жумушакьды деп,
юзмезине да
алданма.
Менсинсенг, тѣзмезине да
керти ийнан.
Тиширыу жюреги,
тенгиз тьююлдю:
 кьум – тегереги.
Сюймекликни тенгиз сунуп
чыккьганса,
ол юзмезденди,
сен юзмез тапханса.
Жюрек теренинде оту кьайнайды,
андан сени
жангыз атлам сакьлайды,
жангыз атлам.
Ашыкьма кирирге.
Ол тенгизде
 керекди ёлюрге...

4. Тенгиз бла кьум

Тенгиз.
 Толкьуну тьобеди,
кьургьакь
кьумлагьа кьууана.
Къара,
 туудурады кьалай,
толкьун сюрюуден
 туманла.
Бѣлеп,
булутсуз бийикни,
салкьын солууун
 саугьагьа
берди.
Бурула,
 булгьана,
кьумну санларын сылады.

Тузлуду тѣзюмча
 тенгиз.
 Ачыкъды,
 ачыды андан!

Ауруумуду къум аулагъы,
 таза тизгинле
 туудурса?!.
 Кѣремисе,
 къум къызгъаны
 кѣкню къаматады. Кюннге,
 болгъанча тенгиш,
 термиле
 къургъакъ
 тылпыуу тенгизге.

Толуп,
 термилгенча туман,
 жаууп,
 жарсыуун жууаргъа.
 Жюрек жюрекгеча...
 Жаза –
 термил да,
 тепдирир таулары.

* * *

Науруз.
 Къарап терезеден,
 кѣреме
 акъ булутчукъну.
 Бу толмазлыкъ
 умутчукъну,
 алып жахил
 жюрегимден
 булутчукъгъамы
 салайым,
 къарап турурча ызындан?
 «Сау къал» эте,
 ышарайым,
 излемей зат да
 дуниядан.
 Ышарайым.
 Игиди кюн.
 Игиди – кюл!
 Игиди кюл да...

Жерден чыгып,
 чакыгъанды гюл да,
бырнак этип
 топракы юйюн.
Тёзюмлюкню
 урлугъундан
алып,
жюрегиме салырма.
Булутчукъдан да сыйырырма
умутуму –
 кыачмам андан!

Мен келген эдим

Мен туююлма, туююл,
не бир жукъ,
 не бир зат!

Мен адамма!
Мен барма!
Алай алапат
жан болалмай кыалсам,
сиз кечерсиз мени,
жашагъанма
гюлнюча
 жангыз излемни
ичимде ёсдюре,
созулгъанма кёкге,
итингенме жаланда
чексиз бийикге.
«Бийиклик!» – деп излемейин,
чексизликге
сукълана эдим.
Бу дунягъа сюерге
келгеним ючюн.
Аз да эс бурмай кирге,
талпына эдим
сау дуняны сюерге!

Жулдузлу кёкlege да
суйдюм
 кыараргъа,
Терекле чакъсала, –
гюллерин сыларгъа,
Чалынган
 кырдыкны

ийисин сезерге,
къар жауса уа,
киштик ызчыкъла этерге.

Мен сую эдим
хар адамны бу жерде,
мендеги суюмеклик да
болур хар кимде
деп тура эдим,
бек базынып алагъа.
Бу жерге
 мен келген эдим
ышаныргъа!

Акъялсыз мен...
Сёзден аз жарамы къалды?
Хар таза ниетим
фитнагъа саналды.
Амалсыз жауларым,
кюреше
 кюлюрге
мен келгенме бери
аланы кечерге.

МЕН КЕЛГЕН ЭДИМ...

Бары да бошду, сездим,
Суюгенден,
 кечгенден да –
кечерсиз – бездим!
Жаханым къайнатханма
кеси кесимде,
мен кече да,
 кюндюз да –
аны ичинде.

Кюл болгунчу кюйсем да,
артда уа одан,
жангырма,
жашарча жерде жангьдан.

ЁЗДЕНЛАНЫ Исмайыл

ОТЛУКЪ ТАШДАН ЖИЛТИН УЧХАНЧА...

АЛЛАЙ АНАЛА БАРДЫЛА ТАУЛАДА

Аллай анала бардыла таулада,
Чууакъ кёкден кюн да салауат салгъан.
Бек къаяла окъуна бир арада,
Сыйларына таянып, солуу алгъан.

Аллай анала бардыла таулада,
Бет нюрлери толгъан айгъа ушагъан.
Ёксюзлери ючюн жангыз къалгъанда,
Жашау бла талаш эте жашагъан.

Аллай анала бардыла таулада,
Эл окъуна оноу-акъыл сурагъан.
Гюлханийле чакъгъан кибики талада,
Атлары да жүреклени жасагъан.

Аллай анала бардыла таулада,
Сёзлеринден кёл табады ауара.
Ала сауда жашар миллет дунияда,
Сынтыл бола жалдатла салгъан жара.

Аллай анала бардыла таулада,
Кёлум кёкге тенг болады, сагъынсам.
Бу тынгысыз дауурлада-даулада
Сизге къарап кёлленеме, абынсам.

Аллай анала бардыла таулада,
Назмум айтсын алагъа хурметими.
Айырылып кетгинчиннге сауладан,
Аналадан уялтмам мен бетими.

ТЮКЕНДЕ

Жумуш бла тюкеннге киреме,
Ол бишлакъ сатылгъан бёлумде
Мен бир арсар къатынны кёреме,
Жарсуула туудура кёлумде.

Бир бишлакъ кыйыргъа узала да,
Ол къолун кыйтарады артха.
Жаш заманы эртте узайганды,
Жашаганды, жетгенди къартха.

– Ох, къалай этейим да, байрамды? –
Дей, бохчачыгъын къармайды ол. –
Пенсиям а – бир узакъ... – Хайранды.
Бишлакъгъа уа узалады къол.

Сагъышын тышындан айтдырады
Бушуу. Ол ууатханды аны.
Жюрегим ачылуу урады,
Къызады, кыйнайды къаны.

Башында жаулугъу да онгнганды,
Алдаганды къартлыкъ насыбы.
Онгсуз инбашларына къоннганды
Бу ассы кыйралны айыбы.

«Мен къалай этейим да, байрамды?» –
Деген амалсыз ауазындан
Башымы алып кетип барама,
Тауушу тагъылып ызымдан.

АЛГЪЫ

Жел къургъакъ чапыракъланы сюргенлей,
Учадыла кюнле, бир бирин къууа.
Жангы ай, тола келип, эригенлей,
Эски жыл кетеди, жангысы тууа.

Огъур аякъ бла келсин жангы къонакъ,
Кёл тапдыра, жүреклене жарытып.
Ниети болсун бизге къарча акъ,
Жарсытмасын, жаныбызны арытып.

Жангы жыл, мен тилейме Аллахдан,
Мамыр жашау саулай да жер юсуне.
Сакъла деп тилейме уруш палахдан,
Кёз жаш урмасын деп ана кёзюне.

Сакъла сен дин, миллет деп, айры этип,
Арагъа от салгъан мурдарладан,
Сакъла тюз адамланы, мардадан ётюп,
Аман бетли этген кюйюк зарладан.

Сакъла къартны, жашны кѣлсюз болгъандан,
Баланы да сабийликсиз къалгъандан.
Туугъан Ташынгдан да зорлукъ айырып,
Тюзлюк кѣрмей, дуниядан талгъандан.

МЕН БЕРИ АЖАШЫПМЫ КЕЛГЕНМЕ?

Мен бери ажашыпмы келгенме?
Жарашалмай къалдым дуниягъа.
Хар затха тилими жетдиреме,
Сѣз айтсам, къалдыра къайгъыгъа.

Гюняхсыз мен кесим да туююлме,
Айтчы, кимди мында гюняхсыз?
Терсликге мен чыдамай инжийме,
Къарыу тапмай, бола амалсыз.

Хар кимге да эриши кѣрюнеме.
Да къалай тураим, тынгылап?
Бу сыйсыз жашаудан мен ълеме,
Учузлукъ хорлагъанды онгдан.

Сый, намыс ахчагъа сатылады,
Саз болгъанды жерде адамлыкъ.
Къарыулу онгсузну сындырады,
Кесилгенди гыбыр артыкълыкъ.

Мен кесим да мында тынчаймазма,
Да беремзе санга да тынчлыкъ,
Тюнгюлюп, эригип да къалмазма,
Хар кимден да даулай адамлыкъ!

КѢГЮРЧЮН

Къыйынлыгъы бир уллуду,
Къанатлары салынып,
Бир аягъы къыяулуду,
Инчигинден алынып.

Хар эрттен сайын келеди
Тереземи аллына,
Гуппур болуп сиреледи,
Жарсыр кибик халына.

Эй, къыйынлыгъынг эзипми,
Тенг излейсе кесинге?
Жангызлыгъымы сезипми,
Тенг кѣргенсе ѣзюнге?

Кесибибиз, жангызлабыз,
Бир кибик къадарыбыз.
Биз жанлабыз, – жангылабыз,
Аз болуп мадарыбыз.

Жангызлыкьда сакъланама
 Мен бу сатхыч дуниядан,
 Нёгерлик эте Къалам а,
 Эс табама назмудан.

Сен бийик кёкде учаса,
 Кюн жарыкьда жуууна,
 Бюгюн хатагъа къалгъанса,
 Къадарынга бойсуна.

Сени терслигинг недеди,
 Бир суюдомлю къанатлы?..
 Къадар суюгенин этеди,
 Къапдыра ачы, татлы.

ШАХАР КЪАРАЙДЫ КЕЧЕГЕ

Шахар къарайды кечеге,
 Сары кёзлюдю ол.
 Алданмайыкъ керексизге –
 Къыйынды дайым жол.
 Кече къарайды бетиме,
 Аны – кёзю кёксюл.
 Жулдуз кибик, тереземе
 Сууукъ жарыйды гюл.

Кёзю жауун тамычы этип,
 Жилийды терезем.
 Алгъынча, къанатла битип,
 Сени мен излемем.
 Алгъынча энди терилмем
 Кёлюм бла санга,
 Сезимлеге да берилмем,
 Тюбей умут танга.

Къыйнамайыкъ жаныбызны,
 Озгъан дау тирилип,
 Мен сайладым азатлыкъны,
 Хау, сайладым биллип.
 Санга да жокъ мени дауум,
 Туура болсун таша.
 Тюйюлсе сен мени жауум,
 Сау къал, толу жаша.

АНА ТИЛИМ

Ана тилим – шаудан сууум,
 Сёзюнг а – уртламым.
 Жалан сенден ичсем, мени
 Къанады суусабым.

Жерде жалан ана сютю
 Багъады хакъынга.
 Аллах сени сайлап, саугъа
 Этгенди халкъыма.

Ана тилим, алан тилим,
 Дарманса жаныма.
 «Ана» десем, толад кёлюм,
 Алгъышса жаныма.

НАРТ ТИЛИМ

Кёп кюреширле сени
 Ёлтюрюп: тууара, кесип.
 Кеталмады бир залим,
 Дерт муратына жетип.

Окъ да тийди – ёлмединг,
 Душманны къууандырып.
 От да кюйдюрдю, алай
 Чыкъдынг андан жангырып.

Къутулдунг эминадан,
 Ёлетден да сау къалдынг.
 Бар палахдан сау-эсен
 Аллах бла сакъландынг.

Бюгюн да ауруйса сен,
 Жаным болсун дарманынг.
 Кенг кетерле къайгъыла,
 Энтта сау къалыр жанынг.

Ёмюрлюксе, нарт тилим,
 Ана тилим – кёз жарыкъ.
 Сени тас этсем, анда
 Болурма факъыр, жазыкъ.

КЫЛДЫ БАШЫ

Бир булут да жокъду, кёк,
Жер да – шош, ачыкъ.
Хар нарат ийнесинде
Жылтырайды чыкъ.

Тик кыая тёппелери –
Акь кьарлы, бузлу.
Артишли кюнлюмлери –
Жугьутур ызлы.

Табийгьат кюнню сакълай,
Сагъайып, таудан
Шошлукъну буза келеди
Чокъуракъ шаудан.

Хауадан тогъама мен,
Суу уртлагъанлай.
Шош энеди тауладан
Эрттенлик алай.

Суу боюну тереклеге
Жел кьагъады сел.
Сют ийис эте хауа,
Уянады эл.

Танг ала бютюн баям
Сезиле мурат,
Бир асыуду жюрекке
Бу мамыр сурат.

Басханны юрюк сууу,
Эр ауаз эте,
Дёнгюрдер тюшден сора,
Таш тегерете.

Бу чакъда уа кёк кёкде
Шош кьалкъады кьуш.
Кюн чыгъады тауладан,
Ол – алтын алгъыш.

ТИРМЕН

Кече-кюн да тохтамайды
Хаух дуняны тирмени.
Бузулмайды, ууалмайды,
Ун этеди кюнлени.

Унну сыйпап, сибирелле
Заманны боранлары.
Кюнлеринги жокъ этелле,
Кёрюнмейин ызлары.

Тирмен ташдан кьутулурча
Жокъду бир тюрлю мадар,
Не акъырын бурулурча.
Ол ташны аты – Къадар.

Хар бир жан да гузабады,
Ашыгъады жашаргъа.
Ёзюн кьутуллукъ сунады,
Бой бермейин къадаргъа.

Бу дуняда хаух кьонакъбыз.
Сора нед бу дыгалас?
Биз, баям, башдан акъсакъбыз,
Кёзюбюз – алас-булас.

ГЁБЕЛЕК

Отха терилип гёбелек,
Кюйдюреди кьанатын.
Шашхынлыкъгъа санап а нек
Сагъынадыла атын?

Жюрек сезимге алданып,
Биз да киребиз отха.
Жюрегибизни кьанатып,
Алай чыгъабыз артха.

Ненча адам кьалгъан болур,
Чыгъалмайын жалындан?
Энтта ненча адам кьалыр
Отну сайлап жанындан?

Адам улу, бир сейирсе,
Нек билмейсе жеринги?
Сен кьайтаса да киресе,
Билсенг да кюеринги.

Тюз акъылгъа чырт сыйынмай,
Неди сени терилтген?
Бир кьажымай, талмай-тынмай,
Жаннган отха кийирген?

УМУТ

Аппам, жаннетли боллукъ,
Умут эте жашады.
Кимди умуту толлукъ?
Умут агама къалды.

Жарлы атам ёмюрюн
Жашай, умутун бакъды...
Хар адам кёрюр кёрюн,
Ётгюр жанын арытды.

Атамдан къалгъан умут,
Жангылмай, мени тапды.
Эй, тынчлыгъынгы унут!
Кёлюм ызындан чапды.

Жарыгъанма, бир Аллах,
Мен умутха алданып.
Арыгъанма ол палах
Шынжырына чырмалып.

Алай эте, бир кюн бир
Умут мени ашырыр,
Къабыргъа дери келир,
Андан артха ашыгъыр.

Андан артха ашыгъыр,
Жангы адамны сайлар,
Бир да ариу ышарыр,
Кесине къаты байлар.

Дуниягъа келгенлени
Умут терилтип турур.
Алай къартлыкъ беллени
Бюгюн, таякъ тутдурур.

Къартлыкъ жокъду умутха,
Хар туугъан бла жангырыр.
Кёк хорлатмай булутха,
Умут жулдузу жарыр.

Аллах, бизни умутсуз
Этме: къалырбыз апчып.
Жашау умутсуз – къутсуз,
Кетиу – бютюнда ачы.

ЖАНГЫЗЛЫКЪ

Сагъышладан тола башым,
Жетсе ауур ингирик,
Эй, мени антлы жолдашым,
Этгенсе сен нёгерлик.

Сен мени жакълап тургъанса,
Жашау ауара эзип.
Биргеме кёп олтургъанса,
Жюрек къайгъымы сезип.

Кёп сёлешип къыйнамайын,
Тынгыладынг шош, сабыр,
Ачыуунгда къайнамайын,
Къама сермерге хазыр.

Къарамадынг адам сёзге,
Харам тенгимча сатып,
Кёл да кенгдирмединг, ёзге –
Кетмединг жолда атып.

Жашау кючдю, алай биз да
Тюйюлбюз атсыз-къуусуз!
Не чомарт эсе да, кюз да
Къутулалмайд ачыусуз.

Жашау, не десек да, тюздю,
Кюч эсе да таягъы.
Келчи, тенгим, экибиз да
Олтурайыкъ биягъы.

Олтурайыкъ, толтурайыкъ
Гоппанланы асыугъа!
Мыйыкъланы да бурайыкъ
Кёл кенгдире а-ч-ы-у-гъ-а!

БАЗАР

Бу ырысхы къайгъылада
Ушакъ-хапар этерге
Къалмагъанды энди адам ...
Ашыгъама кетерге.

Межгитлени да алгъанды
Бу ырысхы-мюлк хапар.
Сау кырал болуп кыалгъанды
Бир бошалмагъан базар.

Адамлыкъны, жигитликни
Жокъду атын сагъыннган.
Халаллыкъны, игиликни,
Махтау, анга багъыннган

Десем да, эй, жашау – татлы.
Жашау суйген – жалынчакъ.
Кими – жаяу, кими – атлы...
Сен кесинг да нюр муратлы
Эдинг дайым, Ёзден улу,
Эй Аллахны бир тюз кылу,
Аны кыой да, тарт минчакъ.

АЗАНЧЫЛЫКЪ

Уян, поэт! Кыызгъан сёзюнгдю
Сагъайтырыкъ армау халкыны!
Жюрек отунг, жаннган кёзюнгдю
Айыртырыкъ тюзню, хакыны!

Эй, сен, хомух болуп, жашырма,
Кёкден келген хакъ сёзюнгю!

Булжуулада заман ашырма,
Уян, поэт, бил ёзюнгю!

Сёлеш ачыкъ, махтау излеме,
Махтау бары да – Аллахдан.
Андан башха бир зат ишлеме –
Халкыны сакъла сен палахдан!

Азанчылыкъ сени борчунгду,
Шыйыхча сайланнганс сен.
Борчунг сыйлы кибик ауурду,
Барсын азан жюрегингден.

Халсызлагъа уллуду дау а,
Кёлсюзлеге да эс тапдыр.
Бошбеллеге, сатхычлагъа уа
Ачы кыапдыр, исси кыапдыр!

Отлукъ ташдан жилтин учханча,
Чыкъсын тохтамай жюрекден.
Кёп ахшылыкъ этесе, анча
Махтау келир санга кёкден.

Халкъ уяныр. Сёзюнг кертиди,
Сёзюнг кючлюдю – эс табар
Миллет тенгсизликге дерти уа,
Жер тепдире, кыая ояр!

ТАУКЕНЛАНЫ Борис

**АЖАЛ –
КЕЧЕ-КЮН ДА ЖАНЫБЫЗДА**

Жашауда тюрлениуле болурларын кюсей-биз, башханы кьой, адам уллу магъана бермезча тюрлениулени окъуна. Жашау тынч, кьайгысыз заманда бютюн бек излейсе тюрлениулени игилерин.

Алай, жарсыугъа, биз сакълагъан тюрлениулени бары да бирча кьууандырып бармайдыла. Сени акъылында болмагъан тюрлениуле бир бирлерин терк альшындырып, аланы юслеринден сагъыш, оюм этерге жетишалмай кьаласа. Мени жашаумда болгъан аллай тюрлениулени айтыргъа угъай, сагъыныргъа окъуна базынмайма.

Мени Москваны ара банкларыны бирини артыкъ уллу болмагъан курорт шахарчыкъда филиалыны таматасына салгъанлы жыл бола эди. Банкны вице-президенти манга телефон бла сёлешип, РФ-ни Правительствосуну оноун билдиреди. Правительствону оноуна тийишлиликде Чечен Республиканы уруш тозуратхан, ойгъан экономикасын, жашау-турмуш болумларын аякъ юсюне салыу ишге бек уллу юлюш кьошаргъа керекбиз, деди. Сора шош, оюмлу сёз айтады: «Анда, сен банкны филиалына оноу этгенча, бир филиал ачаргъа керекбиз. Сёзсюз, сени болушлугъунг бла ол бек кьысха заманны ичинде тамамланыргъа керекли ишди. Бек алгъа этиллик ишлеге сени болушлугъунг керекди».

* * *

Самолёт бла Грозныйге Москвадан эки негерим бла учдум. Биринчиси – РФ-ни ич ишле министрини экинчиси генерал-лейтенант Владимир Петрович Страшко, экинчиси да – офицер бир уллу банкны вице-президенти Александр Николаевич Новосельцев. 1995 жылны апрель айыны оргасыды. Анда уруш кьаты баргъанлы юч ай бла жарым болады.

Бизни самолётубуз Грозныйни «Северный» деген аэропортуна кьонду. Кюн сууукъду. Сууукъ жауун, сууукъ жел бютюнда бек жунчутадыла. Кьысхаженг келегимден сора юсюмде жугъум жокъду. Бизни бир жылыракъ жерге элтирлерин тёзюмсюз сакълайбыз. Аэропортну кьонакъ юйюне элтгенлеринден Аллах сакъласын. Аны тыш кёрюмдюсю окъуна кьоркьутурукъду адамны. Кьабыргъалары – окъ тешикледен толу, терезелери – ичлери зыгъырдан толу машокла бла жабылып... Элтдиле бизни кьонакъ юйге.

Александр Николаевичге бла манга тюшген отоу артыкъ уллу тую-юлдю, эки къатлы ундуругъу, ичинде хауаны ауурлугъундан, аммиак ийис да анга къошулуп, солуунгу кючден аласа. Ичи да – кирли.

Биз бери келгенли эки сагъат болады. Къонакъланы киши жокъламайды. Алыкъа не зат этеригибиз да белгисизди. Эригиулю, сагъышлы заман терк озады. Кесим кесими булжугур акъылгъа келип, коридоргъа чыкъдым. Омончула ары бла бери баргъанлай турадыла, тынгылауну басханлай. Аланы жангыз бири башын мени таба бурмайды. Аладан хайыр чыкъмазлыгъын ангылагъандан сора, отоубузгъа къайтдым. Александр Николаевич, юсуне да жылы жабыуну тынгылы жабып, тюбюнде ундурукъда жата эди. Мен да андан юлгю алып, «баш этажда» ундурукъгъа ёрледим. Беш минут озгъан болмаз эди, Александр Николаевич алай хурулдап башлады, болгъанны кюкюретип. Манга тынчылыкъ, жукъу да болмазлыгъын ангыладым.

Алай бир бёлек замандан ол къыйынлыкъны унутдургъан дауурла башландыла: автомат атдыргъан тауушла, къычырыкъ-хахайла. Ала жууукъдан-жууукъ эшитиледиле бизге. Нёгерими уятыр акъылгъа келдим, тынгысызлыгъым жашаусуз этип. Ол акъылыма бой салмадым – Александр Николаевич бир татлы жукълай эди. Алай тауушла, хахай-тухайла терезе тюбюнде эшитиле башлагъанларында:

– Александр Николаевич, автомат-ушкок тауушланы эшитмеймисе?! – дедим.

– Эшитеме, – деп, шош жууап берди ол.

Таматам эртте окъуна уянып, асыры сыкъгъандан тауушсуз жатханын ангыладым.

– Хау-хау, эшитеме, – деп, къайтарып айтды Александр Николаевич тынгысыз ауаз бла. – Жатып тургъан жеринден секирип туруп, жаланаякълай сюелип къалды.

Тюзюн айтайым, менде болгъан тынгысызлыкъны да чеги жокъ. Артда ангыладыкъ, болгъанны дауургъа алгъан къауум, Москвадан уллу къуллукъчула келгенлерин эшитип, аэропортну къолгъа этерге кюрешгендиле.

Насыпха, эшик ачылды да, къоншу отоуда жашагъан полковник кирди, жарыкъ ышарып, ол халы бла бола тургъан ишлеге уллу къайгъы этмегенин ангылата.

– Неди бу тышында дауурла? Урушму барады? – деп, кесими бу болумгъа артыкъ бек жарсымагъанча кёргюзтдюм. Алай аскерчини къарамына кёре, мен аны анга ийнандыралмадым да, ашыгъып къошдум: «Бирер автомат берирми эдигиз».

Полковник ачыкъ кюлдю.

– Бизникиледиле ала!

– Бизникиледиле дегенигиз? Къалай боладыла бизникиле?!

Халымы тынгысызлыгъын ангылаялмай къалдым: соргъан соруума алгъан жууабынданмы, огъесе ол аскерчини халал бетинде ышар-

гъаны кетмегенинденми. Ол тышында автомат-ушкок тауушланы да бир болмачы сылтаула бла ангылатыргъа кюрешди. Атын, тукъумун биз да сормадыкъ, ол да айтмады.

– Замминистр сизни ушхууур ашаргъа чакъырады, – деп келди аскерчи жаш.

Александр Николаевич бла мен аскерчи чакъыргъан жерге бардыкъ. Анда бек жарагъан хант къанга къуралып эди. Хар ким олтурур жерине жарашхандан сора, бир уллу къуллукъчу алгъыш сёзюн айтды. Кертисин айтханда, ол алгъыш туююл эди, Чеченде халны тюзетирге кереклисин айтды.

– Моздокда олтуруу бла Чеченде болумну тюзетирге онг жокъду, – деди ол, – МВД-ни оночулары штабны Ханкалагъа, уруш баргъан жер-леге жууукъгъа кёчюрюрге керекбиз деп, иги башламчылыкъ этгендиле.

– Биз ол ишни, узакъгъа созмай, тамамларгъа керекбиз, – деп бошады къуллукъчу сёзюн.

– Дагъыда бир айтырыгъым, – деди офицер, олтургъан жеринден ёрге кётюрюлюп, – бюгюн мында Россейни бек уллу финанс структураны адамлары олтурадыла. Ала уруш этерге келмегендиле, Чеченни экономикасын, жашау-турмуш болумун аякъ юсюне салыргъа хаппа-хазыр болгъанларын кёргозтюрге келгендиле.

Министрни экинчиси жыйылгъанлагъа Александр Николаевични бла мени эсибизде болмагъан оюмну айтды. Аскер бёлюмлени башчылары къарамларын бизге бурдула. Ала сагъышлыдыла. Жаланда биз тургъан къонакъ юйде къоншу отоубузда жашагъан офицер хар замандача жарыкъ ышарды.

– Сёзсюз, биз къолубуздан келгенни этерикбиз, – деди Новосельцев, кёзю-башы бла мени кёргозтюп.

– Мен ангылагъандан, бюгюн былайда айтылгъан ишлени тамамланууларына жууаплы бу огъурлу жаш адам болур? – деди ол.

– Тюз ангылагъанса, – деди Александр Николаевич, – бу жаш ишни тынгылы къурап, андан сора уа оноуну бу жерли башчылагъа берликди.

Владимир Петрович айтылгъан сёзлеге ыразылыгъын ангылатхандан сора, аш-азыкъгъа эркин узалып башлады.

Хант къангада иги кесекге дери сёз айтхан болмады. Ол «шүёхдан» бир кесек тартхандан сора, алгъыш этгенле болдула...

Тышына чыкъдыкъ. Александр Николаевич бизни таба атлады да:

– Бек женгил кийинипсе, иги жаш, – деди.

Кертиси бла да сууукъдан иги да тозурай башладым. Биз жолгъа тебирегенде, жылы кюн тийип эди, аны себепли жангыз кёлек бла келгенме. Грозныйде уа – кюнню халы башха. Анга къошакъгъа уа самолетда да сууукъ болгъанма. Самолётну кёзге кёрюнмеген тешиклеринден алай сууукъ келе эди, суюклериме дери иш да сингенди.

– Бу жашны юсюне бир жылыракъ зат беригиз, – деп буюрду ёзюрлерине.

Манга жаралуу бушлат келтирдиле. Аны кийгенимлей, санларыма жылыу кирди. Ол жылынганым манга алай иги кёрюндю, хар нени да унутуп кьойдум.

* * *

Эрттенликде жукьудан арыгьандан сора, Володядан Грозный бла шагьурей болургьа сюйгенимибизни тиледим. Ол, артыкь ыразы болмаса да, тилегиме бой салды. Володя ростов ОМОН-ну капитаны, Страшкону буйругьу бла, бизге кьалауурлукьгьа деп салынган эди.

– Снайперле алыкьа чардакьдан кетмегендиле, – деди ол. – Кьоркьуулуду. Керексиз батырлыкь этмейик.

Мен да кеси айтханымдан артха турмайма.

– Хо да, эки кере ёлмейди адам, бирин а кётюрюрбюз, – деп, кьолу бла булгьап, бизни да чакьырып, машинагьа олтурду. – Алай эсигизде болсун, штабны палаткасын Ханкалагьа элтирик «Урал» машинаны ашырыргьа керекбиз. Ол Моздокдан чыкьгьанды. Кеч кьалсакь а?

– Жетиширикбиз. Кеч кьалсакь а, ызындан жетербиз – деп, кёл этдирдип, машинаны арт жанына олтурдум.

Менден юлгю ала, Александр Николаевич да ызымдан олтурду, тюзтерсми этебиз деген сагьышлары чача.

Володя бизни машинаны кьочю жетген кьадарда, жолланы халлерине кёре, сахарны ормалары бла алай кьызыу айландырды. Оюлгьан юйлени, журтланы, бомба чач-тукь этген орамланы кёре, тюзюн айтайым, уллу кьыйынлыкь сынап барабыз бир орамдан экинчисине. «Сталинградха быллай кьыйынлыкь келген эди уруш заманда. Россейни сахарларына быллай зарауатлыкьны жетдирирге ким базынды?!» Ала Володяны сёзлеридиле. Кёп юйюрле уруш башлангынчы окьуна бу сахардан кьачып кетгендиле. Асламысы чечен, ингуш элlege тийишедиле.

Ауур сагьышларымы рацияны тауушу бла Володяны уллу ауазы бёлдюле. Штабны палаткасын тургьан жеринден башха жары кётюрюрге кереклисини юсюнден борч кесин мычымай жокьлатады. Машина жюгю бла аэропортдан кетгенли жарым сагьат болгьанын билдирдиле. Баям, ол жерине жетген болур. Володя Ханкалагьа бек терк жетерге кереклисин ангылатды, министрни экинчисини буйругьун толтурмаса, айыплы боллукьду. Капитан Чеченде эрттеден бери тургьанлыкьгьа, ары кьалай барыргьа кереклисин ангыламайды. Биз «Минутка» майдандан ётгенибизлей, сахарны кьыйырына чыкьдыкь да, сора Володя машинаны алай сюрюп башлады. Кьайсы жол бла барлыкьындан да хапары болмай тургьанлай, автобус тохтаучу жерге жетгенлей, машинасын тохтатып, алайда тиширыуладан кьалай барлыкьын сорду. Аладан бирлери кёргюзтген жолну баргьанлай турдукь.

Алай Володя:

– Мен ангылагьандан, Ханкала сахардан узакь болмазгьа керекди, – деди.

Ол машинаны терк тохтатды да, андан ары барыуубуздан магъана чыкъмазлыгъын айтды. Къонакъ юйде бизни бла къоншу отоуда жашагъан адам айтхан хапаргъа кёре, Грозныйдан къачхан боевикле шахардан узакъ болмай, агъач ичинде тохташхандыла. Алагъа тубесек, бизге игилик этмезликлерин да айтханды.

Капитанны уа кёзлеринде бизни жашауубузгъа къоркъуулукъ бла байламлы тынгысызлыгъы таукелликге алышынды. Ол машинасын терк окъуна артха бурду да, келген жолубузгъа тюшдю. Автобус тохтаучу жерде суюлген тиширыула кетип эдиле. Ол зат тынгысыз этди Володяны. Машинадан терк тюшюп, автоматын къолуна алды, не менме деген адам бла да сермеширге хазырлыгъын ангылата. Бир кесекден мотор таууш эшитилди бизге. Тёшден энишге акъырын эски мор «Жигули» келе эди. Шофёр, жерленген автомат бла суюлген адамны кёргенлей, машинасын терк сюрдю. Володя, ол машинаны аны жаны бла кетерге умут этгенин ангылап, автоматын «Жигули» таба бурду. Алай бла машина капитанны къатында терк тохтады.

– Ханкалагъа баргъан жолну билемисе?! – деп сорду абызырагъан шофёрдан. Соргъанда да, хыны сорду, андан кеси кёпге онглу болгъанын ангылатып.

– Ары бурулгъан жерден озгъансыз, – деди ол адам. – Артха къайтыргъа керексиз. Ханкалагъа бурулгъан жолгъа дери бир беш километр барыргъа керексиз.

– Ой анасын сатдыгъым, – деп, эринлерин чайнай олтурду машинагъа къалауурубоз.

Кертисин айтханда, капитанны чекден чыгып чамланнганындан, ачыуланнганындан кёлум чыкъды. Нек дегенде мен да кавказ миллетлени келечисиме. Сары шинли, кёк кёзлю адам кавказлы болур деп, аны акъылына келмей эди.

Ханкалагъа уа бармадыкъ. Ары баргъандан магъана чыкъмазлыгъын экинчи кере да ангылатды Володя. «Урал» барыр жерине жетгенди. Бусагъатда аны жүгюн къотара турадыла.

– Биз жол узуну штабны палаткасын элтген машинаны биргесине болургъа керек эдик, – деди Володя, – аны жүгюн къотаргъан, палатканы орнатхан да башхала этерге керекдиле.

«Северный» аэропортха къайтдыкъ баргъан жолубуз бла. Победа проспектни ахырында халкъланы шуёхлукълары майданда чеченингушну революционерлерини – Николай Гикалону, Асланбек Шериповну, Гапур Ахриевну – эсгертмелери болгъан жерде атылмагъан бомбаны эследик, къыйыры да жерге чанчылып. Ётюрюкден не асыу – бек тынгысыз болдукъ.

– Ол атылса уа? – деп, башыма биринчи келген сагъышны айтдым.

– Не зат? – деди Володя.

– Ол атылса уа? – деп, дагъыда къайтардым.

– Атыллыкъ туююлдю.

– Нек?

– Нек? Нек? Къайдан билейим нек? Санга дери да кѳргендиле аны. Эндиге дери атылмагъан, бизни кѳргенлей, чачылыпмы къаллыкъды. Мен машинаны жюрютген адамма, болмачы соруула бла акъылымы терсине бурма.

Экинчи кюн да биз Володя бла айландыкъ, банкны филиалын къалайда ачсакъ тап боллугъун тохташдырыр акъылда. Кертиди, БТР биз къайры барсакъ, ары баргъанлай айланады. Алгъа айтханлары бу болду: филиалны Старопромыслов районну комендатурасыны къатында орна тырыгъыбызны тийишли кѳрдюле.

– Мен министрни экинчиси айтхан буйрукъну толтурургъа борчлума. Алай комендант бизни тилегибизге тийишли магъана бермегенди – бир гитче оточукъну кѳргюзтгенди ол бизге. Аны айтханына чыртда ыразы туююлме.

– Мени тюз ангылагъыз, – деди ол, – мында уруш къайгъы не кече, не кюн тохтамайдыла. Бир жангыз мина бла сизни филиалыгъызны гунч этип къояргъа боллукъдула. Сиз а мында банк ачаргъа сюесиз. Аны сагъышы да жокъду. Бирда болмаса, бюгюн.

– Аскерчиле болмагъан жерледе жашагъан адамла бла тюбеп сѳлеширге керекбиз, – дедим.

Ленинградны университетинде биргеме окъугъан жашладан адамгъа тюбеп къалсам а, насып болуп. Банкны вице-президенти, мен айтханлагъа къулакъ салып, ыразылыгъын билдирди.

Филиалны бу тийреде ачарыгъыбызны тюзге санап, аланы тилеклерин толтурлугъубузну тиледиле. Филиалгъа таматалыкъ этер адам да хазыр болгъанын айтдыла.

Аланы тилеклерин толтурургъа манга тюшдю.

* * *

Володя адам эки кере ѳлмейди деген халкъ сѳзню тутхучсузлугъун суугъа къарагъанлай билгенди. Ёлюм анга мангылайында жазылгъан кюн жетгенди. Алай бир ыйыкъдан эсде болмагъан къыйынлыкъгъа тюбедик. Володя, хар замандача, эртгенликде эртте туруп, тышына чыгъып, машинасы таба барды. Машина къонакъ юйден узакъда туююл эди. Ол аны эшиклерин ачханлай, ушкок атылгъан таууш эшитилди. Онсегизжыллыкъ жаш, кечегиде жукъусу хорлап, ушкокну атылмазча халгъа келтирирге унутуп къойгъанды. Аллай ишле да бола туруучудула аскерде, низамгъа юйренмеген жаш адамлада. Ол жукъу арасында ушкокну сампалын басханды. Да къалай болду эсе да, Володядан айырылдыкъ.

Грозныйге баргъаныбыздан сора, ючюнчю кюн Володя бизни Чеченни МВД-сине элтген эди. МВД-ни юйю ол къанлы къазауатда оюлмай тургъан мекамладан бирлери эди. Биз машинадан тюшгенде, кѳрдюк ол тийреде къалын букъу басхан орамланы, анда-мында къурулуш материалланы, кир-кипчик тѳбелени. Александр Николаевич а анда-мында орамлада тѳгюлюп тургъан совет ахчаны кѳрюп, тамашагъа

къалды. Александр Николаевични къалын къашлары бютюнда къалын болдула къаны къартыкъгъа сыйынмагъан сагъатында. Аны ол халын кѳрген сагъатда бир-бирле аз ышардыла.

– Кюлкуюлю ишгеми тюбегенсиз? – деди ол.

– Угъай, – дедим мен, – озгъан заманладан бир затла эсибизге тюш-дуле.

– Не зат тюшгенди эсигизге? – деп, суюсуюнмей сорду Новосельцев.

Кертиси бла да бир жерлеш милиционер бла болгъан иш эсима тюшдю мени. Ол да жалгъан ахча бла байламлы эди. Аны Александр Николаевичге айтдым...

МВД-ни юйюне къыстау ремонт этген заманлары эди. Аны себепли финансла бѳлюмюню таматасы Шарин Цальцаев бла тышында ушакъ этерге тюшдю.

– Мени окъылыма кѳре, бу оюлгъан шахарда сизни тилегигизни тамам этерге жаланда бир мадар барды: оюлгъан юйлени биринде биринчи этажында фатарны сайлап, аны жарашдырыргъа керекбиз. Банкны излемлерине тийишли халгъа келтирсек, жангыллыкъ туююлбюз.

– Тюз айтаса, – деди вице-президент.

Бу оноуну тюзлюгюне ишексизме. Анда ол комендатураны юйюнде жангыз отоугъа сугъулуп айланнгандан эсе, Цальцаев айтхан фатарладан биринде эки-юч отоу болур, таланнган.

Биз аэропортну къонакъ юйюнде ахыр кере къалып, эрттенликде эртте туруп, МВД таба атландыкъ. Финансла бѳлюмюню таматасы, биз баргъынчы окъуна, фатарны иеси бла сѳлешип, андан арысында къаллай ишле этилликлерине келишип тура эди. Банкны филиалы анда турлукъ заманны ичинде фатаргъа къаллай бир ахча тѳлеригибизни да баямлагъанды. Фатаргъа ремонт этилген заманны ичинде ахча излерик туююлдю аны иеси. Ол Чечен Республиканы болжаллы халда къуралгъан управлениясыны орналгъан жеринден узакъ туююлдю. Уруш артыкъ бек тозуратхан межам да туююлдю.

– Бу затны кетерирге керекди, – деди Шарин, кир-кипчик тѳбени кѳргюзтюп, – солдатла бу жумушну терк тамам этерле.

Цальцаев сѳзюне табылгъан, айтырын-къайтырын билген адам болгъанын ангылагъанма. Грозныйде хал бир кесек шошайгъандан сора ол, шахардан кетип, элде бугъуп тургъан юйюрюн да келтиргенди бери.

Финансла бѳлюмюню таматасыны экинчиси кирди бизге берилген фатаргъа.

– Мен Борис Боковма, – деди ол.

Эсе-бусда болмай тургъанлай, манга бек шагъырей тукъуму болгъан адам бла танышдым.

– Сени къарындашынг Ленинградда Ингушетияны театр студиясында окъугъанмыды? – деп сордум. – Ол да, аны биргесине окъугъанла да анда бизни общежитиягъа терк-терк келе туруучу эдиле. Чечен-Ингушетиядан келип окъугъан студентлеге.

Финансла службаны кyuллукучусу аз ышарды да, аны бети огьурлулукудан толду. Кимни соргъанымы бек иги таныгъанын кезю-башы бла ангылатды.

– Ол туугъан къарындашым туююлду мени, – деди ол, – экиге айланган къарындашымды.

Аны бла бирге окугъанланы атларын да эсгердим. Исламны да унутмагъанма, кыыл кьобузну уста сокъгъан жаш эди.

– Ислам ёлгенди, – деди ол, – Россейге къажану кьуралгъан митингде сёлеше тургъанлай, ажымлы жоюлгъанды.

Бизни бушуулу да, къайгъылы да хапарыбызны алайда кьоншу фатарда жашагъан тиширыуну тынгысыз ауазы бузду. Ол урушну кезиунде Грозныйден ары-бери кетмегенин айтды, барыр жери да жокъ эди. Эрим да, мен да жарты оюлгъан подвалда жашагъанбыз.

– Ала бизге кьаллай кьыйынлыкъла сынатханларын а жилимай айталлыкъ туююлме. Кирдиле биз болгъан жерге. Игилик этмезликлерин ангылагъанбыз.

– Неди бизге дауугъуз, биз оруслулабыз, – дедим.

– Не тюрлю оруслуласыз сиз?! – деп, ырбынга тыйдыла. Чучмекле бла жашагъансыз, аладанмы башхасыз сиз?! Автоматларыны сампалларына аякъ бюкдюрдюле да, телевизорубузну, холодильникибизни, мебелибизни пара-чара этдиле да атдыла. Дудаевни кьантулукъларыны заманында биз орус солдатланы келирлерин кече-кюн да сакълагъан эдик, жилиялу-сыйытлы болуп, аланы бизге этгенлерин а Аллах кьанлы жаубузгъа да кёргюзтмесин.

Александр Николаевич, ол тиширыуну айтханына тынгылап, бек мудах болду.

– Мен Москвагъа барыргъа керекме, кьалай кьутулургъа боллукъма мындан ары, – деп, алайда адамланы барысына да кезиу-кезиу къарады, тынгысыз кезлерин терк-терк кьагъа. – Баям, Страшко учхан болур, – деп, сёзюн андан ары бардырды вице-президент. – Кимден тилейим болушлукъ?! Шахарны комендантындан тилейим.

– Ол жумушну тамбла этербиз, бюгюн а сен бизни кьонагъыбызса, – деди Шарани, москвачыны тынгысызлыгъына артыкъ уллу магъана бермей.

– Мен юйге кетмей амалым жокъду, – деп, Александр Николаевич сёзю кьаты салды.

Эртгенликде бизни «Северный» аэропортха Шарани кесини машинасы бла элтди. Грозный шахарны комендатурасы анда орналып эди. Комендант бизге жарыкъ тюбеди. Алай бизни Моздокга элтирге деген тилегибизни толтурмады.

– Мени тюз ангылагъыз, – деди ол, – бек кьоркьуулу ишди сизни тилегибиз. – Шахардан чыкъгъан жерде бизни машинабызны чач-тюк этерге боллукъдула. Сиз кесигиз угъай, сизни ашыра баргъан аскерчиле да жоюлургъа боллукъдула.

Биз кабинетден кьайгылы да, мудах да болуп чыкдыкь – алыкьа уруш тохтамагьан Чеченде жол нёгерибиз ажал болгьанын ангыладыкь. Страшко уа учханды. Шарани да бизни машинадан аэропортда тюшюрюп кетгенди... Мени ангылауума кёре, комендант да ол бош тилекни окьуна этерге унамады. Баям, Новосельцевни бла мени элчиле бла байламлыгыбызны анга билдирген болур эдиле. Ол а аны жаратмагьанды. Чеченни ара шахарына, танкланы да хайырланып, аскерчиле ёшюн ургьан заманны жаралары алыкьа унутулмагьан эди.

Биз сынай-кёре тургьан чырмауладан, кьыйынлыкьладан кьутулурга боллукьду деген акьылдан кенгдеме мен. Артха Грозныйге кьайтып, кечезбизни ол фатарда ашырып акьылгьа келдим, аны ачыгьчлары мени хуржунумдадыла.

Александр Николаевич Страшкону адамларындан кимге эсе да сёлешип, анга тюберге ашыкьды. Сёзсюз, ким эсе да ол адам, Николаевич андан болушлукь тилерге барады.

Мен а хуржунумдан сигарет чыгьардым да, аны да кьабындыра, уллу палатканы кьатына жанладым. Андан бир кьауум офицер тышына чыгьып, сигаретлерин кьабындырып, болгьанны тютюннге алдырдыла. Офицерлени юслеринде акь халатлары барды, халатларыны тышында – аскер кийимлери. Мен ангылагьандан, ала жаралылары Моздокга ашырыргьа машина сакьлайдыла. Сигаретими бир жанына быргьап, майорну кьатына терк жетдим.

– Жолдаш майор, бизге былайдан кетерге болуш, – дедим.

– Кимсе сен?! – деп, кьаты сорду.

– Мында банк ачар акьылдабыз.

Майор аз ышарды.

– Замминистр бла келгенледенмисе? Бек сиююп болушурукь эдим. Алай онг жокьду. Жаралылары ашырлыкь адамланы окьуна сыйындыралмайбыз вертолётха.

– Биз ёретинлей окьуна барырбыз...

– Охо, – деди майор. – Алай бу жолдан сора менден умут этмегиз.

Александр Николаевичге билдирдим ишибизни кьуралгьанын. Кёзю-башы жарыды. Алай бир терен сагьышы болгьанын а сормай билгенме. Олсагьатда Чеченде болгьан хал кимни да кьайгыгьа кьалдырлыкь эди.

Жаралылары вертолётха терк миндирдиле. Бизге айтханларына кёре, ала барысы да ОМОН-ну адамларыдыла. Бир гитче кьызчыкь да бар эди араларында. Уруш кьаты баргьан жерде, оюлгьан юйлени ичинде жаланда аны тапхандыла саулай.

Биз, жаралылары аралары бла кючден-бутдан атлай барып, лётчиклени кабиналарыны кьатына тохтадыкь. Александр Николаевичге олтурур жер да кьурадыла. Хар затха сакь кьарай айланган капитан жаш Николаевични ким болгьанын ангылатды жаралылары ашырып баргьанлагьа. Лётчик мен эшикге жууукь жерде сюелгеними жаратмай, арлакьгьа тепчип, кесиме бек сакь болуруму изледи.

* * *

Юйде манга кѣп турургъа тышмеди. Вице-президентни Москвагъа ашырып, иште бир къауум жумушну тындырып, «Волга» машина бла атландым Грозныйге.

Мен билген жол жаланда Ростов–Баку трассады. Ол ишим терстюз болгъанын да билмей. Аны сорур адамгъа да тюбемейме жолда. Ингушетияны тийресинден озгъанлай, бютюн бек тынгысыз болдум. Назраннга бурулгъан жингирикден озгъанымлай, чыртда адамгъа тюбемегеним сынатхан къыйынлыкъны айтып ангълаталлыкъ туююлме. Шофѳерум тегерекге-башха тынгысыз болуп къарагъанын сезип турама. Къымылдагъан жан жокъду не жолда, не башха жерледе.

Аллахха шукур, Чеченни ара шахарына бир тюрлю къыйынлыкъгъа тюбемей жетдик. Шофѳер, мени хапчуларымы машинадан тышюрюп, кѣз къарамын келген жолубузгъа тиреп тохтады. Ашырдым артха. Алай ол бир ыйыкъдан манга келирге кереклисин ангълайды. Алайсыз башха мадар жокъ эди манга юйге къайтыргъа.

Ол бизге – банкны филиалын къуаргъа берилген фатаргъа ремонт этип, сау ыйыкъны кюрешди бир къауум адам бла. Ала эрттенликде эртте келип, ингирикде кеч кетип турдула. Мен да аланы ашыкъдырып кюрешмедим. Ала мен айтыр керекли туююл эдиле. Башханы къой, ремонтну кезиунде ол иште керекли затла табылмай эдиле: аланы сатхан тюкен да, база да жокъ Грозныйде. Ол ишлеген жашла керекли затларын кеслери андан-мындан табып келтирип турдула.

– Манга Грозный ючюн сермешген адамланы араларында болургъа тышгенди, – деди бизге обойла келтирген жаш. – Ол кезиуде мен ангълагъан зат: жууукъларыма, къаршы адамларыма уруш арталлыда керек туююл эди. Мени юйюмю да кюл-кѣмюр этгенди уруш. Аллахха минг кере шукур, адамларым ачымагъандыла. Оюлгъан юйюмю жангыдан ишлеп, къачып, Ингушетияда бугъуп тургъан адамларымы артха келтирирге керекме. Узакъ жууукъларымдан биреу, юй ишленнгинчи, биз къыйналмай жашарча, мекам бергенди.

Страшкону хатасындан уруш баргъан жерден заманында кетерге онг тапмагъан бир адам жокълады мени – Москвада ара банкладан бирини Чеченде болгъан бѣлюмюню таматасы. Ол жангыз кеси туююл эди: экеулен юйню подъездине ашыгъышлы кирип, мени таба жан атдыла. Бирлерини генерал чыны барды. Дагъыда борбайлы адамны эследим. Ол генералгъа бир затла ангълатды, къаны къартыкъгъа сыйынмай. Генерал а ол айтхан затлагъа къашларыны туюеди. «Да не этейим быланы, чачтукъ этейимми?» – деген сѣзлерин эшитдим ол алаша адамны.

Генерал эки къолун кеннге жайып, бир затла ангълатды. Баям, ала этерик иш анга буюрулгъан болур эди. Мен ангълагъандан, биз эте тургъан иш керек туююлду Чеченнге.

Генерал бла бек жарыкъ саламлашдым, андан ары этер ишибиз аны, оноунда болгъанына ишексизлигимиз ангълата.

Анда манга шуѳхлукъ халны ангъламадым.

Ол оюмуму айтдым анга. Манга берилген борчну – Чеченде банкны филиалын ачар ючюн, кьолдан келгенни этип айланнганымы да айтдым. Ол Россейни ич ишлерини министерствосуну таматасыны экинчиси Страшкону оноууду деп да кьошдум.

Генерал нёгерине иги да эс буруп кьарады да, дауур этилмезлик жерде дауурну кьозгьагьанбыз деген магьананы ангылатды, баям.

Кьалгьанла кетип, алайда Руслан Дагаев бла мен кьалдыкь. Ол урушха дери мында банкны таматасы болуп тургьанды. Айтып ангылатдым не иш бла айланнганымы.

– Президент манга машина да, сотовый телефон да берирге айтханды, – деди ол.

Баям, бизни ишибизге ыразы тьойюлдо.

– Бир зат бла да болушаллыкь тьойюлме, сени юсюнгден манга киши жукь айтмагьанды, – дедим. – Башханы кьой, бу фатаргьа ремонтну да кеси ахчабызгьа этебиз.

Кёп сагьыш этгенден, хар затны чотха тынгылы алгьандан сора, мында финансла ишни кьаты кьолгьа алып, бу ишден терен ангылаулары болгьанла бла шуёхлукь жюрютюрге кереклисине да тьошюндюм. Русланда адамлыкьны, терен билимни, тынгылы усталыкьны сезгенимден сора, кёп затны тюрлендирирге тьошдю. Бир бёлек замандан, Москва бла кенгешип, Чечен Республикада этиллик ишлерибизни аны боюнуна салып, Русланны кесиме экинчи этип алдым. Бир заманда сокьуранмадым ол ишиме. Арtdаракь ГРУ-ну генералы Евгений Семенович Стаценко да мени бла кьош болду. Мен жашагьан, ишлеген жерге терк-терк келип башлады. Бир-бирде манга жаны ауругьанын да айта эди.

– Санга бек кьыйын да, кьоркьуулу да борчну салгьандыла боюнунга, – деп да жарсыр эди. – Фатарны уа не харам кьоч да оялмазча этгенсиз.

– Тюзсе, тамата, менден эркинсиз фатарны кьатына окьуна киши келаллыкь тьойюлдо, – деп кюле эдим мен да.

Грозныйге тышындан келгенле кюнден-кюннге кёпден-кёп болуп барадыла.

– Некди ол алай? – деп сорду генерал, кёзюме уллу эс буруп кьарай. – Бизни кьалауурубоз барды, огьурсуз кьочюк, ол танымагьан адамын офисибизге жиберир амалы жокьду. Эрттенликде тогьуздан ингирликде алтыгьа дери эркинди жумушу бла келген бизге. Ол замандан сора уа жаланда мени эркинлигим бла кирирге боллукьду офисибизге.

Генерал мени лакьырдама магьана бермеди, кёзюме сагьышлы кьарагьанлай турду. Ол жаш адам болгьанлыкьгьа, генерал чыннга жетишген адам кёп сынауладан ётгенди. Чынтты кишилиги болгьанын сормай билликди ким да.

– Фатарында жылы суу жокь, кеси керегинге барыр жер жокь, кьалай жашайса мында? – деп сорду генерал, сагьышларындан кьутула.

– Грозныйде бюгюнлюкде хар ким да былай жашайды.

Мени ол айтханыма генерал аз ышарып кьойду. Ол хар кюн сайын Моздокдан Грозныйге келгенин, ингирикде артха кьайтханын билеме.

– Сизни кюн сайын ол жолоучулугьугьуз кьоркьуулу тьойюлмюдю? – деп сордум. – Сизни ары да, бери да ашыргьан адамла болурла?

– Шофёрум – мени кьалауурум.

– Тейри, асыры улуу кёллю боласыз, Евгений Семенович. Грозныйни коменданты Новосельцевге бла манга айтхан хапарын да эсгердим. Ол бизге Чеченде оюлгьан журтладан кесибизге фатар сайларыгьыбызны тийишли кёрмеген эди.

– Бек кьоркьуулуду ары-бери жолоучулугьум. Алай жашагьан жерим тынгылы болмаса, кечинааллыкь тьойюлме.

* * *

Шофёрум биз айтхан заманнга кьайтып келгенине мен угьай, ким да ыспас этерчады. Ол жолда бир тюрлю чылмыкьгьа тьобемегенине да кьууанды. Тынгылы ремонт этилген офисге кирген сагьатында да кьууанды. Ол, жыл саны келген адам, кёп хапар айтды иште не тюрлениуле болгьанларыны юсюнден мен кетгенли. Мен жашауума бек сакь болургьа кереклисин жууукь-тенг тохтамай айтханлай тургьанларын да эсгерди. Ростовда ОМОН-ну банкы ажымлы жоулгьан Володяны юйорюне болушлукьгьа ачча жибергенин да айтды.

Шахардан, элледен кьачхан боевикле кёп санда таугьа, агьачха синггенлери белгиледи бизге. Шахарлада, элледен ким болгьанларын билдирмей, эркин айланганлары барды. Филиалгьа эки «Нива» машина бергендиле, битеу керекли затлары бла толу жалчытхан машинала. Филиалны кьаты бла ары-бери озгьанла «Нивалагьа» сейир-тамаша болуп кьарай эдиле. Сёзсюз, аллайланы араларында болгьанны тонап айланган адамла да болур эдиле, бу машиналаны кьалай бла тонаргьа кереклисин кеси акьылларында сюзе тургьанла.

Ол тюрлю тынгысыз оюмла сакьлыкьны бек кьаты излей эдиле. Машиналаны тынгылы ишленгенлери, бизни кьалауурларыбыз, мени жангы шофёрум Алийни таукеллиги, ышангылы сауутубуз мени кьочюме кьоч кьоша эдиле. Шахарны ичинде этер ишибизни кьолгьа алгьанлай, Ингушетиягьа сёлешип, андан эки БТР-ни чакьырабыз. Ала кьоркьгьан деген сёзню унутдура эдиле бизге. Аллай кезиуледе Алийде мен эслеген сакьлыкьны, кишиликни жаланда кинолада кёрюрге боллукь эди.

Кёп заман озмай, мен шофёрну кьуулугьун кишиден да артха кьалмай тамамларыгьымы ангыладым. Бек аз береме Алийге рульну. Алай этгениме ол угьай демей эди. Инкассатор машинабызны сигналын салыргьа уа аны кьолунда эди. Ол сигналны салгьанын жаратмагьанымы да биле тургьанлай, тохтамай, Алий хар заманда Грозныйге кире башлагьан сагьатыбызда баса эди ол сигналны. Жолда адамла кьаргьанларына да, эки БТР ашыргьанына да махтана болур эди.

* * *

Уруш кьайгысы тохтамагъан Чеченде тынчлыгыбыз кете баргъанын толу ангылай башладыкъ. Жарым сагъатны сакъладыкъ, тынгысызлыгыбыз онгубузну алып. Бизге айтхан заманларында тюбемедиле. Алайда чекде эки милиционерлени бизге басынчакълагъан хал бла къарагъанларын кетюралмай, къатларына бардым. Ары дери Алийге айтдым: «Ким биледи, биз ишекли болгъан зат туурагъа чыкъса, машинаны артха учуругъа хазыр бол. Сен артха бурулгъунчу былайда сюелгенлени сёзге тыярма».

Жыл саны келген тамата сержант, мыйыкъ тюбюнден ышара, алды саламымы. Жюрегим бир кесек тынчайтды милиционерни ол халы. Алай жаш милиционер огъурсуз къарамын манга бургъан сагъатында тынчлыгым кетди. Ол бир манга, бир броневикге къарагъанлай турду иги кесек заманны.

– Не зат элтесиз? – деп сорду ол, мени саламыма чыртда эс бурмай.

– Документле. Шофёрну да, мени да сауутубуз-сабабыз жокъ, не зат элтирик эдик андан башха?

– Бусагъат машинагъызны да, сизни да тинтсек а, не айтырыкъсыз?

– Эркин туююлсюз ол затны этерге.

– Бизни эркинлигибизни сураыкъ кимди? Сенми?

Ол машинаны къатына келди да, автоматын инбашындан къолуна ала, шофёрну шинтиги табагъа жууукъ атлап сюелди. Автоматын атылыр халына келтирип, аны Алийни мангылайына тиреди. Ачыуум башыма чабып:

– Бу не этгенлигинди, – деп, милиционерни бир жанына тюртдюм.

Ол автоматыны сампалына жабышханлай, алайны бек огъурсуз таууш бийледи. Насыпха, автоматны кёкге айландырып атды.

– Неге ушайды бу теллигинг?!

– Къоркъдунгму? Не зыкъыса. Шофёр да, сен да кёнчегигизни жибитдигиз, баям.

Кертиди, Алий эки къолу бла бетин бек къаты жапхан эди.

Бир тогъуз-он такъыйкъаны милиционер бла мен бир бир кёзюне къатханлай турдукъ. Жумдурукъларымы къаты къысханлай сюелеме. Милиционерни жухуна сермер умут этдим. Алай арсарлыгъымы хорлаямдамы. Ол а алай сабыр, алай ёхтем сюеледи, мени къозутхан этгенча. Къалын мыйыкъларын да сылайды бирде. Автоматын инбашына атды, мени ансыз да хорлаяллыгъын ангылагъан болур эди.

Алайда халны жыл саны бла тамата милиционер шошайтды. Алгъа экибизни арабызгъа сюелди. Сора нёгерини къолундан тутуп, арлакъгъа алып кетди. Жашха ыразы болмагъанын ингуш тилде ангылатды. Жаш таматагъа бой салды.

– Турмагъыз былайда, барыгъыз жолугъузгъа, – деп къычырды тамата милиционер.

Мен броневикге миндим да, рульгъа къаты жабышханлай тебиредим алгъа. Жолубуз мындан ары бютюнда къоркъуулу болгъанына ишексиз-

ме. Асыры кьоркыгъандан, ахы кетип келген Алийге уа кёл этдирирге кюрешеме.

Биз милиционерледен айырылгъандан сора, эки-юч кычырым баргъаныбызлай, жол жанында ёсген кьалын агъачны теренинде бир женгил машинаны жарты-кьурту эследик. Алайгъа жууукъ жетгени-бизлей, тёрт эр киши машинадан тюшюп, бизни таба ашыкьдыла. Ала тёртюсю да, жылы заманына кёре, женгил кийимле угъай, жылы затла кийгенлерине да сейир этдим. Онгнган, эски кийимле. Аланы бизден кёзлерин алмай кьарагъанлары бек тынгысыз этди мени. Бизни тёзюм-юз сакълагъанларына да ишексизме.

Жангылмагъанма. Алайдан терк кьутулур акьылда машинаны кылыкьсыз терк сюробиз. Ала да – бизни ызыбыздан.

– Была бизни сакълап тургъан адамладыла! – деп, кычырыкьдан кьырды Алий.

Бир тюрлю сауутубуз жокъ эди биргебизге. Ол ингушлу милиционерлеге да кертисин айтхан эдим. Биз, Чеченде суюген сауутубузну сатып алып, МВД-ге барып, сауутубуз болгъанын айтып, чотха тюшерге кьолдан келлик эди. Болсада алай этсек, башха республикада сауут бла тутсала, жууапха тартырыкьларын ангылатхандыла. Ушкок бла уруп, биреуню кьалай ёлтюрюрге боллугъун не Алий, не мен акьылыбызгъа келтиралмагъанбыз. Жаланда биз этерик, машинабызны не кьадар кыстау сюрюп, аладан кьутулургъа керекбиз. Олсагъатда ангыладым тынгылы сюрё билмегеними. Алий бла мен кыстау бара тургъаныбызлай, жерлерибизни алышындырдыкь. Ол машинаны сырийнасын да салып, аны кычырыгы дунияны сагъайта барабыз. Машинаны кюзгюсюнден кёрюп барама ол бизни кьуугъанла иги да артахдан-артха созула келгенлерин. Бронированный «Нива» кёп машиналадан онглу болгъанын ангылагъанма, сагъатха 160 кычырымны арытады.

Горагорскга жеталсакъ, анда бизге киши тиерик туюнюдлю. Кеси акьылымда сунама алай. Мен суннганча болмаса уа, башха жолгъа бурулургъа керекбиз. «Нива» не тюрлю жолда да «кючюн» кёргюзтюрюкдю. Ызыбыздан ушкок атып тебиреселе уа, андан кьутулур мадар жокъду. Угъай, Горагорск бла барыргъа керекбиз. Адамла жюрюй тургъан жерде сауутха узалмазла. Алай айтханлыгъыма, не тюрлю болумда да кеслерини муратларына жетерге кюрешедиле.

Мени акьылыма келмеген сагъыш жокъду. Бара барып, бир жерде аз заманкыгъа тохтадыкь да, оноулашдыкь.

– Кьалай барабыз? – деди Алий, – Горагорск бла, огъесе башха жол бламы?

– Башха жол бла.

Машинабызны терк барыуу уллу ышаныулукъ береди. Ызыбыздан келгенле жолсуз жоллада «Нивагъа» жеталлыкь туюнюдлюле. Алай не кьыйын жоллада да машина барыуун акьыртын этмейди. «Ниваны» тикге бургъан заманында сыртлыкьда БТР-ни эследик. Анда омончула болгъанларын билебиз.

– Биз сизни эслегенли иги кесек болады, – деди жашауу келген майор, жарты-кьурту саламлашханыбыздан сора. – Узакъ созмай, кьаппап кьояргъа керек эдигиз. Ала сизге бек жууукъ келген кезиучюклери болгъаны себепли, сизге палах этербиз деп, базынмадыкъ бандитлени тунчукьдуургъа. Къыйынлыкьгъа тюбемей кьутулгъаныгъызгъа кьууандыкъ.

Мен машинагъа минип, моторгъа от алдырып, жолгъа атландым. Сёзсюз, бир кесек сабырлыкъ келди жюрегиме. Машинаны сакъ да, тап да жюрютюрге кёл салгъаным башымда болмачы сагъышланы сел этерге болушду.

* * *

Биз сынагъан кьоркьуулу болумну юсюнден Шараниге хапар айтдым. Ол ахчаны жюрютюню борчун кеси боюнуна алыргъа заман болгъанын ангылады. Ол ишни Чеченде кьоркьуусуз къалай бла тамамларгъа кереклисин да белгилеп, бизге ангылатды. Аны хайырындан Ингушетияны чегинде Чечен Республиканы МВД-сини сауутланган кючлери бла айтылгъан заманда «УАЗ-да» тюбеп башладыла.

Тюзюн айтайым, аланы ол болушлукъларын кереклиге санамай тохтадым артда. Ол оюмгъа келгениме бизни дайым ашырып айланган кьауумну таматасы, жыл саны келген адамны айтханы себеп болду. Ахчаны кассагъа ётдюрюр акьылгъа тохташханымда, ол адам мени бир жанлыракъ элтип, былай айтды:

– Бек сакъ бол!

Мен сагъышлы кьарадым аны кёзюне.

– Манга эс бур, былай болумгъа тюберге боллукъса, – деп, акьырытын айтды тамата. – Сёз ючюн, сиз жетер жеригизге жетерге эки кычырым кьалды дегенлей, броневикни илишаннга алабыз, аны адамларын ёлтюрөбиз, ахчаны кьолгъа этебиз, сора рация бла финансла бёлюмге сёлешөбиз да айтабыз, бандитле, чабып, машинаны адамларын ёлтюрюп, ахчаны алып, думп болуп кетгендиле деп. Жарсыугъа, биз аланы жеталмадыкъ. Аллай къыйынлыкьны сынаргъа боллугъугъузгъа кьаллай багъа бичесе?!

– Аллай болумгъа тюшерге боллукъбуз, – дедим, жыл саны келген милиционерни айтханын сансыз этип кьоймай. Болсада аны айтханына артыкъ уллу магъана бермедим. Ахча жюрютген машинагъа чабыуулукъ этерге – халкъ бек кёп жюрюген жерде окьуна боллугъун эсге алмазгъа уа киши да эркин туююлду, бир бек тели болмаса.

Бу тюрлю оюмдан сора тышындан болушлукъ излеуню тохтатыр акьылгъа келдим. Москвагъа сёлөшип, болушлукъ тилеуню да тюзге санамадым.

Бир жол машинабызны тохтатдыла да, автоматларын кёкге айландырып атдырдыла. Машинаны терк тохтатдым да, аны эшигин ачып, ючеулен автоматларыны быргъыларын манга буруп тургъанларын кёргенимлей, не болгъанын, бизден не излегенлерин сордум.

– Не болгъандымы дейсе?! – Милиционерлени таматалары ол сорууну берди манга. – Бу жолдан сора машинангы сигналын кычырыкъдан кырыдырсанг, эшитмегенме деме. Гранатым бла машинангы чачдырлыкъма. Аны машинаны сиренасы кьозутханды.

Бир-бирде манга да алай хычыуун тиймеучюдо аны тауушу. Алийни уа аны кычыртхандан суйгени болмаучуду. Милиционерге экинчи аллай ишни болмазлыгъын ангылатдыкъ. Алай бизни тыйгъанладан бирлери – офицер:

– Ахчамы элтедиле? – деп сорду, мени документлериме къарай тургъан нёгерине.

– Билмейме, – деди ол а.

– Бил, алай эсе, ахчаны кьолгъа этейик да юлешейик, – деди контракт бла кьуллукъ этген жаш.

Офицер аны айтханына кюлюп кьойду.

Ахчаны жюрютюу бла байламлы мен этген оноу уллу чырмауланы сынатмады бёлек заманны ичинде.

* * *

Хар Грозныйге келген адам кирген жерде не менме дегенни да элгендирирча жазыугъа тюбемей кьалмайды. Мен аны бери келгинчи окъуна, Чеченде урушну юсюнден хапарлагъан бериуледе кёре тургъанма. «Добро пожаловать в ад!» Мен анга сабий оюннгача къарадым. Ол жазыуланы мени бла бир байламлылыгъы болмагъанына ишексизме.

Ахчаны жерине къайгъысыз тапдырыр ючюн, эндиге дери жюрюген жолларыбыздан эсе, кьоркьуусуз жолланы табар акъылгъа келгенбиз. Чечен Республиканы чегинде тохтап, Алийге сордум къалайны барлыгъыбызны: Знаменко бла, огъесе Горагорск бламы?

– Билмейме, къалайны суйсегиз алайны, – деп, сансыз жууап берди Алий.

Соргъан этгенлигиме, андан башха жууапны уа сакъламагъанма. Уруш оту ёлюмню излегенлей айланган жерде анга да, манга да аллай бир кёп ахчаны жюрютген тынч туююл эди.

Бу жерде кёп туругъа кьоркьуулу болгъанын ангылап, жол кёллю болабыз. Алайда сюелген солдат да бизни таба тынгысыз къарагъанлай турады. Ары-бери бурула айланыуну тюзге санамадыкъ – шлагбаум таба кёл алдыкъ. Аны сакълагъан адамгъа документлерибизни узатдыкъ. Ол а алагъа кёп эс буруп да кюрешмей, шлагбаумну ёрге кётюрюп, бизге жол ачды. Ол тынгысыз окъуна этди мени – сормай-ормай жол нек берди бизге алайны сакълагъан адам?

Алайдан ары жолубузну тюрлендирдик – Знаменский станица таба тебиредик. Андан Толстой-Юртха кире айланмай, Первомайский жанына аууш таба баргъанлай турабыз. Бу таш жол Грозныйден узакъ туююлдо. 1994 жылны кюз артында Дудаевни аскерини ахыр сермешибу тийреде бошалгъанды, ахшы умутлары оюлуп. Аны алайлыгъын былайда тууарылгъан, кюйген аскер техниканы кёплюю шагъатды.

Первомайскийден озгъаныбызлай, тик жолубуз башланды. Бек иги-си – битеу кьоркьууларыбыз артда кьалдыла. Бронированный «Нива» тик ёрге ышаныулу баргъанына мен хар заманда да кьууанычума.

Тейри, тик жолубузну экиден бирин арытхан болур эдик, кьайдан чыкьгъанын ангыламадыкь, чачы иги да ёсген, аз гуппуракь эр кишиге тюбедик. Юсюнде милиция кийимлери барды. Аны ызындан кьол пулемёт бла экинчи эр киши кёрюндю. Биринчи эр киши онг кьолун ёрге кётюрдю да, бизге тохтар белги берди. Анга жууукь баргъаныбызлай, эследим сакъалы да жюлюнмей, жунчуп, дуния азабын сынап тургъан адам болгъанын, чачы-башы, кийимлери да – кир. Аланы тюз боюнлу адамлагъа ушатмадым. Сагъыш эте турургъа заман жокь эди, машинаны тохтатхан кибик этип, ол адамла эс жыйгынчы, машинаны алай секиртдик алгъа, не бек кюрешселе да, жеталлыкь туююлдюле бизни. Ызыбыздан болдула, алай жеталмадыла. Сауутларын да огъары аякъларына миндирдиле. Машинаны кюзгюсюнде кёрдюм ючюнчю нёгерлерин да кьолунда да автоматы бла. Биз кьысха заманны ичине Первомайскийни тюз жолуна тюшдюк.

Бу жол да кьутулдукь палахдан. Бизни милицияла тохтатмагъанларын ангылагъандан сора, Чечен Республиканы МВД-ни министрени экинчиси Абу Магомедовну айтханы да эсиме тюшдю.

* * *

Боевиклени Грозныйни биринчи кере кьолгъа этерге кюрешгенлери бизни абызыратып кьояргъа аз кьалдыла. Алий да, мен да фатарыбызда, юсюбюзге да жылы затла жабып, тынч жукълап тургъаныбызлай, эрттенликде эртте темир эшигибиз хыны кьагъылады. Жарты жукъулу-ма, кёзлерими кьолларым бла кезиу ууа барып, эшикни ачсам, ишимде экинчим Руслан Дагаев сюелип.

– Терк кийинигиз, кёзню ачып жумгъунчу шахардан тышына чыгъаргъа керекбиз, – деди Руслан, бир тюрлю болумну ангылатмай.

Аны бетинде тынгысызлыгъын кёргенимде, ол этген буйрукьну со-руусуз толтурургъа кереклисин ангыладым. Андан сора бир он минут озгъан болур эди, биз Старопромысловское шоссеге жетгенибизде. Ары-бери бурулмай, тюзюнлей барабыз. Кёп адамгъа тюбейбиз хар атламын-дан. Кьолунда саууту болмагъан адам а жокь. Ол кюнню кьыйынлыгъын бюгюн да аркъам кьалтырай сагъынама.

Бир кьыйынлыкьдан кьутулургъа экинчи кьыйынлыкьгъа тюбедик. Андан сора эки ыйыкьдан Грозныйге кирген жерде жыйылгъан халкьгъа тюбедик: аланы бетлеринде аманлыкьны, мурдарлыкьны илишанлары бар эдиле.

Шахарда бу жолча кёп адам жыйылып кёрмегенме. Кёбюсю – эр кишиле, ол санда онбеш-оналты жыллары болгъан жашла. Бизге бири да бет этерик туююлдю. Болсада, алларына чыгъып, сёз айтыргъа таукел болдум.

– Мен аскерчи туююлме. Сизни жашауугъузну женгиллетир ючюн кюрешеме. Мени ишими магъанасы олду, – дедим.

Бир жангыз адам эс бурмады айтханыма.

– Мен малкъарлыма, кечгюнчюлюкде бирге сынагъанбыз кыйынлыкъны, – дедим, ала манга жан аурутурукъ сунуп.

– Малкъарлы болгъанынга бизни не бла ийнандыралыкъса?! – деди жыйылгъанланы арасында жыл саны бла кёпледен онглу адам. Сора мени таба атлады.

– Ийнанмай эсенг, ма паспортум, – дедим. Ауазымы кьалтырагъанын а сезип турама.

– Саборде! Саборде! – деди ол чечен тилде дауурдан кыргъан жаш къауумгъа.

Ол адам мени документлерими кьолгъа этип, эс буруп, къарап башлады.

– Толстой-Юртну юсю бла ётген жолдан хапарынг бармыды? – деди ол манга, жыйылгъанладан бир жанлыракъ кетип.

Билгеними ангылатдым кёзюм-къашым бла.

– Алай эсе, мычымай кзуру былайдан. Кыйынлыкъгъа тюшсенг, мен санга болушаллыкъ туююлме.

Анга жүрек ыразылыгъымы билдирип, машинабыз таба атландым.

– Тохта, сабыр бол, – деди ол манга.

Тохтадым. Ичими жангыдан кьоркъуу алды.

– Къазахстанда Къарабулакъда жашагъан адамладан хапарынг бармыды? Малкъарлыла да аз туююлдюле анда. Къарабулакъда бла Мукрда таулу шуёхларым бардыла.

– Угъай, мен кишини да танымайма. Къазахстандан кече туруп, мен сабий эдим.

Жюрегим бир кесек сабырлыкъ алды.

– Хо да, бар жолунга.

Мен ол адам бла сёлешип бошагъынчы, бир къауум жаш машинаны кьатында сакълап эдиле.

– Биз бандитле туююлбюз, – деди аладан бирлери. Ким эсе да эки солдатны ёлтюргенди да, ол ишни этгеннге ишекли болуп, онбеш жашны тутуп турадыла. Аланы чыртда терсликлери жокъду. Дунияда бир мадарынг бар эсе, алагъа болушругъунгу тилейбиз.

– Къолумдан келгенни аямам, ийнаныгъыз мени сёзюме, – дедим.

– Хо да, ахшы жолгъа барыгъыз. Энтта тюбербиз санга.

Ол адам айтхан сёзюне табылды. Бир къауум кюнден, биз артха келе, жолубузну сакълап тура эди. Эки нёгери да барды. Бирлери, бизни алгъадан шагъырейибиз, Къазахстанда бир жерде тургъанларын айтды. Аны аты Асхаб болгъанын да билдик бир бирлери бла сёлешген сакъатда. Экинчини бет сыфаты шагъырейди манга, нек дегенде ол жыйылгъан адамланы къауумунда кёргенме аны. Ол жыл саны бла нёгерлерини барындан да тамата кёрюнгенин да унутмагъанма. Манга да

онг кёзю бла къарамагъанын сезгенме ол заманда. Бу жол да тюз алай. Мындан арысында да ол манга игилик этмезлигине ишексизме.

– Сен, банкир, не бла болушаллыкъса бизге? – деп сорду Асхаб.

– Кредит берирге боллукъма, аз процент телерча этип.

Мени кабинетиме ол тилек бла келген чеченлилеге айтханым да ол болгъанды.

Асхабны бет сыфатында манга чыртда ыразы болмагъан халны эс-ледим. Арсарлыгъы хорламаса, къол кётюрюрге окъуна боллукъ эди.

– Барыгъыз жолугъузгъа, сагъыш этейик, энди тюбесек, айтырбыз не оноу этгенибизни. Артха къачан къайтырыкъсыз? Хар замандача баш кюнмю, бараз кюнмю? Бизге бир кел, тынч олтуруп, ушакъ этербиз, – деди Асхаб, бир кесек сагъышлы тынгылагъандан сора. Къайры барлыгъымы къагъытха жазып, къолума тутдурду.

Тынгысыз тюбешиулерибиз кёпден-кёп бола баргъанын менден кем ангыламагъан Алийни соруулу сорууна алыкъа адам къайгъы этер хал болмаз, таланган, деген оюму ангылатыргъа суюдюм. Къайгъы этер затла уа хар атламыбыздан чыкъгъанларына мени жазууларымдан ангылагъан болурсуз.

Къайгъыны ызындан къайгъы чыгъара айланган аскер къауум 1996 жылда март айда Чеченни ара шахарын къолгъа этер ючюн, къаты юрешгенли тынчлыкъ артталлыда жокъду халкъда. Кече сайын уш-кок атылгъан тауушла, ары-бери чапхан боевиклени аякъ тауушлары да терк-терк эшитиледиле.

* * *

Мен кассагъа ахча ётдюре тургъан сагъатда Чечен Республиканы МВД-сини гаражыны таматасы бухгалтериягъа ётгенин эследим. Ол манга жууукъ атлады да: «Жашауунга къоркъуулу сагъатланы излегенлей нек айланаса? – деп, бети тюрленип сорду. – Ант этейим, ангыла-майма сени!»

Аны аты Руслан эди, бирси кавказ миллетлени келечилерини атларыча. Аны бла артыкъ бек тюбешгенлигибизге, бир бирге тутхан халыбыз, тюз ниет ачыкъ болгъанына ишексизме.

– Мени ишим алайды, – дедим, – Исита – финансла бёлюмню тамата бухгалтери – хазырлагъан къагъытларымы папкагъа жыйышдыра. Ол а хар къагъытха узалгъаным сайын, кёзюн къагъытладан алмайды.

– Не болгъанды? – деп, иги да тынгысыз болгъанымы сездирдим. Ол мени сорууума жууап берир орунуна къычырыкъдан къырып жиляды. Башыма келмеген хылы-мылы зат къалмады.

– Не болгъанын нек айтмайса?

– Сени ёлтюрген этгендиле деп айтхандыла манга.

– Сора мени ёмюрюм узакъ да, къууанчлы да боллукъду, – дедим, аны айтханын оюннга бура. Ол а:

– Иншаллах! Иншаллах!

Олсагъатчыкъда биз болгъан жерге Иситаны эри – Чечен Республиканы МВД-сини следственный управлениясыны следователи – Магамет келди да, мени къучакълады.

– Нек жилияса, Исита, – деди Магамет къатынына. – Быллай адамны ёлтюрюрге бир жан да базынырыкъ туююлдо. Бу насыплы адамды, башхалагъа да насып излеген. Не заманлы тилейме мындан, манга бир кредит бер деп. Бу уа мен айтханны ангыламагъанча этип къояды.

Руслан, бизни айтханларыбызгъа тынгылап, ышарды. Ол Дудаевни асырагъан кюн анда болгъанын эшите тургъанма. Дудаевни къалай ёлгенини юсюнден тюз хапар билирге суйгеними ангылатдым Магаметге. Билмейди, Дудаевни бир эллиси Руслан да билмейди аны тюзюн.

Мен Шараниден Москвадан келтирилген «Моторола» деген рацияны къол салып алдым. Аны бла жашагъан жеримден чыкъмай сёлешеме кесиме керекли адамла бла, алагъа саулугъуму-эсенлигиме билдиреме, аладан да хапар алама.

Жашагъан фатарыма келе тургъанлай, ол юйде къоншуда жашагъан эки тиширыугъа тюбеп къалдым. Экиси да бек жарыкъдыла, тартханчыкълары билинеди. Нёгерлери да барды – эки жаш адам. Ала экинчи этажгъа кётюрюллукдюле, ол тиширыуладан бирлери жашагъан фатаргъа. Эки тиширыу да бир ауздан чакъырдыла къонакъгъа. Кёп сакълатмай барырымы тиледиле. Алагъа къонакъгъа барыргъа онгум болмагъанын айтдым. Сора ала тёртюсю да ойнай-кюле кётюрюллукдюле баш этажгъа.

Мен а кесими кече-кюн да азап чекдиргенлей тургъан сагъышларым бла ушакъ эте къалдым фатарымда. Арт кезиуде ала бирда тынчлыкъ бермейдиле. Хар затдан да болушлукъ излейме, аракъыдан окъуна. Ёрге сабыр кётюрюлюп, шкафдан аракъы шеша чыгъардым да, сау стакан аракъы ичдим. Алий, къоншу фатарда жукъудан уянып, мени босагъама келип сюелди. «Ичгиге жан атасыз бу арт кезиуде», – деди Алий. – Алай эсирип а сизни бирда кёрмегенме, мында – Грозныйде».

* * *

Ол ишими магъанасы бармыды, огъесе жокъмуду, аны юсюнден да кереклисича сагъыш этмей, РУБОП-ну болушлугъун кереклиге санамай тохтадым. Чеченнге кезиулю ахчаны ёгдюрюрге тебирегенимде уа, къарындашымдан болушлукъ тиледим. Финансла бёлюмню таматасы бу жол адам хыйсап этмезча, кёп ачагъа къол салгъан эди – жети бла жарым миллиард сомгъа, – бир миллион эки жюз минг доллар. Хар бири – эки жюз килограмм тартхан жети машок ахча. Телефон бла сёлешеме къаршы ахлума. Ол Грозныйге вертолет жиберирге хазырланганларын айтады. Алай къачан, не заманда боллугъун айталмайды. Сагъышха къалды башым. Ахчаны уа хазыр этерге керекме.

Иште эки кече бла эки кюн сакъладым, тышына чыкъмай. Аскер сауутум а жерленипди. Бизни сакълагъан къауум да тынгысызды.

Ючюнчю кюн мен да ахчаны артха – алгъан жериме (РКЦ) – къайтарыр акъылгъа келип тургъанымлай, телефонну хахай тауушун эшитдим. Спецназны менме деген он жашы сакълагъаны себепли, жолгъа къайгъысыз атландыкъ. Ханкалада РФ-ни МВД-сини вертолетла къонуучу майданында бизге кеси адамлабырыз тюберикдиле.

Эки БТР да берликдиле, ала уа бизни Чечен Республиканы МВД-сыны юйюне дери ашырлыкъдыла. Жашла болушурукъдула ахчадан толу машокланы штабны палаткасына дери элтирге. Анда уа аскерчи-леге – офицерлеге – ишни болушун ангълатырыкъбыз.

Болгъан ишни алгъаракъдан ангълатайым. Вертолет шош къонду айтылгъан жерге. Аны эшиклерин ачдыла. Бизге болушурукъ жашла олтургъан жерлеринден бир жары тепмей тынгылайдыла. Эки офицер жолоучулукъда биргелерине жюрютген артмакълары бла вертолетха ёрледиле. Артда ангыладыкъ ала Чечен Республиканы ара шахарына анда къуллукъ борчларын бошагъан адамларын артха элтирге келгенлерин.

– Бизге уа не оноу? – деп сорама, бола тургъан ишден чыртда ангылауум болмагъанын ангълатып.

– Бу машокларыгъызда не зат барды? – деп сорду офицерледен бир-лери.

– Ахча.

– Ма санга! – деп, эки къолу бла башындан тутду ол. Андан бир кесекчик оза эсе, офицер кёкге учарыкъды. Манга къарагъан да этмеди, терк-терк атлап, вертолетну арт жанында шинтикледен бирине олтурду. Мени тынгысызлыгъымы къулагъына да алмады. Спецназны адамлары уа алгъынча жерлеринден тепмей олтурадыла. Алий да, мен да башха этер мадарыбыз тауусулуп, машокланы вертолетдан атар акъылгъа келдик.

Биз да ол ишни тамамлагъанлай, вертолетну эшигин этдиле да, кёкге шош кётюрюлюп, спецназчыла да, офицерле да жолларына кетдиле.

Ханкалада тау этегинде уллу майдандабыз. Вертолетла къонарча жер да ишленгенди алайда. Чегет жанында къалын агъач да барды. Алайдан къарасанг, Грозный шахарда оюлуп тургъан кёп этажлы бийик юйлени да эслериксе. Кюн шулпу эте башлагъанды. Сууукъ желчик да шош урады. Бизге келген машинаны шофёру машокланы жюклеп, аланы юслерине къайгъысыз олтурду, мени да чакъырып, къатына олтуртду. Тютюн ичеригим келип, тегерегиме къарадым. Алайда солдат жашха тиледим да, ол берди бир сигарет.

– Машокларыгъызда не зат барды? – деп сорду солдат.

– Ахча.

Мен ойнагъан этген сунуп, солдатлагъа кюлкю къабынды. Шофёр жаш да къошулду алагъа. Дагъыда алайгъа келгенледен бири да ийнанмайды биз ахча элтгенибизге.

– Узакъ бармай, Россейде айырыула боллукъдула – жангы президент айырлыкъбыз. Аны бла байламлы бери бюллетеньле келтиргенбиз, – дедим. Тап сылтау тапханыма къууандым.

Да не алай-былай бола келе эсе да, бу уллу да, жууаплы да ишни юсюнде ууакъ сылтаула, чам хапарла да керек болмагъанларын ангыларгъа керекбиз дедим кеси акъылымда. Бир мадар этерге керекбиз. Къаллай мадар? Биз тургъан жерден аскерчилени биринчи палаткаларына дери бек бар эсе, беш жюз, алты жюз метр барды. Машокланы шофёргъа къоюп кетерге базынмайма, жол узакъды. Ол хар нени да билирге, кёрюрге суйюп тургъан солдатла бла шофёр ушакъ бардырыр деп ышанмайма. Сора палаткаладагъы аскерчиле манга жарыкъ тюберле, тилегими жерге салмай болушурла деген акъылдан да кенгедеме. Мен спецназны адамлары ашырып айланнган инсан болсам, иш башхады, ол заманда бу палаткадагъы аскерчиле мени тилегими сансыз этип къоярыкъ тхойюл эдиле.

Мен сакълайма. Не затны, кимни кесим да билмейме. Алий, жаунда кийимлерини жети къатысына дери жибип, ачдан да жунчупду, ким да жан аурутурча къарамы мени бек тынгысыз этди. Мени юсюмде бушлатым барды да, жауун алай бек жунчутмагъанды. Бир заманда ич хуржунумда рациям болгъаны эсиме тюшдю. Аны Шараниден алгъанлы алай кеп хайырланмагъанма. Аны бла селешдим Русланнга – гаражны таматасына. Жууап жокъду. Шараниге селешдим да, мен Ханкалада болгъанымы айтдым, терк келирин да тиледим. Алай ол мени эшитмей эди. Эки сагъатдан артыкъ кюрешдим, болалмайма – Шарани мени эшитмейди. Ахырында Русланнга селеширге кюрешдим. Аны ауазын эшитеме, тюз къатымда сюелип тургъанча.

...Шараниге бла Русланнга Ханкалада къаллайла бола айланнганыбызны хапарын айтханымда, сёз айталмай къалгъан эдиле.

* * *

Биз артха автобус бла къайтдыкъ. Жолда келе, кеп ауур сагъышларым жашаусуз этгендиле. Шахаргъа жете келгенибизлей а, милиционер машинаны тохтатып, барыбызны да андан тюшюрдю. Хар бирибизни да тынгылы тинтиригин ангылатды. Хуржунларыбызны окъуна чойре айландырып къарайдыла. Артмакъларыбызны ичлеринде болгъан затланы уа, бир дерге бирин къоймай, тышына текдюредиле. Аллай бир былхымсызлыкъ бар эди ол милиционерледе, алагъа къарап, къаным къартыкъгъа сыйынмай сюелеме. Прокурордан эркинликсиз ала бизни алай къармаргъа эркин тхойюл эдиле. Даулашып-сермешип, къайгъыларымы чачар акъылгъа да бир келдим. Андан да хайыр чыкъмазлыкъын ангыладым.

Ишге заманында келдим. Столумда жангыз бир къагъыт да жокъ. Негерлерим бизге керекли документлени, манга жетдирмей, тынгылы этерге юйренгендиле. Мен болмагъан заманда не тюрлю къагъытха да къол салыргъа эркин эди экинчим. Ол мен этген оноуду. Къолумда ишлегенле къайры барып къайтханларыны, кеси борчларын къалай толтургъанларыны юсюнден кюн сайын кабинетиме кезиу-кезиу кирип, отчет бередила. Аланы алай келгенлерин артыкъ бек жаратмай эдим.

Ахыр мени тѣзюмлюлюгююу уа кѣоркѣуусузлукъ бѣлюмню таматасыны келгени бузду.

– Бизге кѣаллай иш буюрлукъсуз? – деди кѣолундан жукъ келмеген адам, ол таматалыкъ этген бѣлюмню башха ишчилерича.

Аладан биз кѣрген хайыр аз эди. Аны себепли Чеченнге анга ахча берип жибергенден магъана жокъ эди. Ышанмайма, ол аллай жууаплы ишни айыпсыз тамамлар деп.

Столдан секирип турдум да, Чеченнге кесим жангыз барыр акъылгъа келдим. Алийни биргеме элтир акъылдан а кенгеме. Биринчиден, Чеченден бизге аллай бир, быллай бир ахча керекди деген тилек келмегенди. Сагъышларым мени бир оюмгъа тиреп тохтадыла: Асхаб айтхан адрес бла барып, анга жолугъургъа керекме. Бек кѣоркѣуулу жолоучулукъду ол. Алийни биргеме элтирге суймегеним да ол себепенди. Болсада: «Тюз ары жетгенибизлей, мени ѣлтюрюп кѣоярыкъ эселе да, сени кесинги жиберлик туююлме, – деп тохтады Алий.

Сѣз тапмадым анга.

Филиалны адамлары Чеченде Алий бла мен сынагъан кѣыйын болумланы юсюнден бизден аз билмегенлерин ангылатхандыла. Былайда Алий бла даулашып онг жокъ эди...

Чеченни ара сахарына жетгинчи, машинаны Долинск эл таба бурдум. Алий манга тынгысыз кѣрамын бурду. Сора башын ары-бери булгъады, бу ишиме ыразы болмагъанын билдирди. Жарым сагъат чакълы бир айландыкъ, барыр жерибизни тапмай. Аллыбызда тюбеген адамлагъа сорабыз, бири да билмейди биз излеген орамны, юйню къайда болгъанын.

Машинаны Грозныйге баргъан жолгъа бурдукъ.

– Нек этдигиз алай? – деп сорду Алий.

– Мен чечендилени иги таныйма, – дедим. Питерде студент жылларыбызда адет-тѣре жюрютюулерине да, тутхан ниетлерине, ишлерине багъа бичерге акъыллары, ангылаулары жетишгенине да тынгылы тюшоннгенме.

Алий айтыр сѣзюн тышына чыгъаралмайды.

– Алий, къайгъы этме, бизни кѣолгъа этселе да, кѣыйынлыкъ сынатырыкъ туююлдюле. Тауда таза хауада солуп къайтабыз, – деп, чам сѣзле айтыргъа кюрешдим.

Алай шофѣрну уа, офисге жетгинчи, тынгысызлыгъын сезгенлей бардым.

Бийкъны озгъаны кѣзге кѣрюнмеди. Банкга жумушлары бла келгенле, офисиме кирип, манга уллу эс бура эдиле. Манга тюберге суйгенле да аз туююлдюле. Ала банк бла байламлы ишлеринден кѣбюрек билирге суюдиле. Чеченде бизнес айнымагъаны, бюджет ахчаны къысхартылгъаны бек жарсытады аланы. Иги жанына тюрлениуле боллукъмудула, огъесе угъаймы? Аны билирге суюдиле бек алгъа.

Бир ингирде Мусса мени да, Чеченде кѣоркѣуусузлукъ службаны алгъыннгы таматасы Саламбек Хаджиевни да, ол Чечен Республика-

ны болжаллы халда биринчи башчысы да эди, кьонакьгъа чакьырады. Муссаны фатары кеп кьатлы юйню биринчи этажындады. Несин айтаса, кьонакьбайла бек тынгылы хант кьанга кьурадыла. Муссаны юй бийчеси Бэла этген ашланы татыулулукьлары кепге дери унутулукь туююлдюле. Чеченде болумну юсюнден ушакьны ызындан ушакь кьыза барады.

Бир заманда тышында автомат атдыргъан, гранат чачылгъан тауушланы эшитдик. Ала Муссаны фатарыны терезесине жууукьдан-жууукь келгенлерин сезип турабыз.

– Бу не ишди?! – деди Мусса. – Солургъа да кьоярыкь туююлдюле была. Бэла, мени гранатларымы бери чыгъарчы, бу бетсизлени тамата-лагъа намыс этерге юйретеим.

Бэла, арлакь атлап, ундурукь аллына тобукьланды да, энишге ийилип, ундурукь тубюнден тюрлю-тюрлю аскер сауутдан толу ящикни бери чыгъарды. Мусса эки кьолуна эки гранатны алып, эшик юсюне сюелди. Мен, олтургъан жеримден секирип туруп, Муссаны аллына сюелип, тышына жиберирге унамай тохтадым. Бир сейирим, Бэла бу ишге бек сансыз кьарагъанлай турду. Мусса ундурукьгъа олтурду да, эки аягъын да ол ящикни юсюне салып, жютю кьарамын мени таба жиберип: «Болат, бек терс иш этдинг, мени тышына жибермей», – дегенни окьудум кезлеринде.

– Ол этгенлери не эди? – деди ары дери тынгылауну басып тургъан Бэла, кьоркьгъанын билдирмезге кюреше.

– Къайдан билеим, – деп ачыуланды Мусса. – Бусагъатда ким айталлыкьды Чеченде не бола тургъаныны юсюнден.

Артда бир кесек тынчайып, манга былай айтды:

– Келир ыйыкьда негерлерм бла Каспийге барыргъа деп турабыз. Кел бизни бла, сени чынтты, окьуулары, билимлери болгъан чеченлиле бла танышдырайым. Сен аланы жаратырыкьса.

Ол кьаты болгъанлыкьгъа, унамадым.

– Охо, сора бир оюн ойнайыкь да, мен кьытсам, сен бизни бла келликсе, сен кьытсанг а, келмезсе, – деди Мусса. – Дротикле ата билемисе? Дартс не болгъанын билемисе? Угъай? Юйретеим. Ол тынчды. Илишаннга юч дротик атабыз да, ким хорлагъаны анда керюнюр. Охому?

Емрююмде ойнамагъан оюнуму ойнадым, Муссаны айтханына бой салып. Ойнадым да, кьытдым. Биринчи ойнагъанланы, дейдиле, насыллары тутады.

* * *

Эрттенликде эртте темир эшигим хыны кьагъылды. Мени уятхан а республиканы финансла бёлюмюню налогла управлениясыны полициясындан эки тиширыу эдиле, ол бёлюмге таматагъа уа мен алгъаракьда шагъырей болгъан Борис Боковну салгъандыла. Москваны белгили организацияларындан бирини пресс-службасындан адам келгенди да, аны

бюгюн биргенге элт деп тилей келдиле. Сени бла бир жерге барлыкды дедиле.

Заманны бир кесек созар акьылда миллет банкга барама. Андан Чеченни правительствосунда ишлеп кетген шуёхума Магаметге да кьай-тама.

– Не болгъанды? – деди Магамет. – Мен анга келе турмагъан адам туююлме, ол мени баргъаныма сейир этерча.

– Къайгъы этерча зат жокъду, хар зат да тапды, – деп, кабинетден чыгъып тебиредим.

– Болушлукъму керекди? – деп, кёзлериме къарай, Магамет мени ызымдан чыкьды.

– Хар зат да тапды, – дедим, къайтарып.

Кабинетден чыгъып барып, машинабызгъа миндим. Алыкъа Алий а Магамет блады. Келди бир заманда эки кьолунда да гранатлары бла.

– Бу неди? – деп сордум.

– Магомет бергенди. Ким биледи, керек иш болса да деп, бек анасы жилимаз деп.

– Не хапар айтаса? – деп ачыуландым.

– Жанынга тиймесин, боевиклени уяларына барлыгъыбызны айт-ханма Магаметге.

Алийге, ачыуланьп, урушуп, онг жокъ эди.

Биз офисге жетгенибизде, сагъат онекиден иги да озуп эди. Мени кьатышдырмагъанлай, Москвадан келген кьонакны машина бла жал-чытханларына ишексизме.

– Къайда айланаса андан бери? – дедиле ол эрттенликде мени уятхан эки тиширыу. Ала мени подъезде сакълап тура эдиле. – Сагъат онда былайда боллугъуз деген эдигиз да.

– Кьонак къайдады? – деп сордум мен.

– Управленияда. Къайда боллукъ эди анда болмай? Биз а, телиле кибик, эки сагъат былайда чинчирилип турабыз.

Биргебизге элтирик затларыбызны ашыкъ-бушукъ жыйып, управле-ниягъа атландыкъ, РФ-ни налог полициясыны Департаментини пресс-службасында ишлеген кьонакны полковник Максим Лобановну алыр-гъа. Ол мен баргъан жерни арбазында жан жокъ эди. Москвадан келген кьонак эшик кьатында жангыз кеси суюле эди.

Москвачы бизни бла да артыкъ жарыкъ саламлашмай, машина-ны ал жанындагъы шинтикге – Алий анга кьойгъан жерге – олтурду. Иги кесекни тынгылауну басып баргъандан сора, москвачы жолоучу-лукъда биргесине жюрютген артмагъындан блакнотун бла ручкасын чыгъарды. Тёгерекге-башха сейир этип къарап, бир затла жазады. Жол жанында: «Добро пожаловать в ад!» деген жазуугъа бютюн эс бурады. Баям, ол жазууну хыликкя этгенча, ышыргъан кибик этди, муртундан кюлюп.

Андан ары, эртте-кеч болса да, туберик ишге тубедик. Арт кезиуде тохтамай тубей тургъан кыйынлыкъла тынгысыз сагъышланы аямай

жюклейдиле башыма. Ингушетияны чегине жете баргъаныбызлай, иномарка машинаны эледик. Ол иномарка келе келип, бизни броневикни жолун кесип, жол жанында тохтарча этди.

– Кимдиле была? – деди Максим, кёз кёре, бети агъарып.

– Боевикле, – деди Алий кючден, тюз олсагъатчыкъда жукъусундан аязып.

Машинабызны кюзгюсюнден экинчи иномарканы да артыбыздан тохтагъанын кёрдюм.

Ала бизге жууукъ келип, машинадан хыны тюшюрлюклерин ангылап, алларына кесим бардым. Сёз да айтхынчы, артымдан келген биреулени таныдым. Къансыз мени бла ёрелеширге хазырлыгъын ангылатды.

– Сен Асхабха тохтамай нек кетген эдинг?! – деди ол, ачыуланып, къолун да саламлашыргъа суймей-суймей узата.

– Къачан? – дедим, нени юсюнден айтханын ангыларгъа кюреше.

– Ма Грозныйге бара, – деди, ауазында таукеллиги азая.

– Болмагъанды аллай иш. Мени киши тохтатмагъанды.

Ол къансыз бир кесек шош болгъанча кёрюндю манга. Мени терслерге кюрешген шартлары тутхучсуз болгъанларынмы ангылады, огъесе манга алаймы кёрюндю, билмейме. Юсюнде мор костюму иги да онгупду, эски болгъанды. Башында къалпагъы да – алай. Аны мени аллымда сюелгенин кёрген дуния оноуу аны къолунда болгъан адамгъа ушатырыкъды. Баям, жангы сылтау излейди, мени кёлю бла терслер ючюн. Экинчи бандит, сарыкай, бизни кёп мычыгъаныбызны жаратмай, нёгерин ашыкъдырды.

Белобрысый къолумдан тутуп, бир ненча метрге созуп барды. Алайда иномарканы ал эшиги ачылып тура эди да, ары хыны миндирди. Къолунда сауутун машинаны арт жанында олтуруп тургъан эки нёгерине узатды да, машинаны моторуна от алдырды. Ол алай кызыуу жюрюте эди машинаны, бир манга, бир жолгъа къарап, къоркъгъаныма къууанып, кюлюп, заууукъ этеди.

Бир къауум километр баргъаныбыздан сора, Белобрысый машинасын тохтатды. Боевикледен жашырагъы андан чыгып, мени къолумдан хыны тартып, жол жанында сакълап тургъан броневикни къатына элтди. Кабинаны арт жанында, мени зор бла ары сукъгъан эдиле, онюч-онтёрт-жыллыкъ жаш автоматы бла манга тюбеди.

– Шинтикге угъай, жерге олтур, кесинг да тынч тур. Ауузунгдан сёз чыгъарсанг, ёллогюнгю билип къой.

Максим да – анда, къоллары да бугъоугъа салынып. Броневикни жюрютген а, жарсыугъа, – Непримиримый. Аны огъурсуз халы кимни да элгендирикди. Машинасын терк тебиретди да, кызыуу баргъанлай турду. Броневикде жангы адамла болгъанлары да къууандырады аны, баям. Бизге соруу этеригин а ашыгъып сакълагъанын сездиреди.

– Жазыучуамы дейсе? Манга башха туююдю: суйсенг, жазыучу бол, суйсенг, окъуучу бол! Оруслула мени къанлы жауумдула.

Максим тынгылауну басханлай келеди.

– Жийиргенчли, азирейли оруслу! Бизге керекли адам болмасанг, эртте окъуна илишаннга саллыкъ эдим.

Непримиримый къолларын кызыу бара тургъан машинаны рулюндан айырып, Максимни жухуна кылыкъсыз урду. Полковник артха ауду, бети да кып-кызыл болду.

– Мен сени ёлтюрмей къоярыкъ туююлме, сылыкъ оруслу! – деп, кычыргъанын тохтатмай эди.

Максим, къолларын ёрге этип, кёзлерине тюшюп тургъан чачын артха сыларгъа кюрешеди. Сора: «Да не этейик да, къадарыбыз алай болур», – деп, шош айтды.

– Къоркъмайды! Кёремисиз аны къоркъмагъанын?!

Ол артха бизни таба бурлуп, артында олтургъанлагъа, кюлюп, кесини сейирсиннгенин кёргюзтеди. Аны таш бети жарыкъ болуп, ышарды. Максим берген жууапны асыры жаратхандан аны хыликкя этгенин да къойду. Агъачха бурулгъунчугъа дери тынгылагъанлай барды. Алайда уа Алийни келтирлик экинчи машина сакълай эди.

* * *

Бизни уллу жолдан узакъ болмай, къалын чырпыланы ичи бла сюрюп бардыла. Иги кесек баргъаныбыздан сора:

– Барыгъыз да энишге чёгююз! – деди Долговязый, ёхтемлиги ичине сыйынмагъан тамата. Боевикле жол артмакъларыбызны чачхан заманда, ол а инкассатор артмакъларыбызгъа къарай эди. Мени ол артмакъларыбызны чачхан боевиклеге къарагъан къарамымы кёрюп, Долговязый къызарды. Тамата чечен тилде алагъа урушду, алай къаматалмады. Сора орусча айтды: «Паспортларын атхан этмегиз, ала бизге керек болургъа боллукъдула».

Чачхан затларында ахча тапмагъанлары таматаны бек жарсытды.

– Сен ахча жүрютесе деген эдиле. Мен хазна ийнанмагъанма анга. Бусагъатда жилирыгъым келеди.

Ол артмакъланы бирини ызындан экинчисин кеси чачды. Сауутларыбызгъа да кёз жетдирди, алай ала багъасы чыкъмазлакъ затла болгъанларын ангылап, кёлю чыкъды.

– Автоматла окъуна бермегендиле да былагъа, – деп, бир жанына тюкюре, «инкассаторланы» сауутлагъан адамлагъа ачуулана.

Непримиримый огъурсуз къарамын мени таба жибергенлей турду. Ол банкирни тюер умутун алыкъа юзмегенди. Долговязыйни кеси сакъышларына кетгенин кёрюп, терк-терк атлап, мени къатыма келди.

– Сени жашауунг ючюн къаллай бир ахча берирге боллукъдула бизге? Аузум къургъакъсып, бу сёзлени кючден айтдым:

– Бир зат да угъай.

– Аны уа бусагъат билейик. – Керохун чыгъарып, мангылайыма тиреди. – Бир зат да угъаймы дейсе?

Керохну атылырыгынын санларым кьалтырап сакълайма. Долговязый ахчаны болмагыны бла байламлы терен сагышындан чыгып, болуш-лукъга келди.

– Саборде! Саборде! – деп, кычырып, ол акъылсызны бир жанына тюртдю. Мени аллымда тобукъланып, кеси бла мени жабаргъа кюрешди.

Непримиримый анга бой салды. Кесини ачыуун кючден тыя, бир жанына кетди. Ышаргъан этгенликге, аны бетинде ачыуу кетмеди, манга къажалулугъу жумушамады. Мен да кесиме келдим. Долговязыйге къарагъанымда, ол манга бир деу бла жууаш кёрюндю. Ол мени сагышларымы ангылап, къолларымы тешип, бир жанына элтди.

– Не этейик, Болат?

– Не дейсиз, ангыламайма? – къоркъмагъанча, затха эс бурмагъанча сордум.

– Не этейик, Болат? – деп, дагыда къайтарып сорду. – Полковникни ияллыкъ туююлбюз. Ол оруслуду, биз а оруслула бла уруш этебиз. Кеси да полковникди.

– Сиз аны ёлтюрсегиз, мен дуняда къалай жашарыкъма? Ол сёзлени кючден айтдым.

Полковникни бетинде бир кесек жылыуну сезип, жан кирди шаша тургъан халыма.

– Урушну хорлам кюннге жетдирир ючюн, сауут-саба бла жетишимли жалчытылыныргъа керекбиз. Ахчабыз а жокъ. Банкир бла керексиз хапарла айтып кюрешмезге деп, сёзню къаты салгъандыла. Аланы айтханларын этмесе, бизни асмакъга асарыкъдыла.

Бир заманда ол машинадан эки артакъны чыгъарды да, алада болгъан затланы: иги кесек къыйма, ётмек, бананла, бишлакъ, шешала бла суула, дагыда башха ашарыкъланы жерде кырдык юсюне къотарды. Ол боевик Максим таба суху къарады да: «Ал, аша. Быллай ашарыкъланы мындан арысында хазна табарса».

Алайда жангы сюрюлген жерни къаты бла бир жюк ташыгъан машина озду. Бир кесекден ол машина тюз алайда кёрюндю. Биз, жесирде тургъан ючеулен, ол машинадан болушлукъ келлик сунабыз, тынгысызбыз. Боевиклени таматасы жюрегибизде болгъан тынгысызлыкъны сезип, огъурсуз къарамын бизни таба бошлады. Сёзсюз, мен аны ол халын кёрмеген кибик этеме. Алай ол: «Гранатометни къолгъа этигиз, былайда оюнла кёргюзтюр акъылда айланган адамны мыйысын тийишли жерине тохташдырыгъыз», – деди нёгерлерине. Ол машина экинчи кёрюнемди алайда.

Бу палахла бош тынгысыз болмагъанларын ангыладыкъ. Бизни башыбызда, кёкде вертолет ары бла бери учуп башлады. Бизни жюреклерибизде энтта да бир ышаныулукъ хал кесин танытды. Ол иги кесекни жерге бек жууукъ учханлай турду. Бродяга (боевиклени бирлерини чам атыды ол) автоматын жангыдан къолгъа алды да, кеси кеси бла ушакъ этди: «Дауур этерге умут этсегиз, ёлтюрлюкме». Сора броневикни къатына барды да, къолунда сауутну быргысын бизни таба бурду. Верто-

лет бизни палахдан къутхарыргъа келтирген адамларын тюшюрюрге хазырланган да бир сундукъ.

Бир кесекден кёкде мотор таууш, шошая келип, жокъ болуп къалды. Жауун да аз-аздан къаты жаууп башлады. Ючюбюз да жибидик. Алай мен жибиген этгенликге, ол къулагъыма да кирмеди, нек дегенде башымы башха къайгъыла алып эдиле.

* * *

Кёк кенглигин къолгъа этген булутла, кёпге дери тохтамай жаугъан жауун, ингир къарангысы бизни эрттерек жокъларча этдиле. Ол хал ахшы мурагларыбызны умутсуз этди. Алыкъа алда биз билмеген къыйынлыкъла саклагъанларын сезебиз. Аны да биле тургъанлай, ичибизни бизни элгендирирча къоркъуу алмагъанына да сейир этебиз. Не ары-бери десек да, эртте-кеч болса да, тюберик къыйынлыкъыбызгъа барып тирелдик. Чеченде ишлеп башлагъанлы да уллу къыйынлыкъгъа тюберге боллугъуму сезгенлей тургъанма. Къыйынлыкъны кётюре билирге кереклисин да акъылымдан чыртда кетермегенме...

...Бизни броневикни арт жанына олтуртдула. Алийни бла мени къолларыбыз бир бугъоудады, шинтикге угъай, полгъа олтуртдула. Максими уа – жангыз шинтикге. Аны кёзлерин да байлагъандыла. Ризван кесин рульгъа жарашдыргъанды, тамата аны къатына олтургъанды. Бродяга уа жокъду къайда эсе да.

Кёп бардыкъ. Алгъа трасса бла бардыкъ, андан сора уа – жолсуз жолла бла. Энтта къайтарып айтама, узакъ эди жолубуз. Биз жетер жерибизге жетгинчи боевикле жырла жазылгъан кассетаны бир ненча кере сокъдурдула. Жырланы биринден эсимде къалгъан тизгинле:

Слово чести созывало

С гор наездников лихих,

Тесной дружбою сковало

Нас, кавказцев, удалых.

Ризван машинаны жүрютюрге уста болгъанын къайтарып айта эди. Жауун жуугъан балчыкъ, учхалауукъ жоллада машина бизни ёрге бла энишге ата эди неда бир жанына учуп кете эди. 21-чи, 22-чи июньну кечелеринде жауун тохтаусуз жауа эди. «Завтра началась война» деп нек эсе да сагъыш этдим.

Машина тохтады. Мотор тауушну жауунну тауушу алышындырды. Долговязыйны чеченча бир затла мурулдагъанын эшитеме.

– Не кёрген болур эди ол бу къарангыда? – деп, орсуча къошду артда.

Ризван да сёзге къошулду. Кёзлерибизден байлаулары кетердиле. Мен бек алгъа шофёрну кенг жауурунларын кёрдюм. Сора Долговязый таба къарадым. Бети – огъурсузлукъдан толду. Аракъы шешаны бир къолундан экинчисине атып, аны аямай «тепсетеди».

– Аракъы ичемисиз? – деп сорду ол бизге. – Ючюбюзден бирибиз да унамадыкъ.

– Бош унамайсыз, – деди ол, шешаны башындан уртлай. – Анда сизге киши аракты ичирлик туююлду.

Бир заманда машинаны башын «туйген» жауун тауушун бизден беш кычырым арлакда жаяу аскерчилени снарядларыны чачылган тауушу тунчукдурду.

Долговязый бизни бла, бир шуёхлары бла селешгенча, жумушак селеширге кюрешеди.

– Бу окыларын кыйры болса, ары жюздюрюп турганла кимле болурла? – деди ол. – Баям, снарядларын азайтыргыа кюрешедиле.

– Кёзлерибизни байлауларын байлагызы, – деди рульдагы чеченли.

– Бу кырангы кечегиде была не зат кёрлюк сунаса? – деди Долговязый.

Алай, биз билип, бир кишиге да бой салмаган адам Непримиримый кеси айтхандан артха турмады.

– Этигиз ол айтханны, – деди бизни кыоруулаган Долговязый.

Жолсуз жоллада машина кылыксыз чайкылып барады. Кесибиз да бир уллу машокну ичинде барганчабыз. Максимге тынчыракты, бугуогыа жаланда кесини кыоллары салыныпдыла, Алийге бла манга уа бир бугуоу жетгенди.

Энди тюз жолгыа чыккыганыбызны ангылаганбыз. Онг жанына бурулдук. Баям, Грозный таба бара болурбуз. Энди уа сол жанына бурулдук – Долинский элге. Боевиклени куркалары болган жерге. Жангылмаганма. Машина тохтады, бизни кеп этажлы юйню бир подъезде кийирдиле. Кёзлерибизде байлаулары кетердиле. Экинчи этажда бир отоулу фатаргыа жыйдыла. Бизни кыолгыа этген адамлары барысы да – анда: кими темир кыулакты ундурукылада (эки ундурук барды), кимини тешеге жерде. Бродяга да, аны нёгери Старик да – мында. Мен ангылагандан, боевиклени бу кыауумуну адамларыны барысы да – фатарда, Белобрысыйден кыалганлары.

Жангыз чыракчык эски столну юсюн жарытады. Мебель жокду. Терезелеге эски жабыула жабылыпдыла. Мында адамла жашамаганлары белгиледи. Бизни ючюбюзге да бир ундурукыну тийишли кёрдюле. Бугуоуларыбызны жангыдан тинтип, Максимни трубаны бояуу кетген жерине кысыдыла, Алийни бла мени уа алгыынча бир бугуоуда кыойдула.

Ризван бла Долговязый полда жатханлагыа кыошудула.

– Кёремисиз, биз кыаллай игилебиз: сиз, тутулганла – ундурукыда, биз а, сизни тутханла – жерде. – Биринчи танышхан кюнюбюзден окыуна мени кесини жаууна санаган адам, тютюнню да тарта, тубюнде мамук тешекни да тюзете, анга созулуп жатды.

Тютюн ичеригим келди, алай тилерге уа базынмадым. Боевиклени таламаталары, баям, ангылаган болур эди халымы, Бродяга таба кыарап: «Ол насыпсызгыа тютюн бер, асыры амалсыздан палахха кылады», – деди.

– Биз мынга «Бродяга» деп нек атагъаныбызны билирге сюемиз? – деди Ризван. – Федералланы къолларына тюшгенден бошамайды. Аны палахдан къутхарыр ючюн, кѣп кере уллу къыйынлыкъ бла жыйгъанбыз ахча. Эки кере уа ахча алмай, эркин этген эдиле башына.

Отоуну ичин шошлукъ бийледи. Алай бир кесекден Ризванны ауазын эшитдик:

– Мен мында тынчаяллыкъ туююлме, табыракъ жатар жер табала эсем, бир кѣрейим, – деди ол.

Сора, кийинип, чыгып кетди. Старик бла аны нѣгери да кетдиле Ризванны ызындан. Бизни бла къалгъанла – Долговязый бла Бродяга. Долговязый кефди: бир жукълайды, бир уянады. Бродяга да автоматын кѣкюрегине къысханлай, онг къолуну балан бармагъын сампалындан айырмагъанлай, къалкъыгъан сагъатчыгъында: «Гажайла, бир зат болгъанлай, ълтюрлюкме» деген сѣзлени терк-терк къайтарады.

Бир кезиуде уа, мени юсюме сюелип, бетин тюрлендирип сорду: «Ахчанг бармыды?!»

– Жокъду.

– У-у, гажайла, ълтюрлюкме мен сизни, – деди ол, Долговязыйча жукълар къайгъысы болмагъан адам.

* * *

Биз жукъусузбуз. Долговязый бла Бродяга да эрттенликге жукъламай чыгъарыкъларын ангылатхандыла. Тамата асыры ичгенден бети кѣпчюпдю. Ол Бродягагъа кесини жашаусуз жашаууну юсюнден хапар айтыргъа да кюрешеди. Чечен тилде сѣлешеди, бирде орусча къатышдыргъа да кюрешеди.

– Неди мени жашауум, онсегизжыллыгъымдан бери тутмакълыкъ сынагъанлай келеме. Анга да алай бек жарсымайма, анда да адамла жашайдыла...

Кечебиз не узакъ кѣрюндю эсе да, тангнга уа сау чыкъдыкъ. Кечегиде бизден кетгенле да жыйышдыла артха. Жунчугъан сыфатлары да жокъ, жарыкъ кѣллюдюле кеслери да. Ризван эки пакет бла аш-азыкъ келтирген эди да, аланы столгъа салып: «Ашагъыз, – деди барыбызгъа да. – Мындан арысында быллай байлыкъ тапмазсыз».

Ризванны кеси болмагъан заманда иги махтагъандыла. Боевикле аны хайырындан ючеуленни къолгъа этгендиле. Банкирни тутханы уа айтып тауусмазча къууанчлы ишди.

– Миллион орус аскер къан сийип кюрешгенликге, бизге жукъ эталмайды, – деп махтанады Ризван. – Ашагъаны уа – сыйынгысыз. Ётмекни, къыйманы, бананны, нашаны да бир жолгъа элтеди аузуна. – Битеу бизни XX-чы ъмюрню бек кючлю, бек оюмлу, бек уста аскерчилеге санагъанлары бошдан туююлдю.

– Бу къыйыкъкѣз гажайлагъа уа не керек болур? Гажайла, чеченлилени эрикдиргендиле кеслерини тинтгенлери, къарагъанлары бла».

Ол Якутиядан неда Бурятиядан келген милиционерлени юслеринден айтханлыгыды.

– Дюгерни ОМОН-уну адамларына уа ёмюрде да унутурукъ тюй-юлбюз этген аманлыкъларын, – деп къошду Ризван. – Башхаладан эсе, ала кёп адамыбызны кыыргъандыла.

Алайда ахыр сёзню Долговязый айтды, тохтамай аракъы ичип, ырмах болуп тургъан насыпсыз. Аны ингушлу сунуп тургъанма. Ризван а Чеченде урушха къатышмагъан миллет къалмагъанын айта келип, чюй-ютлюлени юслеринден башлады хапарын.

– Аладыла болгъанны къатышдырып тургъан, – деди ол, – оруслулагъа жакъ басып, алагъа кокаланып, этген аманлыкъларыны уа башын жабаргъа кюрешгенлей жашайдыла насыпсызла. Ол итден туугъанланы сормай билеме кимле болгъанларын. Сора Ризван мени таба суху къарады.

Баям, аны магъанасыз хапарлары мыйымы ачитханларын сезди ол.

– Миллет айырыу, кимине иги, кимине аман багъа бичиу махтаулу иш тюйюлдю, – дедим Ризваннга, эс жыйдырып акъылда.

Алий, асыры къоркъгъандан, ахы кетип къарады манга. Алай ол да, мен да, башхала да Ризвандан башха хапар эшитдик.

Мен Россейде жашаучу заманымда, къайда-къайда, эртте бизде бу урушла башланнгынчы кезиуледе бир оруслу къызчыкъны суйген эдим да, бюгюн да эсимден кетмейди. Аты – Света. Ризванны бети къыпкъызыл болду. Анда миллет айырыу деген зат болмагъанын ангылатханлыгы эди ол сёзле бла.

Барыбыз да иги кесекни тынгылап тургъаныбыздан сора, жыл саны келген Старик, солууун кючден ала, сёз айтыр акъылгъа келди. Бир ёрге турду, дагъыда энишге олтурду. Тирилиги бла уа элли адам болгъанын ангылатады.

– Мен а урушха дери Астрахань областьда ишлеп тургъанма, – деди ол. – Анда мени кесими фермам бар эди. Къоншуларымы барысы да – оруслула. Ала манга бек уллу хурмет этип жашагъанбыз. Бу палах уруш башланганлай а, бир бирден айырылдыкъ... Болгъан затымы: юйюмю, малларымы да къойдум да кетдим. – Къартны кёзлери жилимукъдан толдула. Бек жаным ауруду анга. Ол а мени бетиме къарагъанлай турду. Жилимукълары жаякъларын сылай, акъдыла кёкюрегине. Солууун кючден ала:

– Сабийлеринг бармыдыла? – деп сорду.

– Эки сабийим барды, – дедим.

– Жашчыкъла, къызчыкъла?

– Таматасы – жаш, кичиси уа – къызчыкъ.

Андан ары соруу сормады. Баям, мен жарсыгулу ишге тюшгениме жарсыды кеси акъылында.

– Бизде белгили адамлада кёплени чам атлары барды, – деди ол бир кесекден. Джохар Дудаевни аты Жорикди. Акъсакълларыбыз чыртда

ыразы туйюл эдиле анга. Бир жол Уллу Ата журт урушну ветераны, бёлек адамны да нёгерге тутуп, Дудаевха баргъанды.

– Не керекди, не жумуш бла айланасыз? – деп соргъанды Дудаев келгенлеге. – Къыралны оноуу бла ишигиз жокъду. Барыгъыз да кюнден юч кере намаз этигиз. Олду сизге кереги.

– Юч кере угъай, беш кере, – дегенди жыйын тамата.

– Ол а – бютюнда иги, – дегенди Дудаев.

Уруш башланган заманда аны намысы, бир-бир учхара къылыкъларына да къарамай, иги кётюрюлгенди. Джохар правительствосуну жыйылыуу бара тургъанлай, къагъытдан самолёт ишлеп, аны кёкге учуруп ойнагъанды, сабий заманындача.

– Сен аны эшитмегенмисе? – деп, Старикни кёз жашлары къуруп къалгъан эдиле. – Тутулгъан адамны бир жашы бар эсе, жаныгъызны да аурутмай, ёлтюре беригиз деген эди ол, нек дегенде аны тукъумун жаяр адам барды деп.

Жарым сагъат да ётгюнчю, ариу мор столларыны юсю газет буштукъладан, наша ашалгъанладан, банан тышдан, къыйма хылы-мылыладан толу эди. Ашарча жаланда къол бла сындырылгъан гыржын къалгъан эди.

Боевикле бирем-бирем кеси кереклерине барып къайтдыла.

– Сизден адамла барыргъа сюемиди ары? – деп сорду Старик, къарамай манга буруп.

Мен барып къайтдым, Максим бла Алий а унамадыла. Мен да ол заманны ичине къолларымы бугъоудан эркин этип, бир кесек солутур ючюн унадым. Сау кюн бола эди къолларым бугъоуда тургъанлы. Баргъаныма уа сокъуранган эдим, нек дегенде аны ичи бек кирли, бек ийисли эди.

Артха къайтаханымлай, Ризванны эслемедим. Ол къайры эсе да думп болуп тура эди. Кесине, башхалагъа да алай уллу хурмет болмагъанын ангылатханды. Аны бизни бла къалгъан нёгерлери да, жесирлеге эс бурмай, кеси къайгъыларыны юсюнден хапарлашадыла. Мен ангылагъандан, бу жолгъу ишлерине ыразы туйюлдюле, хайырлары болмагъан адамланы къолгъа этгендиле. Ол кюнню кюнубюз узакъгъа созулду. Алий ала бизни мындан арысында къайры элтирге суйгенлерин соруп кюрешди, жууап а алалмады. Ингир алагъа бизге Асхаб келди къайдан эсе да. Хар замандача тизгинлиди ол. Манга тюбегенине бек къууанган сундум нек эсе да. Асхаб терезелеге жабылып тургъан жабыулары сыдырып алып, бияры быргъады, бизни сакълагъан нёгерлерине да чечен тилде дунияны тырманын этип. Ызы бла мени къатыма келип:

– Биринчи тюбешиубюзден сора сени хатадан сакъларгъа кюрешгенлей тургъанма, – деди. – Ол затны ангыламаймы эдинг?

Мен инбашларымы жыйырып къойдум.

– Мен айтхандан хапарынг болмагъанын ангыладым. Ол кюн сен мени кёрмезге боллукъ эдинг, машинаны ары, киши эслемеген жанында сюелип эдим.

Ол Долговязыйни кыаууму бизни кьолгъа этгенлеринде кьргюзтген адамсызлыккыны эсгерди, баям. Эс бурмадым анга да. Бизни башыбызгъа эркин этиуню юсюнден сёз айтырыкъ сунуп, сагъайдым.

– Жанынга тиймесин, энди санга бир зат бла да болушаллыккы туююлме, – деди ол. – Сизни таугъа ашырлыккыдыла. Сени башынга эркин этер ючюн, бек кьаты кюреширикме. Алай бир кесек ахча берирге туюшерикди.

Ичим куююп барады. Баям, бетим бир бек тюрленген болур эди, Асхаб манга ачыкъ жан аурутуп, былай айтды: «Сизни таудагъылагъа ётдюре туруп, тилерме сизни туюмегиз деп. Алай, мен айтхан этгенликке, адамлагъа ышанырча туююлдю. Кесинг билесе, анда да адамла кёп тюрлюдоле, хар жердеча».

Асхаб ол сёзледен сора бизни бла кёп турмады, саламлашхан да этмей, кетди. Андан сора Асхабны бир кере да кьрмегенме. Алий да билди бизни кыайры элтириклерин. Алий кыуру да соруп тура эди да, аны ючюн айтханлыккымыды. Бизге тынчлыккы бла эркинлик болмазлыккыны толу ангыладыкъ.

Таугъа бизни ким элтириги алыккы белгили туююлдю. Ары барлыккыбызгъа кыууаныр кереклиси жоккыду. Кёпле биледиле андан адам сау кыайтмагъанын.

* * *

Кече белинде бизни кюндюз элтип кыайтаргъан жерлерине элтдиле. Ол кюн боевиклени ишлери нек кыуралмагъанын айталлыккы туююлме. Кюн кылыккысыз бузулуп эди, олму чырмады, огъесе алайдан узаккы болмай эшитилген оккы-топ тауушламы сагъайтдыла быланы, ким билсин. Кёзлеримде байлауну жеписинден машинаны терезеси бла тышына кыараргъа кюрешдим. Бизни сюрюп айланганланы эследим. Ала кенг жауурунлу, иги да борбайлы жашха бир затла ангылатып кюрешедиле. Ризван олтуруп тургъан жеринден хыны кётюрюлдю да, машина таба жан атды. Мен байлаууму теркирек тап этерге кюрешдим. Ризван машинаны эшигин ачды да:

– Тышына бирем-бирем терк чыггыгъыз, – деп буюрду.

«Жерге терк тобуккыланыгъыз!» – деген ауазны эшитдик. Бизге шагъырей ауаз туююл эди ол. Кечени шошлугъун бузгъан ауаз аздан-аз шошайып, жоккы болду. Кыулаккыларыма мамуккы буштуккы этилген сунар эдинг, жуккы эшитмейме. Сора бизни бир бирибизге байладыла да, кыайры эсе да бир белгисиз таба сюрюп тебиредиле. Эртте, кыачан эсе да бирде, жесирлеге была бизге сынатхан кыыйынлыккыны, учузлуккыны сынатып тургъанлары да эсиме туюшду.

Дунияны азабын чегип барабыз. Алийни бла мени кыоларыбыз бир бугъоудадыла, Максимни кесине уа бир бугъоу жетгенди. Бирде чалынмагъан жерни ичи бла барабыз, абына-сюрюше.

Не саккы атларгъа кюрешсенг да, аллай жерде абынмай барыргъа онг жоккы эди. Аллай кезиуде уа сени бла бир жипге байланып тургъанлагъа

уа хатанг жетмей кьалмайды. Максим атлялмай, тобукъланып тохтагъ-аны да аллай ауаралыкъны хатасындан болду.

– Атла терк, не тобукъланаса?! – деп кычырды боевиклени бирлери.

Асыры арыгъандан, атларгъа онгубуз болмай кьалгъан сагъатда тохтатдыла бизни. Бензин ийис урду бурунубузгъа. Алайда машина болгъанын ангыладыкъ. «Нива» машинады дедим кеси акъылымда. Кертиси бла да алай эди. Алийни бла мени аны багажнигине сукъдула, экибиз аманны кебинден сыйындыкъ ары. Максимни уа – кабинагъа.

Ол халда артыкъ узакъ бармадыкъ. Машина тохтагъан сагъатда сормай ангыладым элге келгенибизни да, биреуню арбазында тохтагъаныбызны да. Байлауларыбызны тешдиле. Кёзлерибизни ачдыкъ. Бир мамыр жашаугъа келип тохтагъан сундукъ кесибизни. Ол юйню арбазы асфалът бла бек кьалын сырланыпды. Сабийчикле бир бирлерин кьуууп ойнайдыла, бизге артталлыда эс бурмай.

Арбазда кеси жумушун тындыра айланган кызылжыйрыкъ тиширыу да биз къайгъылы туююлду. Ол уллу табаны ичин зыгъыр бла жуууп, анга тауукъ этни туурап салгъанын эслегенме. Бу арбазны биз биринчи да, ахыр да кьонагъы болмагъаныбызны ангылагъанма.

Бизни уллу юйню тюбюне тигелеген атлауучлагъа элтип, ала бла энишге тюшюрдюле. Анда бизни узун линолеум чёргемни юсюне олтуртуп кетдиле. Бизни, сууукъдан да, кьоркьгъандан да кьалтырагъанланы, олтуртуп, кесибизни бир кесекге кьойдула.

Аякъ тауушла эшитдик бир заманда. Боевик тигеледи бизге. Аны бетин-башын да къара чындай жабыпды. Ауузу, бурун кыйыры ачыкъдыла. Автоматы да – огъары аягъына минерге хазыр.

Ол тынгылауну басып, къатыма келди да, мени бетимде сагъышларымы окъурукъча, эслеп къарап турду. Ызы бла Алийге, Максимге да тюз алай этди. Полковникни несин жаратмагъанын ангыламадым, уруп, жерге кьаплады. Ол кьоркьуп, жарты ачылып тургъан эшик таба къарады да, аны «жигитлигин» киши эслемегенин ангылагъандан сора, манга жууукъ келди.

– Сен кимсе? – деп сорду.

– Неди ол соргъанынг? – дедим, алай соргъанымы жаратмазлыгъын билип, дагъыда кьошдум: «Мени атым Болатды».

– Угъай, сен кимсе? – деди боевик.

– Банкны мында филиалыны таматасыма. – Аны кёзлеринде кьуууанчлы халны эследим.

– Сен а кимсе? – деди Алийге.

– Болатны шофёрума, – деди Алий, не билирге суйгенлерин терк ойлап.

– Сен а – налогла полицияны полковниги, – деп, кеси эшитирге суйген жууапны айтды.

– Мен пресса-службаны адамыма, – деди Максим, сорууну бир кесек жумушатыргъа кюрешип. Боевик аны айтханын кьулагъына да алмады.

– Былай этейик, сен гудучуса, – деди манга, автоматны быргъысын мени жухума тиреп.

– Сен урлауукъчуну жашырып айланганса, – деп, автоматны быргъысын налогла полицияны полковниги таба айландырды.

– Сен а урлауукъчуну шофёруса, Ичкерия Республикагаъа сауут-сабанг бла келирге базынган, – деп, Алийни да терследи.

Биягъы мени борбайларым кыйылдыла. Боевикни манга айтхан сёзлери бары да ётюрюк эдиле.

– Мен гудучу ёмюрде да болмаганма, – дедим, солуууму кючден ала. – Бери мен бир зат урларга келмегенме, уллу кыйынлыкъ сынагъан къарындаш халкъга болушлукъ этерге келгенме.

– Не бла болушдунг?

– Адамлагъа иш хакъ алып келгенме.

– Кесинги башхаладан акъыллы сунма. Айырыулада сен ким ючюн кьол кётюргенсе?

– Ельцин ючюн, – дедим, ол сёзюмю тюзге санап.

– Сиз, банкирле, политика бла кюрешмеген адамла, барыгъыз да Ельцин ючюн кьол кётюргенсиз! – деп, ауазын кётюрюп сёлешди боевик.

– Мен а бир киши ючюн да кьол кётюргеменме, айырыулагъа бармаганма, – деди Алий, боевикни эсин кесине бурур акъылда.

– Мен а – Явлинский ючюн, – деди Максим, боевик жумдуругъун экинчи кере да ойнатмазлыгъына жалынчакъ халда.

Боевик политика даулаш анга арталлыда керек болмагъанын ангылатды, ол затны юсюнден сёлешген этмегенлей, олсагъатда кесин жюрютген халы бла.

– Ючюгюзню да кимле болгъаныгъызны ангылагъанма. Башха дунягъа атланьргъа хазырлагъыз кесигизни, – деп, таукел да, базыныулу да айтып, эшик таба терк-терк атлап, тышына чыгып кетди.

Къысхасы, бизни не хыйсапдан сау кьоймазлыкъларын ангылагъанбыз? Аны ангылатыргъа кюрешди шёндю бизден айырылгъан мурдар.

– Менде ол гранатланы тапханлары ючюн, сылтаусуз ёлтюрлюк сунама, – деди Алий.

Аны жапсарыр сёз тапмадыкъ биз.

Максим а тынгылауну басханлай турады. Бизни бир бирге уллу шагъырейлигибиз жокъду. Артда кеч айтды бизге, аны да ичин кьалтырауукъ алып, жашаусуз болуп тургъанын. Аны фотоаппаратын да сыйыргъандыла. Анда ол ОМОН-ну аскерчилери бла бирге алдыргъан суратлары да болгъандыла. Ала – Максимни илишаннга салыргъа керти шагъатла.

Боевик бизге келмей, кёп турмады. Бир заманда атлауучладан тигелей келген ол болгъанын ангыладыкъ. Иги хапар айтмазлыгъын ангылап, ючюбюз да къарамларыбызны жерге бошладыкъ.

Мени къатыма бек жууукъ келди. Сёз да айтдырмай кётюрдюм башымы ёрге. Бек алгъа аны кьолунда автоматны кёрдю ачыла-жабыла тургъан кёзлерим. Мен кесими кьолгъа алыргъа кюрешдим.

– Къалайсыз, бираз жылындыгъызмы? – деп сорду ол бизге.

– Хау! – деп, бир аууздан айтдыкъ ючюбюз да.

Ала бизге жууургъанла берген эдиле юсубюзге жабаргъа. Аны ючюн соргъанлыгъы эди жылынганыбызны бла къалгъаныбызны.

Аллыбызда бир жерге кѣп къарап туруп, шошлукъну кесини жюрегинде болгъанны ачыкъ айтып бузду: «Самашкалада мени къарындашымдан туугъанны ѳлтюргендиле. Аны жаланда юч жылчыгъы бола эди».

Мен, башымы энишге ийип, бек бушуу этгеними билдирдим. Боксер (боевикни чам аты) кѣп турмады бизни бла. Терк-терк атлап чыкъды тюп юйден тышына. Ким ѳлтюрген болур юч жылчыгъы болгъан сабийни? Не ючюн? Ол сагъышла башымдан кетмедиле кѣп заманны ичинде.

* * *

Бизге аш ашатдыла. Ёлтюрген этерик эселе, нек ашатып кюрешедиле? Ёлтюрлюк адамларына тютюн ичирген адетди. Да аллай адет бар эсе, ашатыргъа уа нек керек тюйюлдюле? Алгъынча къолларыбыз бугъоудады. Алийге бла манга – бир бугъоу, Максимни кесине уа – бир бугъоу. Бир заманда кесими жууургъанымы Алийге берип, аныкъын а кесиме алып акъылгъа келдим. Сууукъма, ол алыш-бѣлюш болушурму деген акъылдама, алай терк окъуна сокъурандым.

Бир заманда Боксер подвалгъа тигеледи.

– Ашадыгъызмы? Тойдугъузму? Кѣзлеригизни байлауларын байлагъыз.

«Алай эсе, бизни ѳлтюрюрге элтирик тюйюлдюле, – дедим кеси акъылымда». Кеси да болушуп, байлауларыбызны бек къаты къысды. Бизни «Узакъге» миндирип, къайры эсе да жол тартдыла. Узакъ бармай, элден тышына чыкъдыкъ. Машинаны бир эки жыйырма жылы болгъан мыйыкълы киши жюрютеди. Бюгюннге дери кѣрмегенбиз ол адамны.

Аны къатында олтургъан кишини да алай. Шофѳр Россейге, аны президентине аямай аманны къуяды. Бизге да къан къайнатханын тохтатмайды.

– Былагъа не керекди бизден? Чечен балгъа батып тургъан кибики.

– Мен ол адамны айтханларын жарты-къурту эшитеме, бирде кече узуну сууукъ тозуратхан жаным хапар къайгъылы тюйюлдю. Бир заманда кесими атымы эшитдим.

– Ма сен, Болат, сен болушлукъ керекли чеченлилеге болушмагъанса, орусула жанлы болуп сюелгенле керти чеченлиле тюйюлдюле. Танытырма сизге керти чеченлиле кимле болгъанларын.

Боевик терк тохтатды сѣзюн. Бир заманда кѣз аллым бла бир къарелди ѳтгенча болдум. Ол а къолу бла ары бла бери элтип, сынагъан эте эди. Мен да анга эс бурдум. Алай олсагъатда ким эсе да алай къаты урду, аны ызындан дагъыда, дагъыда. Ол ауур къол дагъыда жетдирди. Ауузум-бурунум темир татыудан толгъанларын ангыладым. Асыры аурутхандан, ынычхадым...

– Не зат ючюн ургъанымы ангыладынгмы? – деди боевик.

– Хау, – дедим да, андан ары сёз айтмадым. Къаным къайнайды, жүрегим чанчады, санларым къалтырайдыла. Тёзерге кюрешеме.

Бизни машинадан тартып-тартып атдыла тышына, къолларыбызны бугъоуладан эркин этдиле, байлауларыбызны сыдырып алдыла. Тёгерекде – къалын агъач, жангы къазылгъан окопла. Бир ариу тау сууучукъ да саркъады алайда.

Энишге олтурургъа, къарамыбызны жерге тирерге буюрдула: «Башларыгъызны энишге этигиз!»

Мен а эки кёзюмю ол жангы къазылгъан окоплдан алмайма. Бир заманда эки борбайлы боевик ёлюкню кючден кётюрюп, солдат гимнастерканы юсюне салып, сора элтип, къазылып тургъан чунгургъа атдыла.

– Ёрге туругъуз! – деп, къаты сёлешдиле бизге.

Бизни ол ёлюкню элтип атхан жерлерине элтдиле. Биз окопха секирип тюшдюк да, аны ичи бла иги кесекге бардыкъ. Сора бир сейирлик эшиги, киритлери болгъан жерге элтип тиредиле.

– Бирем-бирем киригиз, – деп буюрдула.

Жер юй, ичи жипи ийисден къыргъан жаханым жер. Максим биринчи болуп кирди. Андан сора мен. Къаппа-къарангы жер. Бир бирни кёрмейбиз. Бир кесекден Алий да кирди биз болгъан жерге. Бир заманда жууургъанла, мамукъ жастыкъла да бердиле.

– Бусагъат аш да келтирликдиле сизге, – деди ол къошунбоюн шофёр.

– Болат, керти чеченлилеге болушмагъанса, оруслуланы къулларына болушханса, – деди ол, жолда айтханларын къайтарып. – Мен санга керти чеченлилени кёргозтюрге сюеме. Ол сени төгерегинге чабып айланганла уа сатхычладыла. Къайгъырмаз, биз алагъа къан къусдуруп заман келир, Аллах айтса.

Мен тынгылауну басама.

– Сиз бизни ёлтюрлюкмюсюз? – деп сорду Алий, Боксер айтханлары унутмагъан жаш.

– Не ючюн ёлтюрюрге керекбиз сизни? – деди мыйыкълы. – Сиз бизге бек керекли адамласыз.

Ичими биягъы сууукъ къалтырауукъ алды. Мыйыкълыны ахыр сёзю кёп затны сурай эди. Сагъышлыкъ болду мени башым. Была бизден ахча излериклерин белгили этгенлигиди боевикни. Къайдан табарыкъма мен, сёз ючюн аладан къутулурукъ ахчаны? Алийден бла менден къаллай бир излерикдиле? «Тап, къайдан сюйсенг да», – деп тохтарыкъдыла. Банкдан, башха жерден ёнкюч алырла жууукъ-тенг. Сора арта аны къаллай төлерикбиз? Эки отоулу фатарым барды да, анга да алыкъа ремонт окъуна эталмагъанбыз...

Бёрюле уясын шошлукъ бийледи. Биз жууургъанлагъа чулгъанып жатабыз. Ол сууукълыкъда окъуна бир уллу чибинни учханына сейир этеме. Ол къан ийисни ангылап, келип, мени бетиме къонду. Ёлтюрюрге

кюрешдим, болалмадым, аз да кымылдагъанымлай, учуп кетеди. Къолуму жуургъанны тюбюнден чыгъардым да, чибинни артха къайтырын сакъладым. Бу жол андан онглу болгъанымы ангыладым.

Ол чибин ёлюклени жокълагъан зат болгъанын ангыладым артда. Биз жатхан жерде ёлюкле бола тургъанларына ишексиз болдум.

– Былайы – ёлюклени уясы, – деп, иги да кычырып селешдим.

– Уруш баргъан жерде ёлтюрген да этедиле? – деп ышарды Максим.

Максимни айтханын жаратмадым, нек дегенде ачыуландыргъаны бла бирге аны сабырлыгына сукъландым.

* * *

Мыйыкълы биз болгъан жерге тигеледи. Келтирген азыгъын ашамагъаныбызны кёрюп, ыразы болмагъанын ангылатды:

– Арпаны нек ашамайсыз? Биз бек ашайбыз да. Федералладан сатып алабыз, алагъа ахча беребиз. Сиз а ашамайсыз.

Ол сёзледен сора мыйыкълы къарангыгъа ташайды. Андан сора аны кёрмедик. Ол бизге чечен тауланы кёргюзтюрге айтхан эди да, сёзюне табылмады.

Жер юйде сууукълукъ бек жунчутады. Юч кюн болду биз хазна кёз кысмагъанлы.

– Келигиз, тешеклени бир жерге салайыкъ да, жуургъанланы эки къаты этип жабайыкъ юсюбюзге, – деди Алий.

Ол оноуну хайырындан бир кесек жукълагъан да этдик.

Алай уянгандан сора, Алийни жокъларгъа тюшдю, жокъ эди ол жатхан жеринде. Бек тынгысызма. Келди бир заманда, асыры сууукъдан гыз-гыз эте, ташайды жуургъан тюбюне. Къайда айланнганын тынгысыз болуп сордум.

– Боевикле бизден не излегенлерин айтыргъа чакъыргъан эдиле, – деди Алий.

– Не излейдиле бизден.

– Ахча. – Шофёр ёхтемлик бла айтды ол сёзню. Палахдан ахча берип къутуллугъуна къууанды, баям.

– Къаллай бир дейдиле?

– Миллиард.

– Не дейсе?! Шашханмы этгенсе? Аллаи бир ахчаны мен къайдан табарыкма? Жокъду мени аллай бир ахчам. Айтдырмай къоймай эсенг, чыртда жокъду ахчам.

Къууанч сагъатлы болуп тургъан Алий бек терк тюрленди.

– Биз Грозныйге андан да кёп ахча келтиргенбиз, – деди Алий.

– Келтиргенбиз. Ол бизни ахабыз туююлдю. Келтирдик, иелерине бердик.

– Ала менде бир тюрлю терслик болмагъанын ангылайдыла. Шофёрма, ким не айтса, аны этип айланнган. Сен таматангы хатасындан тутулуп тураса дегендиле.

Былайда мени жаныма Алий тийди. Терслигим – банкны таматасы болгъанымдады. Алий а ангыламаймы эди, бизде ишге тохтай туруп, кыйынлыкъгъа тюберге боллугъубузну. Мен анга толу ангылатхан эдим, быллай болумгъа тюшерге боллугъубузну. «Мени анда асмакъгъа асарыкъ болсала да, Грозныйге кесинги жиберлик туююлме», – деген эди Алий бери ахыр кере атланган кюнюбюзде.

– Хо да, Алий, айт алагъа бу ишни юсюнден селеширге хазырма.

Жер юйден чыкъгъан жерде сакълап эдиле Алийни.

– Бар, сени чакъырадыла, – деди Алий.

Тышына чыкъгъанымлай, манга Боксер тюбеди. Ол элтди бир таша жерге, сора: «Сакъла былайда. Ары-бери эс бурма, жаланда жерге къарагъанлай тур», – деди.

Бир кесекден къалам, къагъыт бердиле да, жаз деп къаты айтдыла.

– Не зат жазаргъа керекме?

– Юйюнгю адресин, тукъумунгу, атынгы, атангы, анангы атларын, къарындашларынгы, эгечлеринги атларын, адреслерин... Кесинг билесе не зат жазаргъа керек болгъанын.

– Не затха керекдиле аллай бир шарт?

– Керекдиле. Сен Ичкерия Республиканы аскерини къолундаса. Ол аскерни жесиресе. Юйюнгде телефонунгу номерин жазаргъа да унутма.

– Ол а неге керекди?

– Къатынынгы, сабийлеринги атларын да жаз.

Боксер бир кесек заманны сагъышлы тынгылады да, сора иги да хыны селешди:

– Ала барысы да керекдиле бизге!

Бардырама жазыууму. Алай ол эс жыйдырмайды манга.

– Сени ючюн неллай бир ахча берирге боллукъдула?

– Миллиард.

– Не айтханлыгъынгды ол? Неги миллиард? Эки жюз минг доллар чыкъмайды ол ахчагъа.

– Эки миллиард...

Боевик къууанчха батылды.

Бизни ушагъыбызгъа экинчи боевик къошулду. Башына кийген чын-дай ауузундан бла кезлеринден къалгъан жерин жабыпды. Бир заманда Боксер къагъытны къолумдан сермеп алды да, буйрукъ халда угъай, чамланып, былай айтды:

– Кесинги ишде экинчинге къагъыт жаз. Жангылмай эсем, аны аты Коляды да?

– Хау, Коляды.

– Кёремесе, биз билмеген бир затыгъыз да жокъду.

Къагъытны артха алып, сагъыш эте турмай, таукел жаздым: «Коля, бу къагъытны санга берлик адамгъа эки миллиард сом бер», – дедим. Къол салдым, не кюн жазгъанымы, не заманда жазгъанымы да белгили этдим.

Боксер жазылганны окъуп, бети жарып, къагъытны биз болгъан жерге артда кирген боевикге берди. Ол, аны хуржунуна сугъуп:

– Сени башынга эркин этгенбиз, нек кетмейсе? – деди манга.

Ол Боксергъа оноу этген адам болгъанын ангыладым.

– Манга башхамыды къайда турсам да. Сизде жер тюбюндеми, огъесе кесибизде тюремдеми? Кимни ийнандырыргъа боллукъма Максимни сизге кеси ыразылыгъым бла бермегеними. Ол сёзле манга таукеллик да, базыныулукъ да бердиле.

– Оюмлу сёз. Долговязый бир кере да айтмагъанды бизге аллай сёзню. – Бизден излегенинг неди? Максимге иги болуругъубузнуму излейсе?

Мени огъурсуз сёзлери бла ийлегенлерин ангылап, игилик излемейме дедим.

– Бизде болгъан халны да ангыларгъа керексе, – деди боевик, бир кесек жумушап, – ахчаны кесибизге излемейбиз. Хорламны къолгъа этгинчи урушну тохтатырыкъ туююлбюз. Керекли аскер сауутну федералладан сатып алабыз. Былайда жастыкъ-тёшекни, жууургъанланы да къыралларына игилик этмезлик орус аскерчиледен сатып алгъанбыз. Кесибизни фабрикабыз, заводубуз жокъду. Болгъанны ойгъандыла, тонагъандыла.

Ол сёзледен сора боевик тышына чыгъып кетди.

Боксер бизни бла къалды.

– Максим спецслужбаны адамы болгъанын билесиз, аны юсюнден оюмугъуз къалайды? – деп сорду Боксер менден, сёлешсе, сабыр ушакъ эте келген сагъатыбызда.

– Тюзюн айталлыкъ туююлме. Мен аны биринчи кере сизни къолгъа этген кюнбюзде кёргенме.

– Сен аны юсюнден тюзюн билирге бир кюрешчи. Ол спецслужбадан болгъанына ишексизме. Ол кертиси бла да спецслужбадан болса, соруусуз илишаннга саллыкъбыз.

– Ол мен жазгъан къагъытны тийишли жерине къалай бла тапдырылыкъсыз? – деп сордум, аны огъурсуз хапарындан къутулур акъылда.

– Ол жумушну тынгылы этерик адамларыбыз бардыла.

– Аны Алийге буюрсагъыз, иги боллукъ сунама. Анга броневигин къайтарыгъыз. Ахчаны аны бла келтирликди ол. Аны тюзге санайма, Алий жол бла да шагъырейди.

Боевик сагъыш этгенин сездим. Алай терк окъуна:

– Угъай, машинаны къайтараллыкъ туююлбюз. Ол бизден кетгенди, бусагъатда машина Закаевха къуллукъ этеди. Алийни ызына Ингушетияны таулары бла ашырыр акъылдабыз. Аны юс кийим, аякъ кийим бла жалчытыргъа керекбиз. Аны размерин айтыгъыз бизге.

– Билмейме аны размерин, – деп, ауазымы иги да тюрлендирип сёлешдим. Мен ангылагъандан, командириден эсе, Боксер ышыгъы-ракъды.

– Сенден оноу излемедик ушайды да, – деп, Боксер да огъурсуз жуууап этди манга. – Жашаргъа сую эсенг, ма санга автомат, орус полковникни ауузун кьоргъашинден толтур. Ол ёлюрге керекди.

Жюрегим чыгып кетер халгъа жетишдим.

– Къаллайла селешесе?!

– Сабыр бол. Не кычыраса? Терк атла бёрюле уясына. Шош атлай барама жер юй таба.

– Терк атла дегенме мен санга!

Чабама.

Алий бла Максим мени тэзюмсюз сакълагъанларын ангыладым.

– Не болдунг? – деп, къазауатха къалып сордула ала.

– Алий, къууан, сен айтхан ахчаны эки кере кёп этип бердим.

Ол мен айтханны толу ангыламай, узун къара кирпичлерин терк-терк къагъа, кэзюме къатханлай турады.

– Хар не да тапды, – деп, нёгерими бир кесек тынчайтдым.

– Иги ангылатып айт оюмунгу, – деди шофёр.

– Ол айтханым а былайды: сени Ингушетияны таулары бла ашыр-лыкъдыла юйюнге.

Максим, биз кеси тилибизде не хапар айтханыбызны ангыламай, терен сагышдады.

– Максим, сени ёлтюрсем, мени башыма эркин этерге сёз бергендиле, – дедим, ауазымы кючден бла бутдан чыгъа. Ючюбюз да кыйынлыкъны бирча сынап тургъаныбызлай, манга ол огъурсуз хапарны айтмакълыкъ ёлген кибики эди кесиме.

– Мен унамагъанма, ёлсек-къалсакъ да бирге боллукъбуз, – дегенме.

Полковник аркъасын аркъама тиреди, не айтыргъа билмей, тынгылагъанлай турду. Мен ангылагъанма аны, ыразылыгъын къалай ангылатыргъа билмей тынгылай эди. Биз шагъырей болгъанлы кёп заман озмагъанды. Алай кыйынлыкъ ёмюрден бери да бирге ёстенча этип кьойгъанды.

* * *

Кёп заманны турдула бизни тынгысыз этмей. Жукълагъан да этебиз. Тюрлю-тюрлю хапарланы да кыыздырабыз. Тынгылауну басхан кезилерибиз да аз туйюл. Бир жол а ючюбюз да бир кезиучюкде уяндык. Жер юйно башында кылыкъсыз таууш эшитилди. Ким да элгенирча. Жер тепген сундукъ. Максим, жууургъанын эки кьолу бла ёрге тартып, башын жапды. Аны бек кьоркъгъанын ангылагъанма. Жюрегибизге кьоркъуулукъ салгъан таууш кетип, тегерекни шошлукъ бийледи. Бир кесек жан кирди бизге да.

– Кьоркъмагъыз, сизге атхан окъларын кесими кёкюрегим бла тыяргъа сёз береме, – деди Алий.

Аны иги жаш болгъанын эртте ангылагъанма.

Бир заманда Боксер келди бизге.

– Сиз тауушланы эшитгенмисиз? – деди ол.

– Хау, эшитгенбиз.

– Сау кюнню баш кётюртмегендиле. Сиз а кьоркьурча жерде турмайсыз. Бизни уа окопда ёлтюрюрге да боллукъ эдиле.

– Максим, сен аскерде кьуллукъ этген адам, кьалай оюм этесе, федералла кече арасында уруш этерге боллукъмудула? – деп сордум, жарсыгъанымы, кьоркьгъанымы да букьдурмай.

– Аллай атыуладан сора аскер кириучюдо.

– Къарангы бола турады.

– Кече уруш этерге жарамайды да.

– Мен да алай сагъыш этеме, – деп, тынчайды боевик. – Бусагъат сизге аш-азыкъ келтирейим.

Боксер кёп туруп кьайтды... Тынгысызды, бизни да тынгысыз этди. Узакъ болмай, бронетехниканы мотор тауушларын эшитдик. Умутуму юзюлмегенин ангыладым. Умутну ёчюлмегенин Максимни бетинде да сездим.

– Бирем-бирем чыгъыгъыз тышына, – деди ол. Сора, дагъыда ол халда буйрукъ берип, артха кьайтарды. Алгъа мен тигеледим жер юйге. Сора Алий, аны ызындан Максим.

Боксер, сигаретин ауузунда тепсетип, бир тапчан кибикге олтурупду. Дагъыда бир кьауум боевик андан узакъ болмай олтурадыла. Бир уллу ит да барды аланы биргелерине. Ауузундан шытылары да келе, солугъанларын кёрген кьоркьур эди. Узун тилин да бери чыгъарып, бизге мутхуз кёзлери бла кьарай эди.

– Бу ит урушну бизни бла бирге башлагъанды, – деди Боксер. – Бусагъат бизни тегерегибизни аллыкъдыла. Мени акъылыма кёре, танг жарыгъы бла башланырыкъды биз кьоркьгъан иш. Аллай кьыйынлыкъда биз сиз кьайгъылы боллукъ туююлбюз, аны себепли сизни илишаннга салыргъа тюшерикди.

«Кьырдынг бу ёлюм бла, илишан бла», – дедим кеси акъылымда. – Сизге ахчамы керекди, огъесе бизни жашаубузму?»

– Автоматла берсек, бизге кьошулуп, уруш этерикмисиз? Боксерну андан ары хапар айтыргъа заманы болмагъанын ангылатды.

– Бир тюрлю даулашсыз, – деди Алий.

Боевик аны таба кьарагъан окъуна этмеди. Баям, сорууна жаланда аллай жууап аллыгъын ангылагъан болур эди. Ол кьарамын Максимге бурупду. Бир зат айтыргъа сюеди, арсарлыгъын а хорлаялмайды.

– Мен сизге бир кере айтханма, бу манга керекли уруш болмагъанын, – деди Максим.

– Ангыладым сени акъылынгы. Болат сен а?

Не айтыргъа билмей тынгылайма.

– Урушда ёлген намыслыды дейсе, баям, илишаннга салыннгандан эсе. Боксер андан башха башыма зат келмегенин ангылады.

– Хау, – деп, кючден айтдым.

– Хо да, туругъуз мында. Эрикгенме сизден.

Ызы бла, билмей тургъанлай, былай айтды: «Айып этмегиз, сизге аш келтирирге унутуп кьойгъанбыз. Заманны кыйынлыгы унутдургъанды».

Тышында биягы окъ-топ таууш тынчлыгыбызны алдыла. Боксер, жубуран тешигинден чыкыгъанлай, жер юйден чыгып, кьууанчлы хапар айтды.

– Бизге кетерге онг бередила, – деп, кьууанчын букьдуралмай айтды. – Тёшек-жастыгыгызны жыйыгыз да, тышына чыгыгыз, – деди.

– Бусагъатда сизни машинагъа миндирип, башха жары ашырлыкьбыз, – деди Боксер. – Автомат атылгъан таууш эшитсегиз, жерге жатыгыз. Ажымлы жоюлмагыз. Эшитдигизми?!

– Хау, – деп, барыбыз да бирден айтдыкь.

Машина кёп заманны келмей турду. Сакълагъан бек кыйын кёрюндю. Анга кьошакъгъа уа агъач кыйырында бёрю улугъан тауушла чыгып тебиредила. Жангыз жанлыгъа нёгерге агъачны жан-жанындан башха бёрю улугъан тауушла кьошулдула.

– Къара быллагъа, быланы быллай бири кьайдан чыкыгъандыла бери? – деп, ачыгындан сейирсинди Боксер. – Эрттеден бери жокь эдиле. Битеу жаныуарла уруш отундан кьачхан суна эдим... Кьоншуда Ингушетия бла Осетиягъа.

Бёрюле уа улугъанларын тохтатмай эдиле, баям, кьуру бизни угъай, боевиклени да жүреклерине кьайгы сала.

*Басмагъа
ШАУАЛАНЫ Хасан
казырлагъанды*

(Баргъаны боллукьду)

У ИСТОКОВ ИСТОРИИ ТЮРКОВ – СКИФЫ И АЛАНЫ

*Мильоны – вас. Нас – тьмы, и тьмы, и тьмы.
Попробуйте, сразитесь с нами!
Да, скифы – мы! Да, азиаты – мы,
С раскосыми и жадными очами!*

Александр Блок

Скифы – тюрки!

Скифы занимают особое место среди многих других племен и народов, обитавших когда-то на просторах Евразии и впоследствии давно исчезнувших. К их образу неоднократно обращались не только историки и археологи, но и поэты и художники. О них писали В. Брюсов и А. Блок, битву скифов со славянами изображал В. Васнецов. В поэтическом представлении скифы оказывались то предками славян и русских, то их ожесточенными противниками. Кем же были в действительности эти древние обитатели Великой Степи? Какое отношение имеют они к татарскому народу? Для того чтобы ответить на этот вопрос, попытаемся обобщить известные факты.

Скифы – это народ, известный в мире. В первую очередь благодаря многочисленным и многовековым археологическим раскопкам памятников Северного Причерноморья, Северного Кавказа и Подонья. Царские курганы открыли красивейшие золотые и серебряные изделия, когда-то принадлежавшие скифским царям. Но первые и довольно выразительные сведения о них сохранились благодаря трудам античных ученых и писателей. Особенно ценны известия «отца истории» – великого греческого историка и географа, жившего в V веке до нашей эры Геродота. Важность и оригинальность этих сведений не только в том, что он сполна пользовался доступными ему сведениями других античных авторов, легенд и преданий, но и потому, что он сам побывал в Крыму, где ознакомился с бытом, культурой и легендами скифов. Сведения о Скифии составили одну из книг его бессмертной «Истории». Геродот сообщает множество разнообразных и важных сведений о хозяйстве, быте, культуре, ритуалах скифских племен. Эти сведения можно проверить и по другим письменным источникам, а также по данным археологии. Из этого достаточно полного, подробного и достоверного источника

черпали сведения о скифах практически все авторы, начиная с античности и до наших дней.

И здесь мы можем наблюдать редкостное совпадение сведений очевидца и тем, что находят во время своих исследований археологи. Причем, чем глубже изучаются археологические памятники Скифии, тем больше поражает достоверность рассказов Геродота о жизни скифов, которые ранее вызывали сомнение и недоверие.

Существует много различных мнений о том, были ли скифы пришлым племенем, или их корни уходят в местную этническую среду. Сопоставив сведения, которые сообщают античные авторы, можно заметить, что принципиальных различий между причерноморскими киммерийцами и скифами не было. По смыслу утверждения Геродота о вытеснении киммерийцев скифами можно заключить, что территория расселения обоих народов совпадала. Совпадают и ареалы некоторых особенностей расселения, хозяйства и особенности общественного строя киммерийцев и скифов. Отсюда вывод, что завоевавшие киммерийцев скифы слились с местным населением, которое в основном оставалось на старых местах.

Геродот указывает, что скифы пришли из Азии, границей которой в то время считалась река Дон.

Появление однородной скифской культуры на просторах Великой Степи, по-видимому, произошло в VII веке до нашей эры. Расцвет железного века не только совпал с установлением там господства скифов, но и послужил одной из главных причин изменения местных культур, ставших источником формирования скифской культуры.

Одна из записанных Геродотом легенд о происхождении скифов говорит, что скифы будто бы произошли от Геракла и змеиной богини. По этой легенде Геракл гонит коров, потом ищет коней, и эти действия считаются отражением представлений скотоводческого народа. Действительно, главным племенем скифов были царские скифы, которые, как говорит Геродот, «всех других скифов считают своими рабами». Это был кочевой скотоводческий народ.

Огромные стада требовали частой смены пастбищ, поэтому стоянки скифов были короткими, постоянных поселений было мало, а городов во времена Геродота у них вообще не было.

По другой легенде, приводимой тем же автором, скифам с неба упали золотые плуг, ярмо, секира и чаша. Думают, что эта легенда возникла у земледельческих скифских племен. Контакт с греческими городами Северного Причерноморья способствовал активному развитию земледельческого хозяйства у скифов, возникшего у них еще в бронзовом веке.

Укрепленные поселения скифов появляются на рубеже VI–V веков до нашей эры, когда получили достаточное развитие промыслы и торговля. Столица скифов – Каменское городище в Нижнем Приднепровье (ныне Полтавская область Республики Украина) – возникла в конце

V века до нашей эры и просуществовало до II века до нашей эры. Это поселение было металлургическим центром Скифии.

Геродот дает перечисление имен скифских богов и тут же поясняет их при помощи греческих названий божеств. Более всех, по его словам, скифы почитают Табиты, т.е. богиню царского очага, и Папая. Его супруга именовалась Апи.

Главным занятием скифов было кочевое скотоводство. Кони, крупный и мелкий рогатый скот круглый год находились на подножном корме. В начале лета скот гнали с юга степи на север, к лесостепной границе, осенью – на юг, где зима была мягче и дольше сохранялся травяной покров. Вероятно, именно в осенне-зимний период численность скифского населения в Причерноморье возрастала. А весной и летом эти степи пустели.

Скифы умели перерабатывать и заготавливать впрок продукты животноводства: вялили мясо, из кобыльего молока получали сыр, очень широко использовали кожи, шерсть и кость для изготовления конской упряжки, одежды, предметов обихода. За скотом ухаживали и мужчины, и женщины. Мужчины не только охраняли и пасли стада, но и охотились: дичи в степях в то время было немало. Женщины работали главным образом «дома», а домом скифу и его семье служила повозка-кибитка. Запряженные парой волов, покрытые войлоком и задрапированные домотканными коврами повозки медленно двигались за стадами, мужчины и подростки сопровождали их верхом. В местах более длительного пребывания скифы сооружали стационарные жилища из деревянных жердей и шкур животных. В случае необходимости их можно было демонтировать и перевозить на повозках.

В местах длительных стоянок скифы занимались и ремеслами. Прежде всего, кочевникам требовались металлические изделия – оружие, конская сбруя, инструменты для обработки дерева, кости, кожи. Скифы умели получать и обрабатывать бронзу, железо, золото.

Скифы были отважными воинами. Они славились как меткие стрелки из лука. Каждый мужчина имел запас в несколько сот стрел, наконечники которых смазывались смертельным ядом. Хранились они вместе с луком в специальном футляре – горите. В ближнем бою любимым оружием скифского воина был кинжал и короткий обоюдоострый меч – акинак. Рядовые воины имели кожаные панцири и деревянные щиты, обтянутые бычьей кожей. У вождей были металлические доспехи, украшенные золотом и серебром.

Вслед за киммерийцами, скифы совершали походы в Малую Азию. Здесь они разгромили войска сильнейших государств и установили господство на много лет.

Скифское войско доходило даже до границ Египта. Египетский царь – фараон вышел ему навстречу и богатыми дарами откупился от завоевания. Память о грозных пришельцах с севера надолго сохранилась у пострадавших народов. В Библии так сказано о них: «Народ сильный,

народ древний, народ, языка которого ты не знаешь и не будешь понимать, что он говорит. Колчан его, как открытый гроб. Все они – люди храбрые...».

Наиболее знамениты скифские погребения. Скифы хоронили мертвых в ямах или в катакомбах, под курганными насыпями. Обряд погребения скифских царей описан Геродотом. Когда царь умирал, его тело в течение сравнительно долгого времени возили по скифским степям, и скифы должны были всячески выражать печаль по поводу кончины владыки. Затем тело царя привозили в Геры (скорее всего, район Нижнего Приднепровья, где открыто несколько величественных «царских курганов»), клали его в могильную яму вместе с его убитой женой, убитыми слугами, лошадьми и насыпали над ним огромный курган.

В царских курганах скифов находят золотые сосуды, художественные изделия из золота, дорогое оружие. Так, в кургане близ села Мельгуновского (Кировоградская область Республики Украина) был найден железный меч в золотых ножнах, на которых изображены крылатые львы, стреляющие из луков, и крылатые быки с человеческими лицами. Большинство этих курганов было ограблено еще в древности и средневековье.

Самым замечательным из всех произведений ювелирного искусства скифов является пектораль (шейно-нагрудное украшение) из кургана Толстая Могила. Она массивна, ее вес более 1 кг, диаметр более 30 см. На ней три зоны изображений, разделенные золотыми жгутами. В верхнем поясе – сцены скифского быта, в центре – двое обнаженных мужчин шьют меховую одежду. Справа и слева от них – лошадь с жеребенком, а на концах композиции – летящие в разные стороны птицы. Средний ярус представлен растительным орнаментом, выполненным на сплошной пластинке. По художественности исполнения и по количеству образов пектораль не имеет себе равных.

Однако скифы жили не только в Северном Причерноморье, различные племена скифов обитали на обширных лесо-степных просторах Евразии. Геродот перечисляет многие из этих народов.

Под именем «скифы» греки и персы подразумевали, скорее всего, многочисленные союзы родственных племен. Самым многочисленным из них был союз массагетов, о которых Геродот писал: «Народ этот считается многочисленным и воинственным, живет на востоке по ту сторону реки Араке (Сырдарья)... Сражаются они верхом на лошадях и пешие. Знают оба способа войны; сражаются луками и копьями; вооружены обычно и секирами. Все предметы у них из золота и меди... Они ничего не сеют, питаются домашними животными и рыбой, которую в изобилии доставляет им река Араке. Они пьют молоко». Похороненный в кургане Иссык (близ современной Алматы Республики Казахстан) скифский царь был из племени саков и носил на голове высокую остроконечную шапку. Скифы-аргиппей жили «у подножья высоких гор» в юго-вос-

точном Приуралье. Скифские племена, «стерегущие золото грифов», располагались на Алтае, где есть золотые рудники.

Таким образом, мы видим, что скифский мир простирался на несколько тысяч километров от степей Европы, через Причерноморье, степи Центральной Азии (Туран) до Южной Сибири! Самые восточные скифские находки встречаются в излучине реки Хуанхэ, в Ордосе!

* * *

История и происхождение скифов традиционно подробно изучались в России. У многих был большой соблазн записать скифов своими предками, чтобы при случае похвалиться богатством и силой «своих предков». В 1692 году русский историк Андрей Лызлов написал книгу «Скифская история», в которой главной темой рассмотрения были отношения русских с Хазарским каганатом, Золотой Ордой, Казанским ханством и Турцией. Лызлов в этой книге доказал происхождение тюрков (татар и турков) от скифов!

До начала XVIII века в литературе полностью господствовало верное представление о том, что предками тюрков были скифы. Это положение было позже подтверждено археологами, которые нашли целых пятнадцать параллелей между материальной культурой скифов и тюркских народов. 15 признаков – это значительно больше того, что можно было бы считать случайным совпадением!

Перелом в представлениях о потомках скифов произошел в начале XVIII века, когда по просьбе Петра I европейские ученые стали разрабатывать историю славян. Петру I эти исследования были нужны не ради чистого научного интереса, а ради укрепления международного престижа России, которую он всеми силами преобразовывал в империю. Ему необходимо было подкрепить силу своего флота и армии еще и древностью знаменитых предков. В 1708 году Петр I указал: «Под скифами я разумею славянские племена, прежде чем стало известным название славян!». Начиная с XVIII века приказ о древнем происхождении славян от скифов был полностью воспринят российской исторической наукой...

Но в науке всегда высказывалась мысль и о том, что название «скифы» было собирательным, и под ним подразумевались многие народы, говорящие на разных языках. Такой точки зрения придерживались русские, немецкие и татарские исследователи В. Н. Татищев, Н. М. Карамзин, К. Нойманн, П. И. Шафарик, Геза Куун, Хасан-Гата Габаша, Хади Атласи, Садри Максуди-Арсал, Заки Валиди-Тоган, Адила Айда, Мирфатых Закиев, Фиридун Агасыоглу, Олджас Сулейменов, Илхами Дурмуш и другие.

Во все времена существовало мнение о том, что скифы были тюркским народом. Этого мнения придерживались византийцы, а вслед за ними такого же мнения придерживались и многие честные европейские, и русские авторы. Тот же Андрей Лызлов, например.

Есть много доказательств тюркоязычности скифов. Я остановлюсь на двух главных: лингвистических и этнографически-археологических.

Важнейшим доказательством тюркоязычности скифов является семантика имен родоначальников скифов: Таргитая и его сыновей Липоксая, Арпоксая, Колакская.

Согласно ирано-скифской теории, которую активнее всего развивал В. И. Абаев, имена расшифровываются так:

Таргитай – долгомошный,
Липоксай – блеск солнца,
Арпаксай – владыка вод,
Колаксай – свет солнца.

Согласно прочтению этих же имен с помощью тюркских языков, сторонником чего является М.З. Закиев, расшифровка звучит по-другому:

Таргитай – земледельческий благородный род,
Липоксай – охраняющий свои границы благородный род,
Арпаксай – охраняющий свои владения благородный род,
Колаксай – охраняющий свою столицу благородный род.
(Закиев М. З. *Происхождение тюрков и татар. М., 2003, с. 144*).

Нельзя не заметить, что толкование скифских имен с точки зрения тюркской семантики более логично и более последовательно, чем нельзя сказать о толковании скифских имен иранистами.

Кроме того, археолог И. М. Мизиев выдвинул 15 скифо-тюркских археолого-этнографических параллелей:

1. Доение кобылиц при помощи костяной трубочки в виде флейты.
2. Варка мяса в желудках животных.
3. Совпадение упавших на землю золотых плуга, ярма, секиры и чаши с балкарскими (тюркский народ Северного Кавказа) названиями созвездий.
4. Гадание на ивовых прутьях.
5. Гадание на липовом мочале.
6. Создание курганов.
7. Обычай сопровождать умерших лошадьми.
8. Использование войлока.
9. Способ приготовления щитов.
10. Скальпирование врагов.
11. Бальзамирование тел умерших.
12. Погребальный обряд.
13. Наличие погребальных камер-срубов, перекрытых накатом.
14. Захоронение в специальных колодах-саркофагах, выдолбленных из толстых бревен.
15. Очистительные обряды после похорон, то есть скифо-тюркские бани.

Таким образом, с мифами о том, что скифы являются ираноязычными и предками славян, придется расстаться. Большая часть скифов являлась по языку и культуре тюрками.

Но расставание с мифами о скифах-славянах и признание их тюрками ставят перед историками нелегкие вопросы. Придется признать, что тюрки имели сильнейшее влияние на восточных славян, на сложение Киевской Руси, на сложение древнерусского государства и этногенез русского народа. Кому-то это, может быть, неприятно, но уйти от этого не получится.

Скифские воины.
Реконструкция М.В. Горелика

Серебряная с позолотой амфора.
Причерноморская Скифия.

Бронзовые зеркало, светильник и ковш, которым вытаскивали из кипящего котла мясо. Причерноморская Скифия.

Золотые бляшки с изображением скифов. Куль-оба («Холм пепла»). Крым. V в. до н.э.

Скифский военачальник. Известняк. Северное Причерноморье. V в. до н.э.

Наконечник золотой гривны из погребения знатного скифского воина. Херсонская область. V–IV вв. до н.э.

Голова человека, восстановленная по черепу из Неаполя Скифского. Реконструкция М. М. Герасимова.

Деталь золотой обкладки колчана для стрел из скифской могилы. Крым. V в. до н.э.

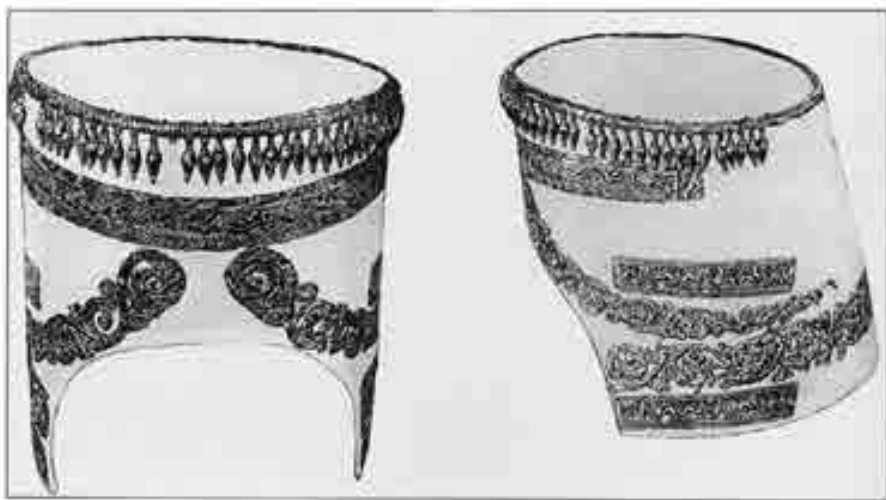

Реконструкция внешнего облика «Алтайской принцессы» по материалам вскрытого в 1993 г. захоронения на плато Укок. Время захоронения – V в. до н.э.

Золотой перстень и золотая шейная гривна из погребения богатой скифянки. IV в. до н.э.

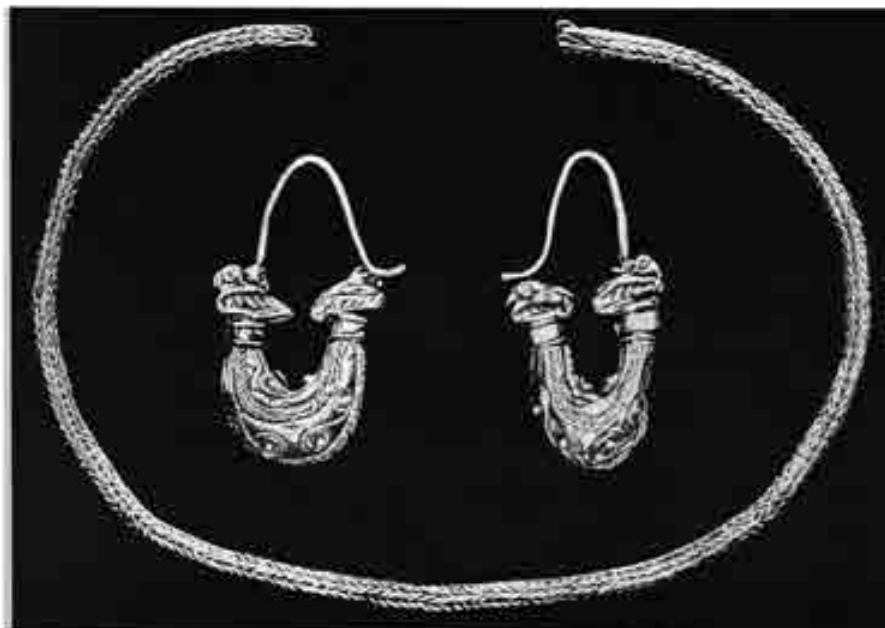
Реконструкция парадного головного убора (вид спереди и сбоку) богатой скифянки. IV в. до н.э. Херсонская область.

Золотые пластины от парадных головных уборов
из погребений скифянок. IV в. до н.э.

Золотые серьги и гривна из скифской могилы. Причерноморье.
IV в. до н.э.

Золотая подвеска из погребения скифянки.
IV в. до н.э.

Электровый перстень из погребения
богатой скифянки.
IV в. до н.э.

Монета Атея с его
изображением.
Серебро.
Причерноморская
Скифия.
IV в. до н.э.

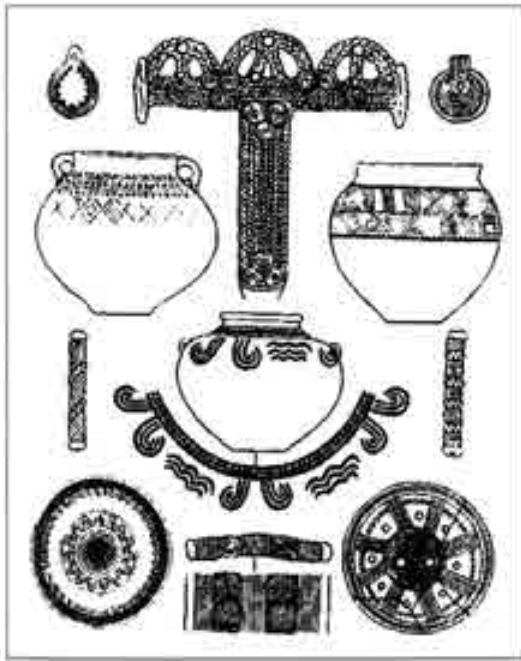
Монета Скилура.
Медь. Причерноморская
Скифия.
II в. до н.э.

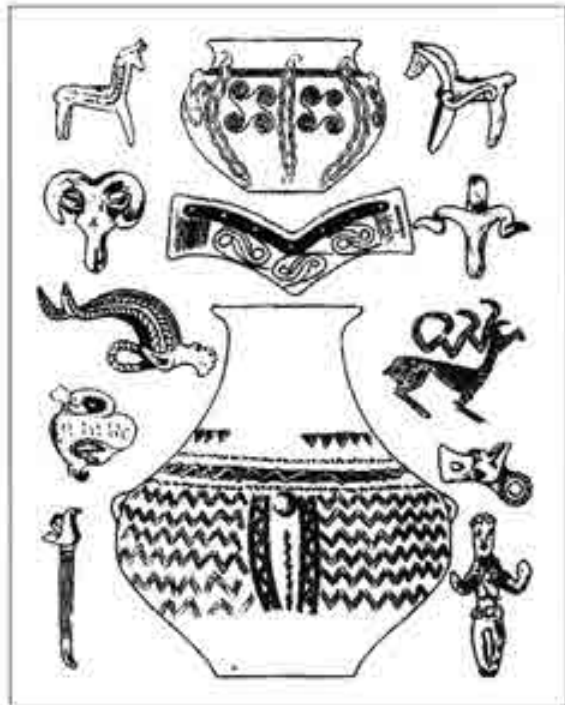
Монета Фарзоя с его
портретом.
Золото.
Причерноморская
Скифия. I в.

Монета Инисмья с его
портретом.
Серебро.
Причерноморская
Скифия. II в.

Керамика и бронзовые украшения
II в. до н.э. с территории
Кабардино-Балкарии.

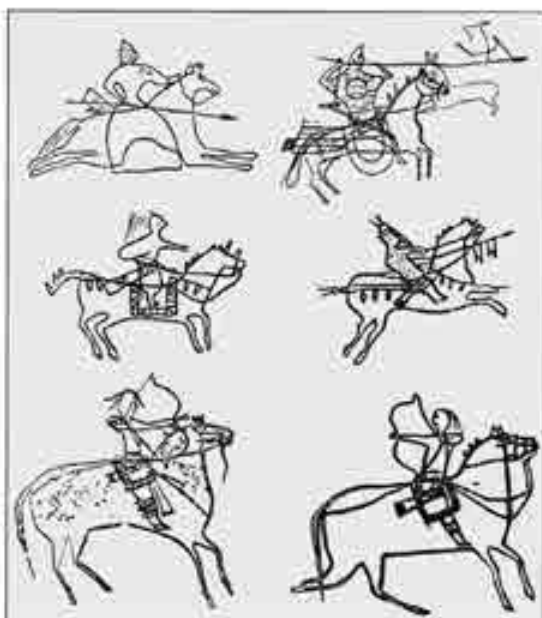
Керамика, статуетки,
графические изображения.
I в. до н.э.

Искусство сарматского периода.
Карачаево-Черкесия.
III в. до н.э. – III в. н.э.

Искусство аланского времени
в Кабардино-Балкарии
и Карачаево-Черкесии.

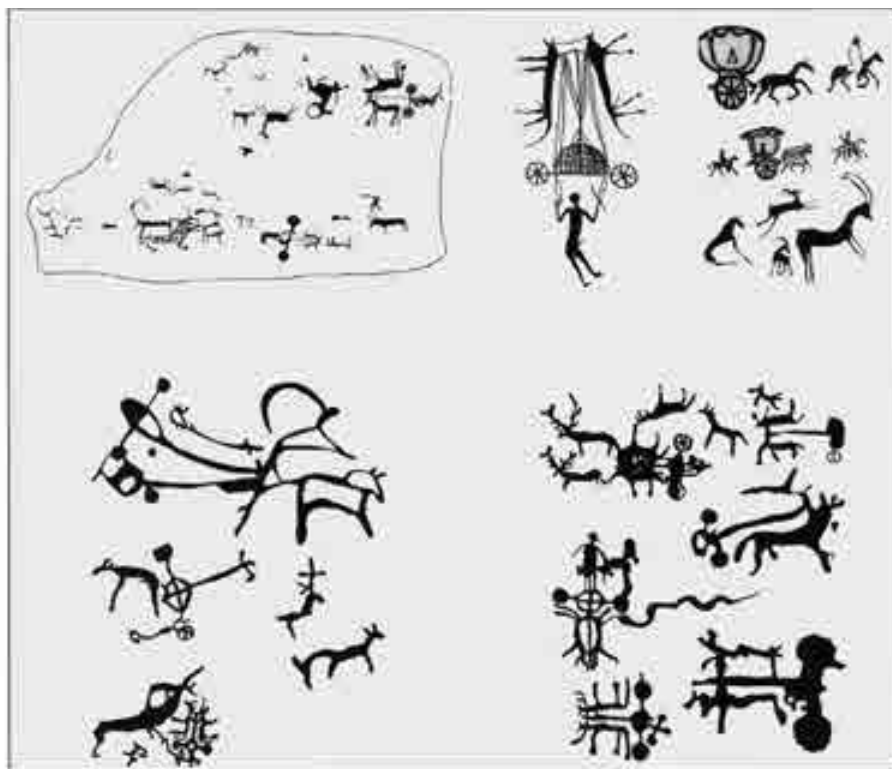

Рисунки, изображающие охотников-стрелков.

Изображения воинов на скалах. Сулек.

Рисунок на камне из Кудыргинского могильника. Алтай.

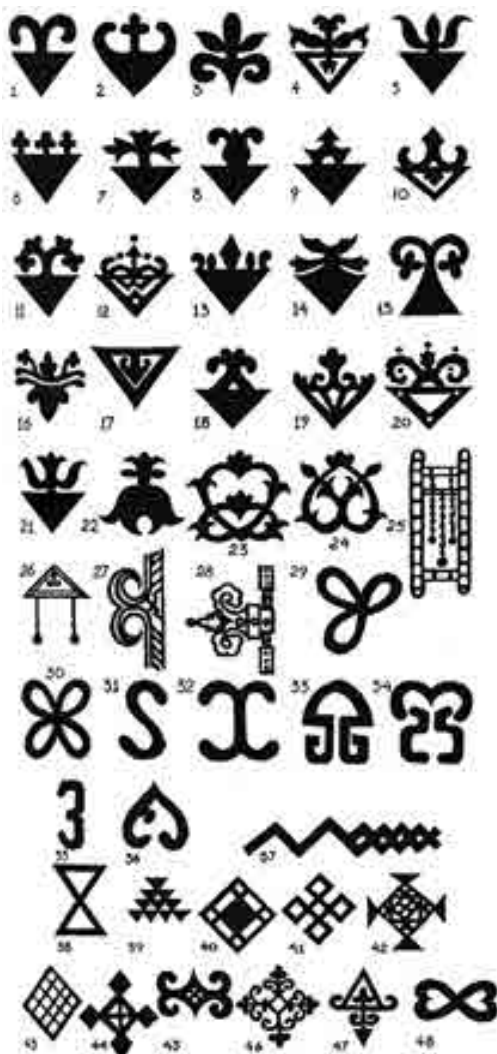

Наскальные изображения колесниц. Алтай, Монголия, Памир.

Деревянная колесница. Алтай. V в. до н.э.

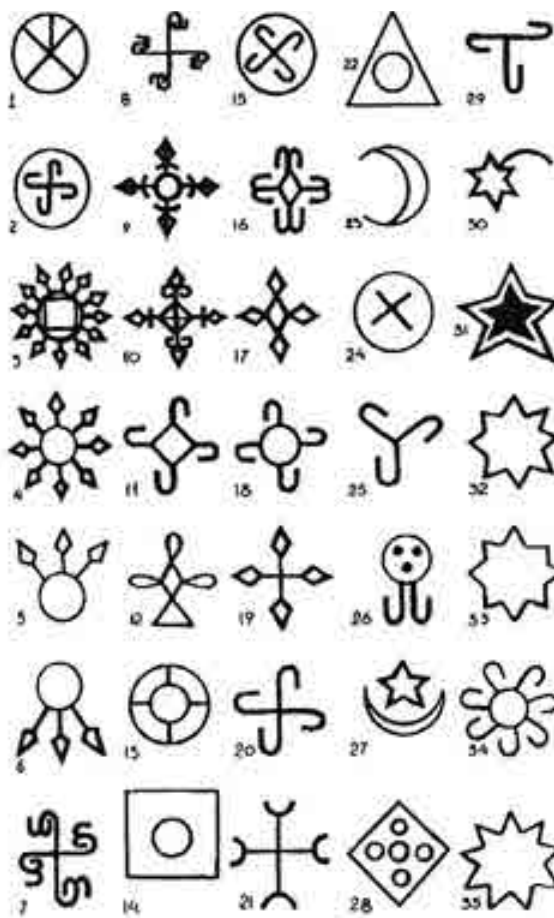

Металлы в знаках у древних алан:

1. Акъгъалай – алюминий
2. Алтын – золото
3. Сырма алтын – червонное золото
4. От алтын – золото высокого качества
5. Акъ алтын – платина
6. Асма таш – камушек-амулет (носят на шее для предохранения от скарлатины)
7. Ачлуташ – квасцы

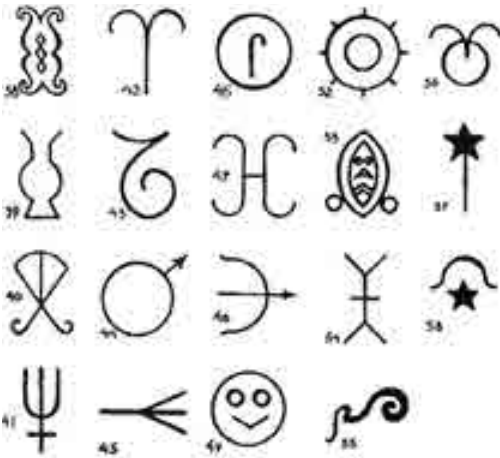
8. Багыр – красная медь
9. Болат – сталь
10. Доммакъ – бронза
11. Жез – желтая медь
12. Инжи – жемчуг
13. Инжи бюртюк – жемчужина
14. Инжи минчакъла – бусы из бисера
15. Кёкташ – медный купорос
16. Кукурт – сера
17. Кюмюш – серебро
18. Къоргъашин – свинец
19. Сырма кюмюш – черное серебро
20. Маржан – коралл
21. Маржан минчакъ – коралловое ожерелье
22. Накъут – бриллиант, рубин, яхонт
23. Наршап – металл
24. Феруза – бирюза
25. Феруза таш – бирюзовый камень
26. Темир – железо
27. Турч – чугун
28. Тутурукъ – олово
29. Чына – фарфор
30. Къууукъ минчакъ – бусина, которую пришивают к одеяльцу на люльке, чтобы облегчить мочеиспускание ребенка
31. Къууукъ таш – янтарь
32. Жаухар – кристалл
33. Жашил зумурут – изумруд
34. Налмас – алмаз
35. Маршап (сары наршап) – латунь
36. Тютюй – цинк
37. Къаргъа туз – слюда
38. Бёрю темир – вольфрам
39. Къызыл якъут – рубин
40. Дюрболат – хром
41. Якъут – яхонт
42. Акъ-доммакъ – молибден
43. Къой таш – валун
44. Къызыл таш – сурик
45. Акъ таш – кварц
46. Мермер – мрамор
47. Хыршы таш – точило
48. Отлукъ таш – кресало

Небесные светила, божества, природные явления и их знаки
(Карачаево-Балкарская символика)

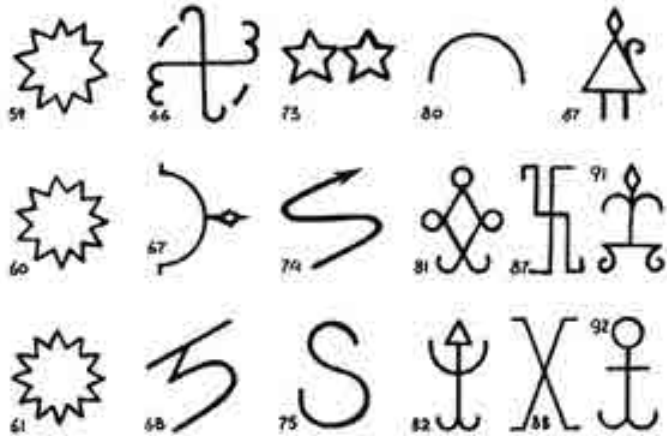

1. Кёк – небо
2. Кюн – солнце
3. Кюн таякыла – солнечные лучи
4. Кюн окыла – жгучие солнечные лучи
5. Кюн чыгыбу – восход солнца
6. Кюн батыу – заход солнца
7. От Тейри – бог огня
8. Кюн тутулгъан – затмение солнца
9. Ай – луна
10. Ай тутулгъан – затмение луны
11. Жарыкъ ай – светлая луна
12. Ай балта – полумесяц (на охотничьем языке)
13. Сатанай – дочь Солнца и Луны
14. Темиркъязыкъ – Полярная Звезда
15. Оракъ – Серп
16. Чолпан – Венера
17. Жетегейле – Большая Медведица
18. Жетегейле Жети жулдуз – Большая Медведица
19. Кериуан жулдуз – Звезда караванов
20. Ылызмы – заря
21. Къой жол – Млечный Путь
22. Акърап – Скорпион
23. Гёгенчи – Водолей
24. Шабахан – Сириус
25. Шемахан – Сириус
26. Суумасан жулдуз – Нептун
27. Гочар жулдуз – Овен
28. Теке жулдуз – Овен
29. Покъун жулдуз – Козе-рог
30. Къандаур – Кентавр
31. Къыбыла жулдуз – Канопус

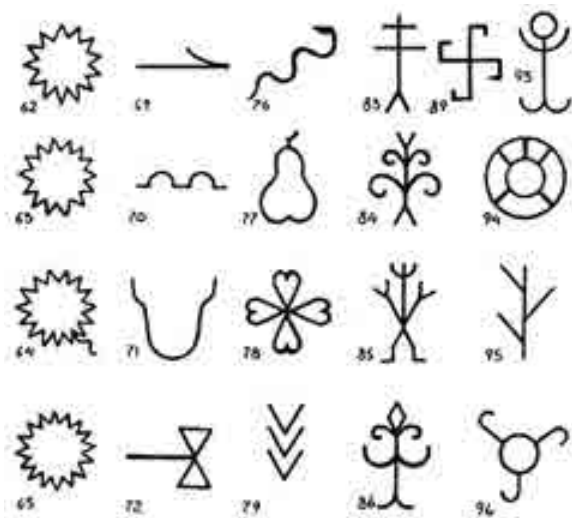

32. Балыкъ жулдуз – Рыбы
 33. Къауал – Стрелец
 34. Мёлек жулдуз – Дева
 35. Сарытон – Рак
 36. Бугъачар – Телец
 37. Ахшам жулдуз – вечерняя звезда (Венера)
 38. Танг жулдуз – утренняя звезда (Венера)
 39. Атархан – Меркурий
 40. Айгъыр жулдузла – Звезда жеребцов
 41. Сарайгъанла – Сатурн
 42. Къуйрукъду жулдуз – комета
 43. Илкерле – Плеяды
 44. Дагъазала – Охотничья звезда

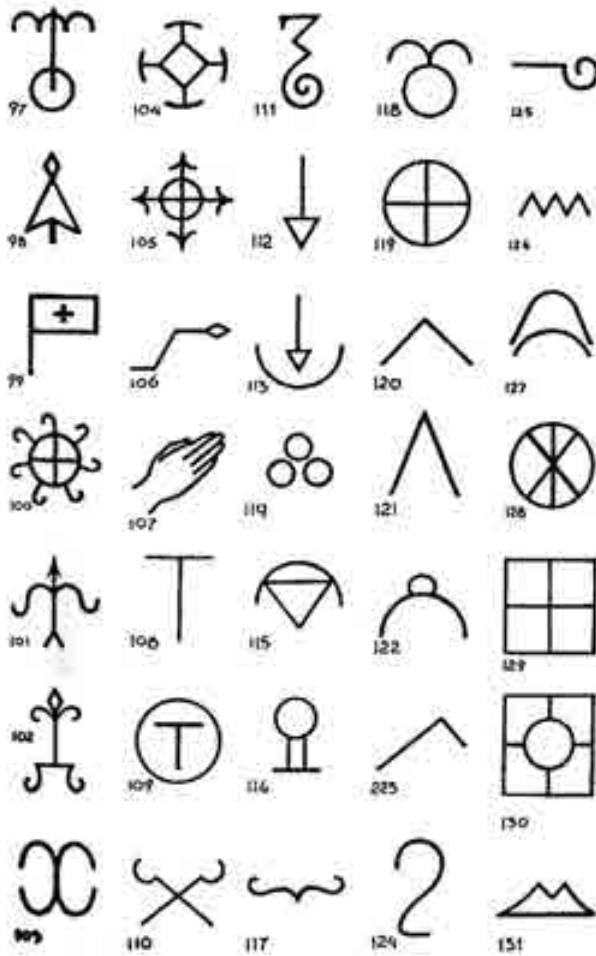
45. Мырытла – Малая Медведица
 46. Сабан жулдуз – Малая Медведица
 47. Боюнсала – Весы
 48. Чёмючле – Северная корона
 49. Гидала – Орион
 50. Ёксюзле – Звезда сирот
 51. Жылкы жол (путь табуна) – Млечный путь
 52. Акъбозат – название двух звезд в созвездии Малой Медведицы
 53. Темирсолтан – стражник Луны
 54. Бийсолган – стражник Луны
 55. Ындырбай – стражник Луны
 56. Зулай – стражник Луны
 57. Жолбарс – сторожевая собака Луны
 58. Албарс – сторожевая собака Луны
 59. Солман – Юпитер
 60. Зухура – Венера
 61. Лукъар – Большая Медведица (на охотничьем языке)
 62. Жети Жугъутур – Большая Медведица (на охотничьем языке)
 63. Алтын Тон – Венера (на охотничьем языке)
 64. Алихан – Венера
 65. Мырык жулдуз – Марс
 66. Майрусхан – Марс (на охотничьем языке)
 67. Окъ жулдуз – Стрелец (на охотничьем языке)
 68. Хохури – небесный волк

89. Чаккай – покровитель грозы
90. Чоппа – бог грозы, покровитель плодородия
91. Шаккай – покровитель молнии
92. Эрирей – бог ветра, грозы и войны
93. Дыеу – покровитель ветра, молотьбы и зять молнии
94. Гылан – сын матери Ветра
95. Химикки – мать Ветра
96. Галау – покровитель
97. Герий – сын матери Ветра
98. Сууичмез – покровительница ветра

69. Жырған жулдуз – Малая Медведица (на охотничьем языке)
70. Вазман жулдузла – созвездие Весов (на охотничьем языке)
71. Аслан жулдуз – созвездие Льва (на охотничьем языке)
72. Чалдиш балта – Орион (на охотничьем языке)
73. Эгизле – звезда Близнецов (на охотничьем языке)
74. Уллу жиян – Большая змея
75. Гитче жиян – Малая змея
76. Суу жиян – Речная змея
77. Кёгет жулдуз – Звезда плодов
78. Сюрючю жулдуз – Звезда-пастух
79. Сабан жулдуз – Малая Медведица (на охотничьем языке)
80. Озай – космос
81. Тейри эшик – Божеские врата
82. Нарт Къыйынлы – стражник Луны
83. Алботай жулдуз – Звезда караванов (на охотничьем языке)
84. Тау эчки жулдуз – Козерог (на охотничьем языке)
85. Кийик жулдуз – Козерог (на охотничьем языке)
86. Марал жулдуз – Козерог (на охотничьем языке)
87. Элия – Молния, бог воинов
88. Кюрюхан – покровитель грома

99. Жалдет – покровитель теплого ветра
100. Суху – покровитель резкого ветра
101. Бештау – покровитель восточного ветра
102. Аппа аяз – покровитель довольно ощутимого ветра
103. Сырын – покровитель теплого ветра
104. Къуу Амма – покровительница засухи
105. Къуу Аппа – покровитель засухи
106. От жиян – молния (на охотничьем языке)
107. Элия къол – молния (на охотничьем языке)
108. Элия салта – молния (на охотничьем языке)
109. Элия топ – шаровая молния (на охотничьем языке)
110. Элия къашыкъла – ложки молнии (на охотничьем языке)
111. Эр Жиян – покровитель подземного царства
112. Жау Жангур – бог дождя
113. Кайархан – сын покровителя дождя
114. Чыран – ледник
115. Кёзкёрген – горизонт
116. Кёл – озеро

117. Жел боран – метелица
 118. Сызгыргъан жел – вьюга
 119. Эсан Къол – бог Земли
 120. Боран – буран
 121. Таубий – покровитель гор
 122. Къара къыш – сиротская зима
 123. Дауче – мать Земли
 124. Даулет – отец Земли
 125. Папай – бог грозы и грома
 126. Къап таула – горы, граничащие с океаном
 127. Къар – снег, белый, ослепительный
 128. Кёкбий – бог Неба
 129. Бийтик – покровитель камней
 130. Ант – знак клятвы
 131. Алтын тау – одно из названий Эльбруса

«Ворота на небо». Салбыкская котловина. Сибирь. IV–III вв. до н.э.

Большой Салбыкский курган. Сибирь. IV–III вв. до н.э.

«Сокровища саков». Золото. Сибирская коллекция.

Раннетагарский железный топорик с изображением медведей. Хакасско-Минусинская котловина. Южная Сибирь. VI в. до н.э.

Аланы (асы/ясы) – наши предки и близкие родственники

В древние времена на обширных просторах Евразии (в Восточной Европе, на Кавказе, в Малой, Средней, Центральной Азии, Казахстане, Южной и Западной Сибири) жили разноразличные племена, которых греческие и латинские историки называли различными общими собирательными именами – «скифами», затем «сарматами». Позднее вошел в общее употребление тюркский этноним «аланы».

В официальной индоевропейской исторической науке все они признаны ираноязычными, в частности предками осетин. Выходит, что в таком обширном регионе Евразии под общим названием *скифы, сарматы, аланы (асы)* в течение тысячи лет до нашей эры и еще тысячу лет нашей эры жили предки осетин, и в начале II тысячелетия нашей эры они необычайно быстро уменьшились и остались в небольшом количестве только на Кавказе. Такое представление истории Евразии не выдерживает элементарной критики. Если бы в таком обширном регионе Евразии в течение более двух тысяч лет жили ираноязычные осетины, то, естественно, они вдруг по приходу гуннов бесследно не исчезли бы или молниеносно не превратились бы в тюрков – это с одной стороны, с другой – и тюрки, если бы раньше не жили в этих регионах, не смогли бы уже в VI веке создать на обширнейшей территории от берегов Тихого океана до Адриатического моря Великий Тюркский каганат.

Кроме того, если бы скифы, сарматы и аланы были бы ираноязычными, то древние ассирийские, греческие, римские, китайские историки на это не смогли бы не обратить внимания, ведь они хорошо представляли и иранцев-персов, и население Великой Степи (Турана), т.е. при описании этих народов они каким-то образом обязательно отметили бы одинаковость или близость персидского и «скифского» языков. Но у древних писателей мы не находим даже намека на это. В то же время очень много случаев отождествления скифов и алан с различными тюркскими племенами!

Наконец, если бы на обширных территориях Евразии жили одни только ираноязычные племена, откуда же появились затем вдруг тюркские народности? Не удивительно ли, что сведений о них в древних источниках как будто бы не осталось? Значит, историческая реальность была куда сложнее, чем представляется некоторым современным сторонникам ираноязычности алан. Несомненно, что на обширных просторах Евразии (в Восточной Европе и Туране) еще в скифскую эпоху жили многочисленные тюркоязычные племена, которые в период великих переселений оказывались на самом западе Великой Степи – в Центральной Европе.

Таким образом, на обширных территориях Евразии под общим названием *скифы, сарматы, аланы (асы)* еще задолго до нашей эры жили предки тюркских народов!

Кто же были эти самые аланы? Их называли по-разному разные народы. По латыни и по-гречески они назывались *аланы* (alan), по-грузински *асы*, по-русски – *ясы*, по-арабски *ал-Лан*. Их самоназвание было асы/осы/ясы. Это не имеет никакого отношения к самоназванию современных осетин – *ирон!* (По культуре, быту и обычаям осетины являются местным кавказским народом, воспринявшим свой язык у ираноязычных племен.)

Прародина асов/алан располагалась, очевидно, в Семиречье, Юго-восточном Казахстане и Восточном Приаралье. В древнетюркских рунических памятниках VIII века *асы* упоминаются как тюркские племена. Они много раз называются рядом с кок-тюрками, кыргызами и представлены как ветвь тюрков-тюргешей и кыргызов в долине реки Чу (*Бартольд В. В. История турецко-монгольских народов // Соч. Т. V. М., 1968, с. 204; Бартольд В. В. Собрание сочинений. Кыргыз. Исторический очерк // Соч. Т. II, Ч. I. М., 1963, с. 492*). Восточные историки X–XI веков, в том числе и Махмуд Кашгари, сообщают о племени *аз кеше*/«люди аз», которые наряду с хазарами относятся к тюркским племенам. Ал-Бируни заявлял, что язык у асов/алан напоминает языки тюрков-хорезмийцев и печенегов.

У античных авторов термин «алан» впервые встречается в I веке. Авторы этого времени Сенека, Анней Лукан, Валерий Флакк, Иосиф Флавий и другие постоянно локализируют алан на Кавказе и связывают их со всеми событиями в этом регионе (*Ковалевская В.Б. Аланы и Кавказ. М., 1984, с. 85*).

В одежде, вооружении, украшениях, предметах туалета и в материальной культуре алан первых веков нашей эры продолжают преобладать традиции, которые, по данным современников, роднили их и с сарматами, и с гуннами. О северокавказских аланах писали Моисей Хоренский (Мовсес Хоренаци), грузинские источники (именовавшие алан «асами», «овсами») и др.

Но наиболее полные и подробные сведения об аланах мы находим у Аммиана Марцеллина (IV век). В своем многотомном труде «История» он писал: «Аланы высоки ростом и красивы, с умеренными белокурыми волосами, очень подвижны вследствие легкости вооружения и во всем похожи на гуннов, только с более легким и более культурным образом жизни» (*Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. СПб., 1893, с. 341*).

В Центральном Предкавказье образовалось их племенное объединение, которое называлось Аланией. В VIII–IX веках она вошла в состав Хазарского гаганата. На рубеже IX–X веков у алан возникает раннефеодальное государство. В X веке аланы играют значительную роль во внешних связях Хазарии с Византией, откуда в Аланию в 901–925 годах проникает христианство. Позднее аланы были покорены татарами и вошли в состав Золотой Орды. В период распада Золотой Орды они вошли в состав татарских ханств. Уже тогда на этой территории жили

отнюдь не только ираноязычные осетины, но и многие другие народы, которые с равным правом могут считать себя потомками легендарных алан.

Какие же факты могут свидетельствовать о тюркоязычности алан и их давнем родстве с татарами?

Ответ на этот вопрос дает комплексный анализ всех известных источников.

К примеру, данные о языке алан прямо свидетельствуют об их тюркоязычности. Что же мы знаем о нем? Восточные писатели, хорошо знавшие алан и другие тюркские народы, называют их тюрками (турками). Асов (ясов), т.е. тех же алан, хорошо знали и русские летописцы, неоднократно упоминавшие их. Немало русских князей было женато на девушках ясов. В комментарии к первому древнерусскому переводу «Иудейской войны» Иосифа Флавия переводчик подчеркивал, что язык ясов «яко от печенежска рода родяси». Это замечание русского переводчика говорит о том, что в XI веке русские летописцы признавали в ясах (аланах) народ, родственный, сходный по языку с тюркоязычными печенегами, а не с другими народами.

Есть и целый ряд достаточно прямых доказательств тюркоязычности алан/асов. Обычно, когда речь заходит об их языке, ученые любят ссылаться на лингвистический анализ Зеленчукской надписи XII века, которая располагается в предгорной части долины реки Зеленчук (современная Карачаево-Черкесская Республика). Как правило, исследователи используют современный осетинский язык – язык иранской группы, при этом внося в него новые недостающие в надписи буквы или даже исправляя уже существующие знаки и пр. Но и после такой правки данный текст на осетинском языке представляет собой лишь бессмысленный набор личных имен и ничего более. В то же время на тюркских языках, в частности, на карачаево-балкарском, он читается полностью и достаточно четко без каких-либо корректировок. Достаточно привести несколько тюркских терминов, встречающихся в Зеленчукской надписи:

«Июурт»/«джурт» – «земля отцов», «родина»;

«ябгу» – титул, означающий «исполняющий обязанности хана», «наместник»;

«ыйиф»/«джыйып» – «собрав», «объединив»;

«те»/«де» – «скажи», «повествуй»;

«зыл» – «год»;

«итинир» – «стремиться»;

«белюниф» – «отделившись», «разделившись»...

Зеленчукская надпись, написанная греческими буквами, впервые была расшифрована на основе осетинского языка в конце XIX века В. Ф. Миллером. Его перевод: «Иисус Христос Святой (?) Николай Сахира сын Х...ра сын Бакатар Бакатая сын Анбан Анбалана сын Юноши памятник (?) (Юноши Иры) (?)». В. И. Абаев вводит в текст перевода незначительное изменение: «Иисус Христос Святой (?) Николай Са-

хира сын Х...р. Х...ра сын Бакатар, Бакатара сын Анбалан, Анбалана сын Лаг – их памятник» (Абаев В. И. *Осетинский язык и фольклор*. М., 1949, с. 262).

В действительности же Зеленчукская надпись представляет из себя весьма поучительное и назидательное сообщение на тюркском языке. В 1990 году Ф.Ш. Фаттахов сделал следующий перевод: «Иисус Христос. Имя Никола. Если бы вырос, не было бы лучше опекать главенствующий юрт. Из юрта Тарбакатая-Алана дитя владетельным ханом должны были сделать. Год Лошади». Таким образом, аланская эпитафия, найденная на землях карачаевцев и написанная в XI веке, уверенно расшифровывается при помощи тюркского языка.

Важные данные о тюркоязычности алан содержит и их именник. Приведем несколько аланских личных имен и их перевод с тюркского языка:

Алда – Впереди, Передовой, Предводитель.
Алдах – Обет, Обещанный.
Аспар – Гордый, Благородный.
База – Сила, Мощь, Опора.
Буюргур – Повелитель.
Хаскар – Волк.
Базук – Толстый.
Амбазук – Самый.
Хуанхуа – Стойкий.
Урдур – Бьющий, Поражающий.
Бурдухан – Бурди (Благоухающий) + хан.
Борене – Бор («Строгий») + Ана («Мать») – Строгая мать.
Худдан – Хитрый.
Алтун – Золото.
Сатхи – Поверхностный.
Узур-Бек – Озар («Обгоняющий») + Бек («князь»),
Арыслан – Лев.
Бурикан – Бури («Волк») + кан («кровь»)
Буриберди – Волком данный.

Все приведенные выше алано-асские имена, содержащиеся в письменных источниках I–XIV веков, не оставляют сомнений в том, что аланы / асы говорили на тюркском языке.

Арабский географ и историк XIV века Абу-л-Фида писал, что на восток от абхазов живут аланы (асы), которые являются тюрками и исповедуют христианскую религию. До наших дней за территорией Карачая закреплено название «Аланы», а за Балкарией – название «Асы». Ираноязычные осетины до сих пор своих соседей балкарцев называют «ас», а Балкарию – «Асиаг» («Асия»), Карачай – «Стур-Асиаг» («Большая Асия»). Это является исключительно важным фактом, подтверждающим мнение о том, что предки осетин и карачаево-балкарцев издавна

общались друг с другом, что осетины входили в аланский союз, но этническими преемниками тюркоязычных алан / асов являются карачаевцы и балкарцы.

В древнегрузинских хрониках термин «ас» звучал как «ос», «овс», и во времена Вахтанга Горгасала (V век) этим именем грузины называли гуннов. В XVIII веке выдающийся грузинский историк и географ Вахушти «осами» называл балкарцев. Вот что он писал: «Басиани (т.е. Балкария) граничит с севера с горою Черкезскою, отделяющей Басиани от Черкесии, с востока – горою Кавказом, лежащим между Басиани и Дигорией. С юга горою Кавказом, лежащим между Рачой и Басианом, и с запада горою Кавказом, лежащим между Сванетией и Басианом. Здешние овсы знатнее всех прочих овсов, и между ними попадаются помещики, имеющие закрепощенных крестьян. Басианская река, вступая в Черкесию, впадает в Терек».

На древней территории почти всех тюркских племен в горах Алтая и в Средней Азии сохранились этнонимы «алан» и «ас». Фраза «Аландан келген», т.е. «Пришедшие с равнины», и сейчас бытует у алтайских племен. В Туркмении аланы известны в составе племени «салыр» как отдельная родовая группа. По народным преданиям, они до переселения в Туркмению издавна жили на Мангышлаке и имели там свою крепость Алан. Кстати, академик В.В. Бартольд, ссылаясь на английского востоковеда Хирта, пишет, что «туркмены – потомки покоренных хуннами алан» (*Бартольд В. В. Собрание сочинений. Т. 2, с. 551*).

У карачаевцев и балкарцев этноним «алан» сохранился как обращение друг к другу. Но здесь необходимо отметить одну важную деталь: слово «алан» используется в значении «сородич», «соплеменник» и исключительно при обращении к людям, понимающим язык балкарцев и карачаевцев, т.е. практически только к соплеменникам.

Древние и средневековые авторы «Аланией» называли верховья Кубани – Карачай. Так же именовались эти районы и на российских военно-топографических картах Кавказа XVIII–XIX веков. Данные карт дополняет тот факт, что соседи карачаевцев мегрелы до сей поры называют их «аланами». Река Терек, именуемая осетинами и карачаево-балкарцами одинаково – «Терек» не имеет объяснения из осетинского языка, а на карачаево-балкарском означает «быстрая», что соответствует характеру течения реки (вообще, в древнетюркском языке «терек» имело значение «река»).

Приведенный выше материал свидетельствует о том, что аланы-асы были тюрками, хотя среди них, безусловно, были и другие племена. Аланы приняли участие в этногенезе не только карачаевцев, балкарцев, но и многих других народов. Аланы оставили заметный след и в Среднем Поволжье, и здесь их отождествляли с тюрками, в частности, с хазарами. Так, в этом регионе встречаются топонимы, которые восходят к имени алан. У удмуртов сохранились предания о древних народностях. Они мифологического героя называли *алан-гасар (алан-хазар)* и все, что

приписывалось ему, относили к татарам. Здесь налицо отождествление алан с татарами.

Еще более важными фактами являются сведения о народе буртас, о котором в IX–X веках неоднократно писали восточные авторы, помещая его в район Среднего Поволжья, «между булгарами и хазарами» где-то в районе Посурья, где профессором Альфредом Халиковым были открыты своеобразные археологические памятники, не похожие ни на мордовские, ни на хазарские, ни на болгарские. Не вдаваясь в детали можно сказать, что само название этого народа содержит явную лексему – «ас». Скорее всего, речь шла о каком-то племени из большого алано-асского союза племен, которое откочевало на север и здесь вошло в состав Волжской Булгарии. Отметим, что позднее некоторые группы этих асов оказали значительное влияние на этногенез чувашского народа.

Итак, основа названия тюркского племени буртасы восходит к термину *ас* (*яс*, *аз*). По-видимому, этноним *буртас*, (*бурта-ас*) должен означать «лесные асы» или «асы, занимающиеся бортничеством». Он же сохранился у других тюркских народов – *язгыр* (огузские племена у Кашгари), *ясыр* – туркменские племена, *языги* – сарматское племя, *огуз* – «белые, благородные узы», *таулас* (*таулы ас*), т.е. «горные асы», *суас* – «водные асы». Марийцы по своей древней традиции казанских татар называли и нередко сейчас называют *суасами*. В слове *суас* корень *ас* применяется вместе с тюркскими определяющими словами, что лишний раз доказывает тюркоязычность асов.

Пермские татары, предки которых были непосредственно связаны с биарами (биярами) и булгарами, до относительно недавнего времени называли себя остяками, что означает «осские (ясские) люди». Остяки принимали участие и в формировании башкир, поэтому пермские и западносибирские татары и часть башкир их восточными соседями и сейчас называются *остяками* / *иштяками* / *уштяками*. Татарский историк конца XVIII – начала XIX века Ялчигул считал себя *болгарлык иштэк*. Еще в XVIII веке пермские татары в своих прошениях указывали, что их предки именовались «остяками». Интересен и тот факт, что древние центры расселения пермских татар, ставшие затем уездными городками, назывались Ос и Кунгур, названия эти совпадают с этнонимами *ас* и *кунгур* (т.е. *кангыр* – печенеги).

Таким образом, слово *ас* со всеми фонетическими вариантами для обозначения тюркоязычных племен применялось очень широко. По-видимому, в древности этноним *ас* как название восточных народов использовался весьма активно и у западных народов. Так, в скандинавской мифологии *асами* называли основную группу богов, в то же время утверждалось, что асы происходят из Азии, намекая на один корень слов *асы* и *Азия* (*Мифы народов мира*, 1980, с. 120).

Иными словами, **есть все основания полагать, что аланы-ясы сыграли очень важную роль в истории многих евразийских и тюрк-**

ских народов, в том числе современных балкарцев, карачаевцев, адыгов, абхазов, татар, чувашей, башкир и их предков и ближайших соседей!

Интересно, что в VI веке часть алан под натиском гуннов отступила на запад и дошла до Франции и Испании, а оттуда аланы, переправившись через Гибралтарский пролив и, захватив значительную часть территории Северной Африки, создали на нынешней территории Алжира, Марокко и Туниса алано-вандалское государство (название «вандалы» образовано из «венды» и «аланы»). От этого впоследствии произошло современное название одной из провинций Испании – Андалузия (то есть Вандалусия). Оттуда на кораблях они совершали военные набеги на Рим и в конце V века разрушили его. Впоследствии аланы слились с местными племенами, в частности, приняли участие в формировании испанского народа. В Каталонии (по-тюркски «Вторая Алания») они составляли значительную часть населения, а испанский этнограф Хосе-Маиуэль Гомас-Табанера отмечает, что тюрки-аланы принимали участие в этногенезе испанцев (*«Советская этнография»*. 1966, № 2, с. 62)!

Те аланы, которые остались на Северном Кавказе, заключили союз с гуннами и принимали участие во всех их походах в Переднюю Азию и Западную Европу. Они вместе с гуннами разгромили готов в 376 году, после чего вестготы ушли с Северного Причерноморья в пределы Римской империи, а остготы остались в Крыму и стали союзниками гуннов, принимая участие в их походах.

В течение короткого времени основная масса гуннов и алан покорила большую часть Восточной Европы, дошла до Франции и Италии и создала огромную державу с центром в Венгрии. Военский авторитет алан был так значителен, что в Римской империи создали специальное военное пособие – руководство для борьбы с ними, а римская кавалерия заимствовала ряд тактических приемов аланской конницы!

Египетский епископ Синезий в конце IV века писал об аланах: «Нельзя не питать страха при виде отрядов молодых воинов, воспитанных в чуждых нам нравах, живущих по своим традициям и замышляющих враждебные нам планы... Достоинно удивления, что эти варвары, носящие распущенные волосы, в политической жизни занимают начальственные места» (*Успенский. История Византийской империи*. СПб., 1913, т. 1, с. 165–166).

После распада Гуннской империи, в период безвластия различные племена и народности пытаются стать господствующими, поэтому в византийских источниках часто фигурируют их названия: *акациры, барсилы, сарагуры, савиры, авары, утигуры, кутригуры, болгары, хазары*. Все эти этнонимы принадлежат тюркским племенам. Барсилы же – это жители Берселии (Берзилии), которая во многих источниках считается страной алан. Отсюда также вышли племена берсула и хазары – родственные булгарам племена. Так, Феофан в 679–680 годах писал: «Из

глубин Берзилии вышел великий народ хазары и стал господствовать на всей земле по ту сторону вплоть до Понтийского моря».

С V века среди аланских племен начинают давать о себе знать и другие близкородственные племена: хазары, булгары, кыпчаки и т.д. В это время возрастает роль Хазарского каганата, установившего затем контроль над тюрками и славянами. В VIII веке во время арабо-хазарских войн аланы воюют как союзники братьев по крови хазар.

Арабский географ X века ал-Масуди, характеризуя политическую и военную мощь Алании, писал, что царь алан «могущественен, мужественен, очень силен, ведет твердую политику среди царей» и «выступает в поход с 30 тысячами всадников». По свидетельству анонимного хазарского еврея, жившего в X веке, «и заключил царь союз с нашим соседом, царем алан, так как царство алан было сильнее и крепче всех народов, которые жили вокруг нас, и так сказали себе мудрецы: «Как бы не появились народы войною против нас и не присоединился также и он к нашим врагам» (*Кембриджский документ*). А в середине X века сам хазарский правитель Иосиф писал: «Царство алан сильнее и крепче всех народов вокруг нас».

В XI веке на Северном Кавказе начинают возвышаться другие родственные аланам племена – половцы (кыпчаки), которые сразу же сближаются с аланами, и между ними устанавливается мир. В этом регионе аланы вместе с половцами принимают христианство.

В X–XII веках Алания переживала период наивысшего военно-политического и культурного подъема. Именно в это время у алан происходит окончательное оформление государства, о чем нам сообщает византийский император Константин VII Багрянородный. Почти полностью перейдя к оседлости, аланы сделали основой своего хозяйства пахотное земледелие, а отгонное скотоводство с предпочтительным разведением овец и коз являлось лишь отголоском прежнего быта скотоводов. Археологические источники существенно дополняют сведения древних хроник и летописей и свидетельствуют о высоком уровне развития ремесла (металлургии, гончарного, ювелирного и оружейного дела, обработки камня, кости и дерева) с далеко зашедшей специализацией у тюрков-алан. На территории Центрального Кавказа существовало множество поселений и укрепленных городищ. О них писал еще ал-Масуди: «Царство алан представляет непрерывный ряд поселений настолько смежных, что если кричат петухи, то им откликаются другие во всем царстве благодаря близости и, так сказать, переплетению хуторов».

Внутри аланских городов появляются цитадели – огражденные рвами и валами замки племенной аристократии. На рубеже X–XI веков уже большая часть крупных аланских поселений превращается в города. Среди них можно отметить Нижний Архыз, Рим-гору, Верхний и Нижний Джулат, Алхан-Калу. Некоторые исследователи считают Алхан-калу ранней столицей алан, которую Масуди называл «благоче-

стивый Магас», поселение у Верхнего Джулата (Татартупа) сопоставляют с летописным «славным яским градом Деяковым» (интересный факт – 8 февраля 1278 года этот город был взят татарами при активной поддержке вассальных русских войск).

В этих городах расцветают ремесла и торговля. Алания играла важную роль в торговле по Великому Шелковому пути, охраняя важнейшие торговые перевалы через Кавказский хребет. Одновременно в этих городах развиваются различные ремесла и в первую очередь железодельное.

Здесь уместно будет отметить очень интересную деталь: в книге известного ученого, академика Российской академии наук Михаила Чоккаевича Залиханова «Дом мой Эльбрус» (*Москва, 2007*) в одном из разделов рассматриваются знаки и иероглифы народов Северного Кавказа, в частности карачаево-балкарская символика. И эти древние знаки просто шокируют современного человека знаниями древних тюрков! Здесь представлены тамги камней и металлов, которые добывались, обрабатывались и создавались в ремесленных цехах тюрками Кавказа с древнейших времен:

Акькъалай – алюминий
Алтын – золото
Сьрма алтын – червонное золото
Акь алтын – платина
Багъыр – красная медь
Болат – сталь
Доммакъ – бронза
Жез – желтая медь
Инжи – жемчуг
Кюмюш – серебро
Кьоргъашин – свинец
Накьут – бриллиант, рубин, яхонт
Феруза таш – бирюзовый камень
Турч – чугун
Тутурукъ – олово
Чына – фарфор
Кьууукъ таш – янтарь
Жаухар – кристалл
Жашил зумурут – изумруд
Налмас – алмаз
Маршап – латунь
Тютной – цинк
Кьаргъа туз – слюда
Бёрю темир – вольфрам
Кьызыл якьут – рубин
Дюрболат – хром

Якут – яхонт
Акъ доммакъ – молибден
Акъ таш – кварц
Мермер – мрамор
и т.д.

Этот список можно продолжить... Как мы видим, тюркские народы Северного Кавказа никогда не были «дикими» и «полуграмотными», а знали и умели добывать, обрабатывать различные драгоценные камни и металлы и даже создавать сплавы металлов, о чем свидетельствуют их письмена-иероглифы! А наличие самих этих письменных знаков, в свою очередь, тоже говорит о многом – об уровне грамотности тюркских народов.

...Как известно, в первой половине XIII века вся Великая Степь переходит в руки Чингизидов. Волжская Булгария, основной состав населения которой назывался ясами (!), покоряется татарами хана Бату в 1236 году, а аланы-ясы Северного Кавказа – в 1238–1239 годах. Большая часть алан предпочла не оказывать сопротивление родственным тюрко-татарам и перешла на их сторону «добровольно». Это знатные аланские феодалы Бадур, Уцхорбурхан, Матарша, Елебатьр, Арыслан, Асан-чжен, Николай и др. Многие из них были оставлены татарской администрацией владетелями своих областей, им были выданы золотые пайцзы. Другие аланы были взяты в состав татарской гвардии, т.к. татары высоко ценили военные качества алан. Ю.Н. Рерих писал: «Высшее монгольское командование, которое всегда лояльно признавало военные качества своих противников, по справедливости оценило большую доблесть аланов и мудрость их командиров. Поэтому оно было счастливо заключить с ними военный союз. С этого момента аланская кавалерия соединилась с монгольской армией и приняла участие с ней во всех военных операциях» (*Избранные труды. М., 1967, с. 242–246*).

Аланы составили также отборную пекинскую гвардию татар. Флорентийский епископ Джованни Мариньоли, несколько лет живший в Китае и обращавший этих алан в католичество, писал: «Выше всех стоят князья этого государства, более 30 тысяч, которые зовутся аланами и управляют всей Восточной империей (т.е. завоеванным татарами Китаем). Они христиане..., благородный род аланов, являющихся ныне величайшим и благороднейшим народом в мире; всех красивее и храбрее мужи их, с помощью которых татары овладели Восточной империей и без которых никогда не достигли бы славной победы. Ибо собрал Чингиз-хан, первый царь татарский, их князей, числом 72, когда по воле Божией захотел покарать мир». Ю. Н. Рерих отмечал: «Под знаменем монгольских ханов меч алан снова начертал славную страницу своей истории!» Примеру алан последовали и многие другие народы Евразии, что засвидетельствовал византийский историк XIII века Георгий Пахи-

мер: «С течением времени соседние с татарами племена, как то аланы, зихи, готы, русы и многие другие, изучив их язык и вместе с языком, по обычаю, приняв их нравы и одежду, сделались союзниками татар на войне» (*История Грузии Пахимера. СПб., 1862, т. 1, с. 317*).

Таким образом, аланы и свой славный боевой, и политический путь прошли рука об руку со своими тюркоязычными сородичами: гуннами, хазарами, кыпчаками, булгарами, татарами. С XIII века аланы-ясы перестают быть господствующими среди других тюркоязычных племен Кавказа. Но это ни в коем случае не означает, что они исчезли физически, они сохранились среди других тюркоязычных племен и постепенно входили в их состав, принимая их этноним. Такой сильный, разбросанный по всей Евразии народ, как аланы-ясы, ни по одному из признаков не может быть отождествлен с ираноязычными осетинами и «по щучьему велению» не мог внезапно уменьшиться до параметров осетин Кавказа. **Как доказано выше, аланы были тюрками и принимали активное участие в этногенезе (происхождении) и политической истории многих тюркских народов, включая татар...**

Фатих СИБАГАТУЛЛИН.

*Депутат Государственной Думы Федерального собрания РФ,
доктор наук, профессор, академик Международной
академии информатизации, лауреат
Государственной премии РФ.*

ПЕРВЫЙ И ЕДИНСТВЕННЫЙ АКАДЕМИК АН СССР СЕВЕРНОГО КАВКАЗА

22 июня 2019 года Михаилу Чоккаевичу Залиханову исполняется 80 лет, а Высокотгорному геофизическому институту (ВГИ) (бывшей Эльбрусской комплексной экспедиции АН СССР) – 85 лет.

В 34 года М. Ч. Залиханов окончил с отличием 3 факультета КБГУ и защитил 3 диссертации. В 44 года был единогласно избран член-корреспондентом АН СССР; он первый и единственный академик АН СССР из представителей коренных народов Северного Кавказа; основатель научной школы по исследованию опасных геофизических и гидрометеорологических явлений, разработке методов борьбы с их вредным воздействием. Под его непосредственным руководством разработаны специальные авиационно-ракетные технологии двойного назначения, основанные на новых физических принципах. За эти работы он в 1987 году был удостоен звания Героя Социалистического Труда.

М. Ч. Залиханов внес значительный вклад в развитие современной отечественной науки как автор прорывных разработок в области высокогорной геофизики и экологии. В 1980 году он организовал кафедру геофизики и экологии в Кабардино-Балкарском государственном университете, которой успешно руководит (по совместительству) и поныне. В настоящее время он почетный профессор МГУ им. М. В. Ломоносова, ряда ведущих российских и зарубежных университетов, в том числе и федеральных Юга России.

Начав свою трудовую деятельность в 1956 году в Эльбрусской комплексной экспедиции лаборантом, М. Ч. Залиханов вырос до директора Высокотгорного геофизического института, который возглавлял 22 года, и 16 лет (по совместительству) руководил созданным по его инициативе Государственным высокогорным научно-исследовательским центром авиационной техники и вооружения, где были разработаны новые системы наведения ракет, которые в настоящее время успешно используются российской авиацией в Сирии. С 1999 года, после избрания в Государственную Думу Федерального Собрания Российской Федерации, является научным руководителем этих учреждений.

Под руководством М. Ч. Залиханова Высокотгорный геофизический институт стал головным научно-внедренческим центром страны по разработке и внедрению новых средств активных воздействий на опасные природные явления – град, сели и снежные лавины.

Академик М. Ч. Залиханов дарит президенту РФ В. В. Путину свои книги по экологии и устойчивому развитию

Под началом ВГИ создана Военизированная служба активного воздействия на гидрометеорологические и другие геофизические процессы, организовано промышленное производство и широкомасштабное применение новых технических средств и методов защиты от стихийных процессов. Только в 2018 году противоградовые работы на Северном Кавказе дали возможность сохранить урожай сельскохозяйственных культур на сумму более 3,3 млрд рублей, что способствовало выполнению Президентской продовольственной программы.

Также широкое внедрение получили противолавинные работы, эффективно защищающие от этого природного бедствия народнохозяйственные объекты и население горных районов страны от Кавказа и Мурманска до Магадана и Чукотки.

М. Ч. Залиханов много лет представлял нашу страну в Высшем Совете ООН по стихийным бедствиям. Решением Государственной Думы он был кооптирован в состав Всемирной организации законодателей по охране окружающей среды GLOBEInternational, где в течение 12 лет являлся вице-президентом этой организации, «за выдающийся личный вклад в устойчивое развитие» был удостоен ее высшей награды «Хрустальный глобус». В настоящее время является экспертом этой престижной международной организации при ООН.

Как депутат Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации трех созывов М. Ч. Залиханов работал в Комитетах по образованию, экологии, науке и наукоемким технологиям, возглавлял парламентскую Комиссию по проблемам устойчивого развития Российской Федерации, Высший экологический совет страны, парламентские группы по атомной энергетике и наукоградом, активно работал в Комиссии Государственной Думы по проблемам Северного Кавказа. За

Академик М. Ч. Залиханов дарит президенту РФ Д. А. Медведеву свою книгу «Россия академика М. Ч. Залиханова». 2010 г.

заслуги в законотворческой деятельности награжден двумя Почетными грамотами Президента Российской Федерации, шестью грамотами Председателя Государственной Думы РФ.

По инициативе и при непосредственном активном участии депутата М. Ч. Залиханова созданы Кабардино-Балкарский высокогорный заповедник и Эльбрусский национальный парк, газифицированы высокогорные селения республики. В результате Кабардино-Балкария стала первым и до сих пор единственным полностью газифицированным регионом РФ.

М. Ч. Залиханов один из авторитетнейших народных избранников, удостоенный Большой золотой медали Советского фонда мира, вносил и вносит неопределимый вклад в дело сохранения мира и национального согласия между народами Северного Кавказа, он заслуженный деятель науки всех северокавказских республик, удостоен высших наград этих республик, Ставропольского края и Южной Осетии, которую, его стараниями, удалось напрямую связать Транскавказской автодорогой через Рокский перевал, вместо запланированной правительством Грузии дороги через Мамисонский перевал, с Российской Федерацией. Эта дорога стала, как показало время, «дорогой жизни» для жителей Южной Осетии.

В сложной социально-экономической и политической обстановке на Северном Кавказе во второй половине 90-х годов прошлого века

*Михаил Залиханов, Владимир Катренко
с Президентом КБР Валерием Коковым*

М. Ч. Залиханов проявил себя как выдающийся общественный деятель с ясной гражданской позицией - ответственности за судьбу единой России. Его выступления в прессе, перед коллективами организаций, учебных заведений республик Северного Кавказа во многом способствовали нейтрализации процессов противостояния между коренными народами, выдавливания из республик этнических русских и русскоязычных граждан, провоцирующихся извне антироссийскими силами Запада. Когда в 1991 году Верховный Совет КБАССР принял решение о разделе Кабардино-Балкарии на Кабарду и Балкарию, М. Ч. Залиханов выступил инициатором создания и одним из руководителей движения «За сохранение единой Кабардино-Балкарской Республики в составе России». Благодаря движению удалось сохранить единство Кабардино-Балкарии. Первым Президентом республики стал большой патриот России Валерий Коков.

Жизненное кредо академика М. Ч. Залиханова, его глубокая убежденность в настоящем и уверенном будущем многонациональной России нашли отражение в его многочисленных трудах, в том числе монументальных книгах «Моя Россия» (2003), «Морщины земли» (2005), «Дом мой Эльбрус» (2007), «Россия академика М. Ч. Залиханова» (2010), «Я служу России» (2019).

Вполне объяснимо, что столь многогранная патриотическая деятельность М. Ч. Залиханова вызывала активное противодействие со

М. Ч. Залиханов, А. Н. Чилингаров и В. Карданов

Академики М. Ч. Залиханов и Е.И. Чазов

стороны противников единства России. Националисты сожгли его служебную машину, угрожали убить, приставив к груди пистолет, дважды стреляли, пытались отравить, угрожали семье. Но угрозы, клевета, шантаж не повлияли на позицию Михаила Чоккаевича, истинного патриота своего великого Отечества, по зову которого он выполнял свой интернациональный долг в Афганистане, за что был награжден орденом «Красная Звезда» и наградами Демократической Республики Афганистан.

Предисловие к книге М. Ч. Залиханова «Морщины земли»

Россия сегодня крайне нуждается в ресурсах развития. И, пожалуй, самый важный, самый остро необходимый из такого рода ресурсов – это яркие, талантливые, энергичные, самобытные личности. Нам крайне необходимо иметь в Правительстве, Думе, других органах исполнительной и законодательной власти профессионалов высшей пробы. И надо, чтоб эти профессионалы не просто умели хорошо выполнять свои обязанности, но были честными, порядочными людьми, сердцем болеющими за страну, ее народ. Чтобы работали не за страх, а за совесть.

Е. М. Примаков

К рыцарям российской науки и политики, для которых всегда первична забота о благе Отечества, можно смело отнести депутата Государственной Думы, академика РАН Михаила Чоккаевича Залиханова.

Вызывает большое уважение судьба этого человека, тот удивительный путь, который он сумел пройти от простого горского парнишки из балкарского селения Тегенекли до одного из видных научных авторитетов в сфере исследований природных процессов, главы крупной научной школы, известной не только у нас в России, но и в мире.

Но не менее важно и то, что при этом кипучая натура Залиханова не замыкается лишь в рамках сугубо научных интересов. Михаил Чоккаевич чувствует себя лично причастным ко всему, что творится в современной России, и лично ответственным за все. Это, очевидно, и привело его в политику, это и побудило, в какой-то мере пожертвовав карьерой ученого, пойти в депутаты.

Помню Михаила Чоккаевича еще по работе в Верховном Совете СССР, в пору, когда я возглавлял Совет Союза. Помню то, с какой болью он воспринимал разрушительные процессы, происходившие тогда с великой державой.

Ну а позже, в 1999 году, Залиханов был в числе тех, кто создавал вместе со мной и Юрием Михайловичем Лужковым предвыборный блок «Отечество – Вся Россия», затем активно участвовал в составе нашей команды в думских выборах, а после избрания – в работе фракции. Это было время нелегких испытаний. И Михаил Чоккаевич проявил тогда свою высочайшую порядочность, надежность. Проявил себя, в отличие от некоторых других, как человек, который не меняет своих убеждений в зависимости от конъюнктуры.

А. С. Дзасохов, Е. М. Примаков, М. Ч. Залиханов, Б. Н. Пастухов

Главному законодательному органу страны крайне важно укреплять интеллектуальную составляющую. И в этом плане присутствие в разношерстном депутатском корпусе настоящего ученого, авторитетного и деятельного академика – факт позитивный и отрадный.

Михаил Чоккаевич – один из тех, кто не дает замалчивать негативные факты, связанные с нынешним состоянием науки и образования в России. Он смело говорит о нашем колоссальном технологическом отставании от развитых западных государств, о крайне острой и неприятной для кое-кого проблеме несправедливого распределения природной ренты, об углубляющемся экологическом кризисе и т. д.

Во многом благодаря настойчивости и напористости Залиханова чиновникам не удалось потопить в рутине текущих дел выработку стратегии перехода России на рельсы устойчивого развития. Во многом благодаря ему наша страна в целом достойно выглядела на Всемирном саммите по устойчивому развитию в Йоханнесбурге. И сегодня именно Залиханов выступает одним из главных инициаторов практических проектов, направленных на реализацию принципов устойчивого развития.

Не буду предвирать знакомство читателей с книгой М.Ч. Залиханова, обращаясь к тем или иным фрагментам ее. Отмечу лишь, что, хотя она носит в значительной мере автобиографиче-

ский характер, совершенно понятно, что автора заботит отнюдь не собственная персона. На страницах книги рассказывается о таком количестве всевозможных встреч, характеров, судеб, что из этого вырисовывается целый пласт жизни Кавказа и всей России. Исторические подробности и бытовые зарисовки, заметки о различных событиях и научных достижениях, размышления о судьбах народов, поколений и политических процессах, воспоминания о прошлом, анализ сегодняшнего дня, взгляд в будущее... И за всем этим ясная, принципиальная жизненная позиция патриота и гражданина России.

Е. М. ПРИМАКОВ,
академик РАН

**Предисловие к книге М. Ч. Залиханова
«Россия Академика М. Ч. Залиханова»**

Юбилейные торжества, посвященные семидесятилетию академика РАН, Героя Социалистического Труда, депутата Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации Михаила Чоккаевича Залиханова, прошли 26 июня 2009 г. в Колонном зале Дома Союзов.

В. А. Черешнев

Чествование юбиляра проходило в зале Президиума с 17:00 до 19:00. С 19 часов был дан большой праздничный концерт с участием Государственного фольклорно-этнографического ансамбля «Балкария», Центрального пограничного ансамбля ФСБ России и звезд эстрады во главе с великим Иосифом Давыдовичем Кобзоном. В фойе была развернута фото- и книжная выставка, прошли демонстрации документальных фильмов.

На чествовании юбиляра участвовало более полутора тысяч человек. Прибыли делегации из Кабардино-Балкарии, Карачаево-Черкесии, Дагестана, Ставрополя, Краснодарского края, Ростовской и Ленинградской областей, Киргизии. Пришли люди разных национальностей и профессий – от политических и государственных деятелей, академических и силовых структур страны до сотрудников посольств стран СНГ и других стран, аккредитованных в нашей стране. Присутствовали рек-

*В гостях у Расула Гамзатова в Махачкале с Е.М. Примаковым.
Во втором ряду стоят: Х. И. Шихсандов, старшая дочь Расула и его младший брат,
академик Гаджи Гамзатович*

тора ведущих столичных вузов и их студенты, друзья и соратники юбиляра.

Юбилейные торжества вылились в большой радостный интернациональный праздник, по которому так истосковались граждане нашей страны. Об этом сказал в своем выступлении и сам юбиляр Михаил Чоккаевич Залиханов.

Михаил Чоккаевич – политик, народный депутат СССР, депутат Государственной Думы России трех созывов, председатель подкомитета по проблемам устойчивого развития Комитета по науке и наукоемким технологиям ГД ФС РФ, сопредседатель Межпарламентской комиссии по сотрудничеству между Федеральным Собранием России и Жогорку Кенешем Киргизской Республики, М. Ч. Залиханов относится к редкой плеяде людей, способных ставить и решать благородные, увлекательные, общественно значимые задачи – и вокруг него сразу собираются лучшие и умнейшие. Избранный депутатом Государственной Думы третьего созыва, он возглавил депутатскую Комиссию по проблемам устойчивого развития, в работе которой помимо депутатов приняло участие более 900 виднейших специалистов и ученых страны, среди них – 41 действительный член РАН.

Михаил Залиханов на одном из жеребцов, подаренных ему в день 70-летия. Этого ахалтекинца, прямого потомка жеребца маршала Г. Жукова, на котором он принимал Парад Победы в 1945 году на Красной Площади, подарили ему друзья из Татарстана

Результатом деятельности комиссии стала «Научная основа стратегии устойчивого развития России», которая переведена на английский язык и широко используется при подготовке законов, государственных доктрин и стратегий.

Разрабатываемые под руководством академика М. Ч. Залиханова средства активного воздействия на опасные гидрометеорологические процессы позволяют предупреждать стихийные бедствия и чрезвычайные ситуации, сберегают бесценные человеческие жизни и огромные материальные ресурсы.

Работы М. Ч. Залиханова по созданию специальной техники двойного назначения отмечены высшими государственными наградами и премиями. Он лауреат государственных премий СССР и Российской Федерации, премии Правительства России. Награжден орденами Ленина, Красной Звезды, Дружбы народов, «За заслуги перед Отечеством» III и IV степеней и другими отечественными и иностранными наградами. Награжден Большой золотой медалью Российского комитета защиты мира, золотыми медалями имени К. Э. Циолковского, С. Н. Королева, высшими наградами республик и ряда общественных органи-

заций страны. Заслуженный деятель науки Дагестана, Чечено-Ингушской АССР, Северной Осетии, Карачаево-Черкесии, Кабардино-Балкарии, почетный гражданин Махачкалы и Карачаевска. Имя М. Ч. Залиханова, как одного из выдающихся деятелей современной России, увековечено в архитектурно-парковых комплексах Москвы, Бишкека, Оренбурга, Абакана, Тольятти, Пятигорска, Новозыбково, Фролова, Выксы, Гайворона, Деденево, Ногинска.

М. Ч. Залиханов, балкарец, родившийся в высокогорном селе Эльбрус, вошел в историю отечественной науки как единственный представитель народов Северного Кавказа – академик АН СССР. Ученый, физик, эколог, инженер-строитель, профессор физической географии, геофизики и геохимии ландшафтов, действительный член Академии наук СССР (ныне РАН), Российской академии инженерных наук, Российской академии военных наук, Российской академии космонавтики и 13 других российских и международных академий, почетный профессор МГУ им. М. В. Ломоносова и 25 зарубежных и отечественных университетов мира. Член Постоянной комиссии Межпарламентской ассамблеи СНГ по науке и образованию, вице-президент Глобальной организации законодателей по сохранению сбалансированной окружающей среды, научный руководитель Высокогорного геофизического института Росгидромета и созданного им Государственного высокогорного центра авиационной техники и вооружения, президент фонда «Центр содействия устойчивому развитию России», председатель совета Международного института языков государств СНГ. Был признан экологической общественностью России «Зеленым Человеком года» в 2002, 2003, 2004, 2008 гг. Автор 35 изобретений, более 400 научных статей, 13 монографий и книг-бестселлеров «Моя Россия», «Морщины Земли», «Мой дом – Эльбрус».

Михаил Чоккаевич Залиханов – президент Федерации альпинизма КБР, мастер спорта международного класса по альпинизму, неоднократный чемпион СССР и России.

Вся его жизнь гражданина и ученого посвящена укреплению межнационального согласия и взаимообогащению культур населяющих нашу страну народов. В начале 90-х гг., когда сепаратисты попытались вырвать Кабардино-Балкарию из состава России, превратить ее во вторую, пылавшую тогда, Чечню, академик Залиханов стал инициатором и сопредседателем Движения за сохранение единства КБР в составе РФ. Катастрофу удалось предотвратить. Для М. Ч. Залиханова, патриота России и интернационалиста, это было естественным шагом. Эта

деятельность снискала ему высокое уважение во всей стране. И сегодня М. Ч. Залиханов ведет самоотверженную борьбу против проявлений национализма и этносепаратизма, за упрочение позиций русского языка как средства межнационального общения на всем пространстве СНГ, за укрепление российской государственности.

Поэтому не случайно юбиляра тепло поздравили Президент РФ Д. А. Медведев и другие выдающиеся политики, деятели науки, культуры, представители зарубежных государств и международных организаций. Михаила Чоккаевича поздравили руководители практически всех регионов нашей необъятной страны – от Чукотки до Калининграда, от Дагестана до Мурманска, Архангельска, полномочные представители Президента Российской Федерации в федеральных округах, ответственные сотрудники Аппарата Администрации Президента и Правительства РФ. Все они дружно пожелали юбиляру дальнейших успехов в созидательной деятельности на благо государства Российского, здоровья и счастья и, конечно, долголетия своих предков.

В. А. ЧЕРЕШНЕВ,

*Председатель Комитета ГС ФС
по науке и наукоемким технологиям академик
РАН и РАНХ*

ШАХАНЛАНЫ БАСИЯТ

Бу адамны къадары, жашау ызы бла шагъырей болгъунчу окъуна, жазмаларын окъуй туруп, кёз аллынга аны деменгили сыфаты келеди. Аны жашу жолу, чыгъармачылыгы, жамауат иши – бары да бирча сейирлик эдиле. Заманны барыуун теренден ангылагъан, тюзлюкню баш ниетге санагъан адам, эртте-кеч болса да, жамауат жашауну ал сатырларына чыкъмай къалмайды. Шаханланы Абайны жашы Басият (1879–1919) аллай адамладан болгъанды.

Басият Черек ауузуну Мухол элине бийлик этип тургъан тукъумдан чыкъгъанды. Халкъны ичинде бий тукъумланы юсюнден хар тау аузда тюрлю-тюрлю оюмла жюрюйдюле. Алай Шаханланы атларын асламында иги бла сагъынып келгендиле. Орус патчахны администрациясы тохташдырылып, эл-элlege бий тукъумладан башчыла салыннганда, XIX ёмюрню 50-чи жылларында Басиятны аппасы Шаулух Огъары Малкъарны старшинасы болуп тургъанды. Аны жамауат ичинде да, Терк Башында патчах администрацияда да сыйы жюрюгенине архив къагъытла бла бирге халкъ таурухла да шагъатлыкъ этедиле.

«Шаханланы Шаулух, – сормай канцеляргъа кириучю», – деп айтылады аны юсюнден халкъ жырда.

Шаулухну алты жашы болгъанды: Омар, Магометмырза, Гелястан, Шаухал, Тенгиз, Абай. Шаханланы Абай 1850 жылда мартны 27-синде туугъанды. Анга 8 жыл болгъанда, башха малкъар бийлени жашчыкълары бла бирге аны Нальчик аскер къалагъа аманатла школуна аладыла.

Белгилисича, Кавказны халкълары Россейге къошулуп тебиреген заманда аладан аскер къалалагъа аманатла алып тургъандыла. 1828–1829 жылладан сора Малкъар бла Къарачайдан да аладыла аллай аманат жашчыкъланы. Асламында ала бий улулары эдиле. Ол сабийлени аскер къалалада орус окъуугъа юйрете эдиле. Аманатланы аллай къалалада къалай бла кечиннгенлерини юсюнден А. С. Пушкин «Путешествие в Арзрум» деген жол жазмасында айтады.

Ставрополь гимназияда 1842-чи жылда тау миллетлени сабийчиклерин окъутхан бёлом ачылады. Бу окъуу юй Россейни гимназияларыны санында бек игиледен бири эди. Аны аллай даражагъа гимназияда ишлеген устазла жетдирген эдиле. Аны директору болуп онбир жыл ишлеген (1850–1861) Януарий Михайлович Неверов аты битеу къыралгъа белгили педагог... Ол белгили орус жазыучула Н. Некрасов, И. Тургенев, В. Белинский бла шуёхлукъ жюрютюп, аланы жамауатны жарыкъландырып, къыралны алгъа барыууна юлош къошаргъа этген муратларына

табына эди. Неверов кавказлы окъуучулагъа таза жүрекден къайгъыра эди. «Къаллай тамаша затха тюбейбиз – орус гимназияда 250 оруслау бла 20 кавказлы сабийчик окъугъан жерде аз санлы миллетле кеп санлыланы окъууда жетишимлери бла хорлагъанлары!» – деп къууана эди 1858-чи жылда «Кавказ» газетни бетлеринде Я. М. Неверов.

Абай Нальчикден кетгенден сора, 1861–1862 жыллада ол Ставрополь гимназиягъа окъургъа киргени архив къагъытладан кёрюнюп турады.

Шаханланы Абай бла бирге гимназияда ол жыллада Шимал Кавказны халкъларыны келечилери да окъугъандыла. Аланы санында ингушлула Ахриев Чах, Ахриев Саадул, Долгиев Адильгерий, дюгерлиле Газданов Ефим, Тхостов Ислам, Шанаевла Джантемир, Ибрагим эм Индрис, Къарачайдан Халилланы Далхат бар эдиле.

Абайны алаамат устазла окъутхандыла. Ол кеси да эм иги окъуучуладан бири болгъаны себепли, гимназияны бошагъандан сора, анга дагъыда бир жылны гимназияда туруп, тыш къыраллы тиллени терен билип, артда бийик окъуу юйледен бирине кирирча онг бередила. Абай окъууун бошай тургъанда, гимназияны директору Александр Николаевич Дельсаль, Терк областны таматаларына аны окъууда жетишимлерин, адамлыкъ илишанларын да махтап, ол билимин андан ары ёсдюрсен, халкъына уллу хайыр келтирликди деп жаза эди. Областны таматалары да эркинлик берип, округну таматалары уа жамауат ахчадан юлюш чыгъарыргъа айтып, жашны окъургъа Санкт-Петербургда иедила.

Онтогъузжыллыкъ Абай къыралны ара шахарыны бек сыйлы окъуу юйлеринден бирине киргенини къууанчын Малкъарда къалай ётдюргенлерин биз энди бир заманда да билмек. Алай Шимал Кавказда Абайгъа дери бийик окъуу юйде медицина билим алгъан жокъ эди. Ол болумну Абай кеси да толу ангылай болур эди, нек дегенде Академияда къадалып окъугъаны аны жыл сайын кёрюмдюлеринде баямланыпды. Иги студентлени санында болгъан Абай Петербургда белгили алимлени, врачланы лекцияларына тынгылап, аскер госпитальда практикасын ётдюре эди. Айтхылы алимле С. Боткин, Н. Склифосовский, П. Лесгафт, А. Бородин эм башхала аны устазлары эдиле. С. П. Боткин алагъа ич аурууланы юсюнден лекцияла окъуй эди. Ол кеси да алаамат педагог эди. Аны хайырындан сайлагъан болур эди Абай да терапевт усталыкъны.

1877–1878 жыллада Абай Гюржюде Цители Цкаро (Царский Колодец) деген элде орналгъан госпитальда къуллукъ этип тургъанды. Ол жылла Абайны чынтты врач болуруна себеплик этгендила. Ол къуллукъ этген госпитальда жаралылагъа къарау жангы амалланы кючю бла бардырыла эди. Алгъа Абай лекарь болуп, ызы бла уа ординаторну къуллугъун толтуруп тургъанды. Уруш бошалыргъа Абайны аскер коллежский ассессоргъа жетген эди, ол аскер чынланы тизмесинде майоргъа келише эди.

Уруш бошалгъанлай, Абай биргесине окъугъан жашла бла Владикавказны госпиталына кёчюрюлюнеди. Мында ол эки жылны ичинде

тюрюлю-тюрюлю жукъгъан ауруулагъа къажар кюрешни бардырады. Ол кезиуде бууала бек жайылгъаны себепли, ол, ауруу кирген элlege нёгерлери бла жюрюп, сабийlege, таматалагъа да багъып турады.

1880 жыл Абай жашаргъа Малкъар аузуна кёчеди, юйюрю, тукъуму тургъан жерде жашаргъа кёл салады. Болсада ол мында Петербургда алгъан бийик билимин тийишлисича хайырланмай эди. Аскерге жангъдан къайтыргъа таукел болады. Аны излемине кёре, Абайгъа къуллукъ Узакъ Востокда табылады. Баш медицина управленияны докладына кёре, 1881 жылда аскер болум тынгысыз айланганы бла байламлы Россейни Узакъ Востогунда аскер бёлмолени саны ёседи, анга кёре уа, жангъдан 5 госпиталь бла 2 лазарет ачылады

Шаханланы Абайны 1882 жылда Узакъ Востокга къуллукъ этерге иедиле. Хабаровский округну лазаретлеринден биринде ишлеп тебирейди. 1888 жылда аны жангъдан Аскер-медицина академиягъа ординатурада окъургъа иедиле. Ол кезиуде Абай усталыгъын ёсдюрюп ючюн, Германияда да болады. Эки жылдан сора, окъуун жетишимли бошар, артха къайтады. Энди ол Никольскоеде (бусагъатдагъы Уссурийск шахар) лазаретни тамата врачы болуп ишлейди.

Мамыр кезиуде Приамурский военный округну арасы Никольскоеде эди. Аскерчилени асламы анда тура эди, ауругъанланы, жаралылары да ары келтире эдиле. Аны себепли Абай башчылыкъ этген госпитальны ол аскер округда магъанасы уллу болгъанды.

Шаханланы Абай, бийик билимли врач, Петербургдан къайтхандан сора, Японияны Нагасаки шахарында университетде лекцияла окъуйду, Узакъ Востокда эмина киргенде, эминагъа къажар сюелген экспедициягъа башчылыкъ этеди.

XIX-чу ёмюрню ахыры ол тийреледе ёлет бла эмина жайылгъан кезиу эди, аны себепли анда къуралгъан лазаретледе бла госпитальлада ишлегенlege бек къыйын эди. Къыйырсыз-чексиз жерледе орналгъан журтланы аралары узакъ да, жолсуз да эди. Анга да къарамай, Абай медик нёгерлери бла, саусузланы табып, къолларындан келгенни аямай, аякъ юслерине сала эдиле. «Не заманын, не къарыуун, не ёз ырысхысын аямайды Шахан улу саусузлагъа бакъгъан кезиуде», – деп жазыла эди Абайны «Аттестационный списогунда».

Абайны 1895 жылда чынын кётюрюрге таматарлары Петербургда къагъытла иедиле. Аны тёртюнчю разрядха – «тайный советник» (ол а «Ранглары юсюнден табельде» генерал-майоргъа тенг эди) чыннга тийишли болгъаныны юсюнден жаза эди аскер таматасы статский советник Маршандин. Бир ненча айдан анга ол чын бериледи. Болсада Абай кесини генерал болгъанына тийишлисича ёхтемленирге жетишмегенди.

Шаханланы Абайны 1896 жылда ёлгенини юсюнден билдирип, некрологну Москвада чыкъгъан «Врач» деген журналда 1897 жылда басмалагъан эди.

Шаханланы Абай биринчи врач эди Шимал Кавказны халкъларыны келечилеринден. Къадары къайры буюрса да, ол анда намысы-сыйы бла

кьуллукъ этгенди. Халкъыбызны тарыхында да, Горичледен сора да ол биринчи генерал эди. Аны жашау ызын терен тинтип билирге илму борч алыкъын толтурулмагъанды.

Жашау ажымлы юзюлген эсе да, Абай бир ишни тынгылы этерге жетишгенди – жашына терен билим алдырыргъа мурат этип, ол кезиуде Россейни эм иги окъуу юйлерине салып тургъанды, аны жай сайын Кавказгъа ийип, багъалы адамларыны арасында жашатып, Ата журтун суйдюртгенди.

Шаханланы Басият 1879 жылда 17 январьда Владикаказда туугъанды. 1896 жылда Александр патчах атлы кадет корпусну бошагъандан сора, Басият артиллерия училищеде айырмалы окъуйду. Ол окъууда жетишимлери бла тенглери арасында биринчи болгъаны себепли, анга кьуллукъ этерге суйген жерин сайларгъа эркинлик берилген эди. Ол Ата журтуна барыргъа ыразы эди, эм Басиятны 1898 жылда Кавказгъа 21 артиллерия бригадагъа кьуллукъ этерге иедиле.

Ол жылла Шимал Кавказны халкъларыны миллет сезимлерини кьыстау айныууну заманы эди. Патчахлыкъны зорлугъун ангылагъан гитче халкъланы жер-жерли администрация бла кюрешлери кюч ала бара эди. Ол халкъладан чыкьгъан окъуулу адамланы кёбюсю кюрешге башчылыкъ эталмасала да, анга энчи ишлери бла себеп болгъанлай тургъандыла. Башха амал тапмагъандан сора, ала урунганланы жашауларын тынчыракъ этер муратда халкъны жарыкъландырыууну кьолгъа аладыла. Аланы жамауат жашауну тюрлендирирге этген мадарлары кёбюсюнде муратларына жетдиралмагъанлыкъгъа, халкъда жангы ниетлени тууууна себеп болгъандыла.

Аскерде кьуллукъ этип башлагъан жылларында окъуна Шаханланы Басият Шимал Кавказны халкъларыны къадарларына кьайгъыра, аланы жашаулары бла терен шагъырей болады. Басият кьуллукъ этген Воздвиженская слобода бир ненча жылны ичинде орус патчахны Кавказны бойсундуруу урушунда ал сатырлада тургъанды. Воздвиженскаядан Шамиль бла кюреш бардырылгъанды, бойсунмагъан гитче халкълагъа урушну кезиуонде экспедицияла жиберилип тургъандыла. Андан сора да слободаны Владикавказгъа – Терк областны ара шахарына жууукълугъу Басиятха Шимал Кавказны халкъларыны харкюнлюк излемлерин, жарсыуларын, кьайгъыларын толу ангыларгъа онг бергенди. Кьуллугъундан бош заманында Басият, Владикавказгъа келип, анда сюдно, сахар Думаны жыйылыуларына барады, госпитальлагъа, больницалагъа, окъуу юйлеге, театр гъа, тюрлю-тюрлю концертлеге жюрюйдю, газетлени, журналланы редакцияларыны ишлери бла шагъырей болады.

Кавказгъа келген жылында (1898 ж.) окъуна Владикаказда чыкьгъан «Казбек» газетге Воздвиженскаядан кьысха корреспонденцияла жибереди. Экинчи жыл а тау халкъланы жашауларына жоралагъан статьяланы басмалап тебирейди. Басиятны жыйырмажыллыгъында жазгъан очерклери бла статьялары кьаламыны жютюлюгю, жамауат жашауну уста билиую, эслилиги, ётгюрлюгю эм фахмулулугъу бла кимни да сейирсиндиричадыла.

Бюгюнлюкде Шаханланы Басиятны бизге белгили болгъан биринчи магъаналы иши – «Бир алакат проектни юсюнден» («По поводу одного удивительного проекта») деген жазмасыды. Ол «Казбек» газетде 1899 жылда басмаланганды. Мында Басият патчах администрация Кавказ халкълагъа терс кезден къарагъанына, аланы барын уручулача, абиреклеча кёргозтгенине эм алагъа къажар кюйсюз мадарла излегенине чамлануун билдиреди. Аллай кюйсюз мадарладан бирлери Кавказны аз санлы миллетлерин Орта Азиягъа кечюрюуню юсюнден проект эди. Бу ниетлеге ким да сейир этерчады бюгюн да. Халкъланы сюргоюнню жолуна салуу Сталиннге дери окъуна айтыла келген оюм эди.

Шаханланы Басият экинчи статьясы – «Энтта да кечюгюнчюлюк» («Ещё переселение») – ол теманы андан ары ачыкълай, Кавказда жайылгъан абирекликни бир къауум жамауат-экономика сылтауларын белгилейди. Бу жазмаладан башлап, Басиятны энчи хатыны ышаны – жютю масхара – кесине жер тапханды. «Бусагъатха дери биз абиреклик бла кюрешни кеп тюрлю проектлерин эшитгенбиз, жамауат деп жазганды публицист, жамауат игисин, аманын да, сабырын, теркин да, алай Карцовну (патчах администрацияны къуллукъчусу, Кавказны халкъларын узакълагъа кечюрюуню проектин этгенди, – Т.Б.) проекти уа, сёзсюз, барындан да алакатды! Карцовха ушаш биреулен а Шимал Кавказда абирекликни къурутур ючюн, ары оруслуваны кёбюрек кечюрюрге керекди деп жазганды». Аллай проектлени жашаугъа чойреликлерини юсюнден В. И. Ленин «Переселенческий вопрос» деген жазмасында былай айтханды: «Кавказда колонизация жер фонд къайдан чыгъарыкъ эди эм ол жерли адамланы кеслерин кечюрюп къояр орунуна ары кечюрюу нек бардырылады?

Кечюгюнчюлюк фонд туземлилени эркинликлерин тёзюп болмазча басынчакълауна юсю бла къуралады...»

Патчах администрацияны проектлерин тенглешире, Шаханланы Басият, аланы хыликкъа этип: «Эки проектден къайсы игирек болгъанын хар ким кеси сайласын. Мени сартын, экиси да игирекдиле», – дейди.

Россейден Кавказгъа жерсиз эллилени кечюрюуню патчах правительство эки мурат бла бардыргъанды: Россейде революция къымылдау-ну селейтир ючюн, эм Кавказда халкъланы бир бирлерине юсгюрюп, аланы революция сезимлерин тунчукъдурур ючюн. Гыржын аз болса, нёгер харам болур дегенлей, Кавказ халкъла бла орус халкъ ол болумлада, унукъдуруу къысханлыкъгъа, класс кюрешге къатышмай, бир бирлерине къажар соелирге боллукъ эдиле. Аны юсюнден Шаханланы Басият патчах тайдырылгъандан сора, къзакъла бла тау халкъланы бирлешген жыйылыуларында былай айтханды: «Эски правительство, бизни да, къзакъланы да эркинликлерин эзип, андан ары да атлагъанды: къзакъланы тау халкълагъа юсгюрюп, таулуланы къзакълагъа къажар этип, аны бла ол бизни барыбызны да намыссыз этгенди. Арабызгъа гурушхалыкъны урлугъун атхан эди. Алай энди хар зат оюлгъанды, хар зат тюрленген-

ди. Орус революция эскиликни думп этгенди, энди кызагагы, таулу су да Россейни эркин инсанларыдыла.

Барыбыз да бир лозунгну тюбюне жыйылырыкбыз. Бизни ким эркин этген эсе да, бизге революцияны ким келтирген эсе да, лозунглары да бизге ол берликди. Ол – пролетариатды. Эрттеги кюйсуз правительство думп болганды, энди тюзлюкню жакылаган власть боллукду. Битеу таулулары атындан мен сизни, кызагаланы, демократияны ниетлери бла кыуралган жашауга чакырама. Бизни бирлигибиз ючюн «ура» дерге чакырама!»

Шаханлары Басият – эки ёмюр айырылган кезиуде жашаган публицист – таулулары озуп кетген ёмюрден жангы ёмюрге ётген жарсыулары кимден да иги ангылап, аланы кыурутур мадар излегенди. Сёзню кючюне базына, фахмусун, кырыуун да кыызганмай, жамауатха жараганды. Жаланда кеси халкына уггай, битеу да Кавказны миллеттерине. В. Белинский айтханлай, Басият миллетле арасында шуёхлук дегенни жюрекни сезимича ангылаганды.

«Терк тийресинде болумла» («Терские дела»), «Терк тийресинден кыагытла» («Терские письма»), «Тузем жашауну суратлары» («Этюды из туземной жизни») – Шаханлары Басиятны бу юч уллу очерки Шимал Кавказны ууак халкларыны жашау болумларындан, кыйынлыкларындан, патчахны кыуллукчуларыны адамсызлыкларындан, эллилени кырангылыкларындан окыуучуга терен хапарлайдыла.

XIX-чу ёмюр Кавказны тынчлыгы кыуруган ёмюр эди. Уруш, муслийман топуракга кёчгюнчюлук, кыул бла бий айырылган заманни чойреликлери, аланы ызындан келген жер кытлык, миллетле арасында аз-аздан кыабына тебиреген даулашпа – бары да эсли адамлары жарсытхан затла эдиле. Ол затлары юсюнден кавказ халклары биринчи интеллигентлери кеслерини оюмлары айтмай болмай эдиле. Шуёхлукну кючлерге, жарлылары, онгсузлары жакыларга жюреклери ачык эди аланы.

Россей кыраллыкга тюшюнюу жолну кыйынлыгыны юсюнден жазганды Басият. Бирликке келтирлик жол ангылашыныусуз эди. Кавказлыла патчах администрацияны излемлерин ангыламаганча, патчахны жалдатлары мындагы халклары жашау халларына, аланы харкюнлук жарсыуларына тюшюналмай эдиле. Аны себепли ортада халла кыатыдан-кыаты бола бара эдиле.

«Ма энди бир бёлек жыл озду Кавказ тамашаланы, анекдотлары, ... абиреклени жерлерине саналганлы. Аммалатбекни сыфатын уста кыураганы бла байламлы, Марлинскийни ызындан «кавказ» хапарладан толган адабият тууганды. Ол хапарлада черкесилени жигитликлери махталадыла. Ала субайдыла, бийикдиле, ариудула, мардасыз батырдыла, болмаганча чомартдыла, алада махтау да, тамшалык да, кызыу сезим да бардыла, алада жокду жаланда ... кертилик. Ол адабият маганасы капекке тиймеген хапарлары ичинде Кавказны юсюнден керти чыгармаланы тунчукдургандыла, орус окыуучулары бир нен-

ча төлюсюн Кавказны «тамашалыгында» ёсдюргендиле. Ол болмачы хапарлаула кёп адамланы бусагъатдагы Кавказгъа къарамларын кюй-сюз этерге себеп болгъандыла. «Черкес» энди хапарладан терк окъуна думп болгъандыла, аланы орунун «ингушлула», «дюгерлиле», «чеченлиле» алгъандыла, дагыда «татарва» деп бир жангы халкъ чыкъгъанды. Алгъыннгы «черкесли» жигит да, чомарт да эди, «ингуш» уручу болгъанды, бурун заманладача жортуулгъа жүрюген угъай, керти да уручугъа ушап къалгъанды. Алгъын черкесни ангылагъан къыйынча, энди ингушну дуниясын ангылагъан къыйынды, аны битеу жашаууну магъанасы уручулукъ бла мурдарлыкъ болуп къалгъанчады...

Кавказда жүрюген тоноучулукъну юсюнден къалау-къалау китапла жазылгъандыла. Аланы жазгъанла уа Петербургда жашайдыла, жылы кабинетле олтуруп, мында чыгъа тургъан жумушланы, къайгъыланы къаламны буруну бла кеслери жалчытырыкъ сунадыла...

Шаханланы Басиятны 1899 жылда «Казбек» газетде басмаланнган «Тузем жашауну суратлары» деген очерки композиция жаны бла айырмалыды – ол 16 хапардан (аладан бюгюннге жаланда 12-си табылгъанды) къуралгъанды. Хар «этиюд», магъанасына кёре, экиге бёлунеди. Алгъа автор экономика неда политика анализ этеди, ызы бла, темагъа кёре, халкъны жашауундан гитче суратчыкъ ишлейди. Этиюдланы суратлау очеркге бирикдирген авторну жамауат къарамындан сора да аланы биринден бирине кёче баргъан Кючюкню сыфатыды. Таулу халкъда болгъан ниет байлыкъ, къыйынлыкълагъа чыдамлыкъ дегенча ышанланы жүрютеди ол.

Кючюкню ол бирде гитче жашчыкъ этип кёргюзтеди, бирде – жашауу келген тау бийнича. Авторну суратлау эпизодладагы жигитлери къыйын болумлагъа чам бла, игиликке ийнаныуу бла тубейдиле. Ол ийнаныуу авторну кесинден келеди.

Жазыгучуну бир къауум очерки халкъ асламланы жарыкъландырыугъа жораланады. Биринчиден, ол сабийчиклени окъутургъа кереклисин юсюнден айтады. Кавказгъа билимни жарыгъы келсе, «аны (таулуну – Т. Б.) сансыз этмезле, аны сейирлерин да эсге алырла. Алай биринчи ол кеси не излегинин, жашауун къалай къурарагъа кереклисин ангыларгъа керекди», – деп жазгъанды Басият.

Шаханланы Басиятны «Тузем жашауну суратларына» Шимал Кавказны интеллигенциясы уллу эс буруп тубегенди. «Этиюдланы» ызындан «Казбек» газетде «Шаханов-Жанхотовха мени жууабым» деген жазмасын Абрам жер комиссиягъа къатышхан Н. Тульчинский бир ненча номерде басмалайды. Андан сора да Шимал Кавказны жер-жерлеринден бир ненча адам Шаханланы Басиятны статьялары заманны излемине толу келишгенлерини юсюнден жазып, халкъланы къыйын жашауларыны юсюнден хапарлагъандыла.

Шаханланы Басиятны чыгъармачылыгында халкъланы миллет культуралары, аланы озуп кетген жашауда энчиликлери, Кавказны халкъларыны ёмюрлюк шуёхлукълары дегенча темала аслам жерни

аладыла. «Кавказлы интеллигенциягъа бир-эки сёзюм» («Два слова к туземной интеллигенции») деген статьясын Басият ол затлагъа жоралайды: «Жер юсюнде тарых эм этнография жанындан байлыгъы бла бизни Каказгъа жетген кыйыр болмаз.

Бир тар жерчикде, жаланда 8000 квадрат миляда, асламысына бийик тау тѣппеледен кѳуралгъан жерде онла бла гитче халкъла жашайдыла, ала дин, тарых, этногенез жаны бла да бир бирден кенгде турадыла...

Озгъан дунябыз кѳарангылыкъдады. Кавказны, бегирек да аны шимал жаныны, тарыхы жазылмагъанды, аны тарыхыны ышанлары окъуна жокъдула. Не келтиргенди бери быллай бир тюрлю миллетни? Къайдан келгендиле ала? Оруслула келгинчи кавказ халкъланы араларында къаллай халла бар эдиле? Кеси алларына уа къалай жашай эдиле? Бу соруулагъа жууапны адам къайдан тапсын? Болсада жууап барды, бизни аталарыбыз ол соруулагъа жууап бере да биле эдиле, энди бусагъатда хар неда кѳарангылыкъгъа батылгъанды ансы. Кѳарангылыкъгъа батылгъаныны сылтауу жашауну кыйындан-кыйын бола баргъаныды, гыржын бурхуну табар ючюн, кѣпден-кѣп кыйын салыргъа керек болуп тебирегенди, аны ючюн бюгюнлюкде бизни сабийлени тарыхыбызны керти эм толу хапарлагъан эрттегили жырлагъа, таурухлагъа юйретирге адам къалмагъанды.

Алай бла Кавказны эпосу, тунчугъуп, тас болуп барады.

Жазылып къалмаса, ол ахырысы бла тас боллукъду, башха халкъланы эпослары тас болгъанча. Сора биз ызыбыздан келген тѣлюлени «Биз кимбиз?» деген къайгъылы сорууларына къаллай жууап берликбиз?

Ол соруугъа Басият жууапны излерге кѳара таныгъанланы чакъырады, фольклорну жыйып, жазып алыргъа кереклисин айтады, тау интеллигенцияны халкъларыны алларында уллу жууаплылыгъын чертеди.

Басиятны «Терские письма» деген статьясы жазылгъанлы 100 жылдан артыкъ болады, алай публицистни сѣзлери бюгюнде да магъаналарын тас этмегендиле. «Бек осалы уа, тамагъынг кѳарыкыгъынчы кычырып кюрешсенг да, бизге келлик кюнню юсюнден артыкъ сагъыш этмей, къайтарып ма былай айтханлай турлукъдула: «А-а, Кавказ, а-а-а – ол бандитлени уясыды!» Аны бла жазыучу орус патчахны кавказлы администрациясыны адепсизлигин, бир затдан уяла билмегенин ачыкълайды. Кавказны юсюнден аллай болмачы таурухланы жайгъан Россейни ара шахарыны газетлерине бла Кавказдагъы администрацияны ол тюрлю оюмларына жууап эте, Шаханланы Басият статьясын быллай сѣзле бла бошайды: «Ол эрттеги, бек эски хапарды, эски эм осал».

Кавказда артиллерия бригадада бир ненча жыл къуллукъ этгенден сора, Басият Петербургда Аскер-юрист академиягъа окъургъа кирирге таукел болады. Аны ары барырына кѣп зат себеп болгъанды. Алай бек уллу сылтауу уа – тау халкъланы кѳарангы жашауларында юриспруденция жаны бла билимлери арталлыда кѳарыусуз болгъаны эди.

1899 жылда Басият жазмаларындан биринде малкѳарлыланы жашауларын суратлай, былай жарсый эди: «Аланы (таулуланы – Т. Б.)

ичинде жаланда 20–30 адам биледи орусча, кьалгъанлары уа ёз тиллеринде тарыгъадыла, тилейдиле, сюдге киредиле, кьагъытла бередиле, жамауат бегимлеге мухур саладыла, артда уа, алагъа тапсыз тюшсе, сабийле кибик агуман болуп къаладыла». Бу миллет жарсыу аны бийлеп тургъаны башха жазмаларында да эсленеди.

Окъуугъа кирирден алгъа Басиятны аскер таматарлары анга берген алакат характеристикада: «Сёзге улуу фахмусу барды», – деп жазылгъанын чертип кетерге тийишлиди. Академиягъа кире туруп, Басият экзаменледе ары киргенлени барындан да иги белгиле алып, биринчи жерге чыкыгъан эди. Биринчи жерге чыкыгъанны уа журналда аты биринчи жазыла эди. Битеу окъугъан жылларында ол журналда бир адамны да бир кере окъуна Басият аллына иймегенди. Ма аллай терен билимли, фахмулу жаш эди ол.

Академияны приказларында Басиятны аты кёп кере махтау бла айтылады.

1908 жылда Академияны бошагъандан сора, Шаханланы Басиятны Тифлисте прокурорну болушлукъчусуна саладыла. 1907–1908 жыллада Тифлисни аскер прокуратурасы, орус революция хорланнгандан сора, революция кымылдаугъа къатышхан эллилени, ишчилени, солдатланы, жамауат къуллукъчуланы табып, алагъа тюрлю-тюрлю тазир сала эди, тюремелеге, ссылкагъа ие эди. Алай Басият аскер прокуратурада кёп турмады. Нек дегенде ол къарагъан ишлени кёбюсюнде адамла тутулмай, башларына эркин бола эдиле. Бир айдан сора аны къуллугъундан эркин этдиле. Начальниги аны юсюнден: «Ишлегенине ыразы туююлме», – деп жазгъанды.

Андан ары Шаханланы Басиятны битеу жашауу ёкюллюк иш бла байламлы болады. Басият 1909 жылда муслийман диннге кёчеди, Борис Александрович атны Басият Абаевичге тюрлендиреди. Ол затланы Басият малкъарлыла атасына динин алышындыргъанына ыразы болмагъанларын эсге ала этген эди – халкыгъа бютюнда жууукъ болургъа итиннгенден. Малкъарлыла аны ол ишине бек къууаннган эдиле. Ол заманнга Басият малкъар тилге да бек уста болгъанды. Тилин, динин да жууукъ этерге кюрешген жашха Огъары Малкъарны жамауаты, ыразылыгъын билдире, къурманлыкъла союп, той къурагъан эди. Бир ауукъдан Басият юйдегили да болады. Ол белгили жамауат адамы, чегемли бий Малкъарукъланы Дадашны кызы Джан бла бир юйюр къурайды.

Аскер-юрист академияны бошагъан кюнюнден башлап, 1917 жылгъа дери Шаханланы Басият Малкъарда кёп тюрлю жашауу чойреликленди кетерир ючюн кюрешгенди. Энди ол, алгъынча, хапарла, очеркле жаргаргъа заман тапмай эди. Ким биледи, жаза да болур эди, алай бюгюн ол жыллада жазылып, кесини аты бла басмаланнган заты табылмагъанды. Жаланда 1914 жылда «Таулу тиширыуну эркин этиу» деген очеркинден сора бизге аны хазна заты белгили туююлдо.

Болсада Басиятны суратлау сёзге фахмусу кесине жол тапмай кюярыкъ туююл эди. Баям, ол псевдонимле бла басмалагъан болур жаз-

гъанларын. Тематикаларына, энчи стиль ызларына кёре, «Горец Терской области», «Кавказец» деген псевдонимле бла жазылган статьяланы автору Шаханланы Басият болургъа боллукъду. Алай ала да артыкъ кёп туююлдуле. Псевдоним бла къол салыуну Басият Академиягъа дери да хайырланып тургъанды. «П. д. Аржан», «П. Адатов», «Джанхот» деген псевдонимле, сёзсюз, Басиятныкъыдыла. Бу псевдонимле бла ол 1899–1901 жыллада талай статья бла очеркни, гитче хапарчыкъланы басмалагъанды.

Алай бла, Басият Академиядан сора публицистика бла кёп кюрешмегенди. Ёкюллук иши аны битеу заманын ала эди. Андан сора да ол белгили Абрамов атлы жер комиссияны проектлерин сюзюуге къатышханды, ала чыгъарлыкъ палахлагъа къажау кюрешгенди. Абрамовский жер комиссияны проектлери таулу халкъны излемине чюйре келгенлери себепли, битеу кючюн-къарыуун да ол чюйреликни ачыкъларгъа береди. Басият кесини оюмларына шагъатлыкъгъа архив документле, статистика материалла къыяды. Анга бу иште Малкъарны белгили адамлары Абайланы Мусос, Орусбийланы Науруз, Малкъарукъланы Дадаш, Моллаланы Исхакъ эм башхала болушхандыла. Ахырында Басият битеу къагъытланы бирге жыйышдырып, тинтип, «Беш да тау жамауатны Абрамовский комиссияны проектлерине жууабы» деген уллу ишни жазады. Аны 1909 жылда «Терек» газетде басмалайды. Бу ишни илму магъанасы бюгюн да бек уллуду. Анда юлгюге келтирилген этнография, тарых материалла бизни халкъыбызны жашауун кёп тюрлю жаны бла ачыкъларгъа онг береди.

Шаханланы Басиятны жамауат жашаугъа къарамлары, аны битеу да социально-политика излемлери бу уллу иште ачыкъ кёрюнюп турадыла. Басият бу ишни малкъарлы иелени атларындан жазгъанды. Халкъны бёлюнмезлик, саудюгерчилени къолларына тюшерге арталлыда жарамагъан байлыгъы – жери, сууу, тауу, агъачы, магъаданы – кеси къолунда болургъа кереклисин чертгенди Шаханланы Басият. Халкъ кесини байлыгъын ёмюрлени ичинде жауладан къоруулай, аяулу жюрюте, кёбейте, айныта келгенди, зырафына жоймагъанды дегенча оюмла Басиятны жазмасыны башындан ахырына дери айтыладыла. Орус революционер-демократлагъа ушаш, Басият да урунган халкъны эркин ырысхыны айныуун тийре, тукъум, уллу юйюр къауумла бла жер байлыкъны жюрютюуде кёре эди. Байла-бийле жерлерин жарлыла бла тенг жюрютюрча этерге керекди деп жазгъанды Басият. Алай байла жарлылагъа жерлерин бергенлери ючюн, казна алагъа тийишли ахча телерге борчлуду деп да жазгъанды публицист.

Кертисин айтханда, Шаханланы Басиятны жазмаларыны жамауат программасы ол замандагъы жамауат болумлагъа чюйре келе эди, бир жаны бла уа утопия эди. Нек дегенде казна, къырал къуллукъчула бир заманда да жарлы эллилеге байланы жерлерин сатып алып, берлик туююл эдиле. Жаланда бир жол бар эди эркинликге, тенгликге – халкъ

кюреш. Ол затны юсюнден статьяларында жазмагъанлыкъгъа, Басият кѣп сагъыш этгенди.

Революцияны келлигин, ол халкъына жангы жашау келтирлигин Басият билгенди эм кюсегенлей тургъанды. Аны юсюнден 1917 жылда (Октябрь революциягъа дери) «Терский вестник» газет былай жазгъанды: «Алапат иги билими болгъан юрист Шахан улу, къара халкъны жанына туруп, аланы сейирлерин къорууларгъа арсарсыз кюрешгенди... Аны революцияны аллында бек уллу махтаугъа тийишли ишине абиреклеге бла аманлыкъчылагъа тюз къарамны къурау болгъанды. «Бир гитче абирек къауумну терслигин битеу халкъгъа атаргъа жарамаз», – деп, сабыр ауаз бла айтылгъан оюму къажау къауумла бир бирлерине илинирге хазыр болуп тургъан кезиуде алагъа эс жыйдыргъанды.

Терк областда революция къымылдауну тарыхын жаза туруп, Шаханланы Басият ол тарыхны махтаулу тизгинлерине тийишлиди», – деп жазгъанды аны иги танышы Карапет Мамулов.

Шимал Кавказда сюд этиу, сюдлюк ишлени тинтиу Россейни башха жерлеринден айырмалы бардырыла эди. Ол иште уллу чырмау – сюдледе ёкюлле болмагъаны эди. Аны юсюнден Кавказны интеллигенциясыны келечилери (Шаханланы Басият да аланы санында болуп) кѣп кере тарыгъыу къагъытла, публицист статьяла жазып тургъандыла. 1910 жылда Владикавказда ёкюлле къауум къуралгъанда, Басият ары ишлерге келеди. Аз заманны ичинде окъуна Басият Шимал Кавказда аты айтылгъан адвокат болады.

Басиятны ол ишге кѣчгенини сылтауу – аны терен билиминден сора да къарыусуз адамлагъа болушлукъ этерге дайым хазырлыкъы эди. Хар зат да ол мурат этгенча болуп бармаса да, къолундан келгени къадар аланы жанына тургъанды.

Аны ёкюллюк ишини бек махтаулу кезиулеринден бирине 1913 жылда Огъары Малкъарны къара халкъы Жанхотлары бла кюрешге чыкгъанларында, жарлыланы къоруулагъанын санаргъа боллукъду. Халкъны ол къозгъалууна Черек ауузуну 20 эли къатышханды, 950-ден аслам адам сюдге берилген эди. Тифлисни сюдю ол ишге юч жылны ичинде къарагъанды. Малкъарны жамауаты Жанхотланы кѣп жылны ичинде халкъны унукъдургъанларыны ачыуун «Къара суу» деген агъач бла кютюу жерлени (бусагъатда Бабугент бла Чирик кѣлню ортасында жерле), тау бийледен артха сыйыралмагъанларындан сора, агъачны кюйдорюп, къошларын чачып алыргъа кюреше эди.

Халкъ кюрешни башчылары бар эдиле, ала жаланда ол жерни тенг юлешген бла къалмай, халкъгъа эркинлик керекди деп сюелген эдиле. Жыйылгъан заманларында къызыл байракъла чыгъаргъан эдиле, Иттиланы Шауай а ёшонюне къызыл белги такъгъан эди деп чертиледи архив документледе. Ол шартланы юслеринден Тифлисни сюд палатасыны къагъытларында жазылыпды. Шаханланы Басият, ол къагъытлагъа кѣре, Черек къозгъалуудан сора жамаутха эки кере ёкюллюк этгенди,

эки кере да бир адам да тутулмай кьалгъанды, уллу терслениулеге да кьарамай.

Халкъны сарыуун уста ангылагъанлыкъгъа, Шаханланы Басият Огъары Малкъарны жамауатына кѣп хата тюшюрмей кьутултур ючюн, кьозгъалыу кеси аллына бир-бир бийлени терсликлеринден болгъанды. Къара халкъ жаланда кыйын жашау болумлары ючюн кьозгъалгъанды, аны политика излемлери жокъ эди деп, ишни болушун сюдде алай кѣргюзтгенди. Шаханланы Басиятны хайырындан Малкъар жамауаты ачымай кьалгъанды.

Ол кезиуде аллай халкъ кьозгъалыула къабынып тебирген эдиле. Шимал Кавказда экономика болум осалгъа кетип тура эди. Аны ючюн болур эди, 1917 жылны февраль айында патчахны тайдыргъандан сора, революция бла инсан урушха кавказ халкъларыны тири къатышыулары. Аланы хар бирини энчи миллет къайгъырыулары бар эди, алай барын да бирикдирген баш къайгъылары – жамауатда хар кимни да бирча эркинлиги болмагъаны эди. Бирле ол болумну жамауат бай-бийлеге бла кьаралагъа юлешиннгени бла байламлы эте эдиле, башхала аны сылтауун дуня цивилизациядан артха кьалыудан кѣре эдиле. Сылтаула кѣп болгъанлыкъгъа, халкъ асламланы жашаулары кыйын эди. Кыйынлыкъны миллетле арасында къаугъалагъа бурургъа хазырла да бар эдиле ол кезиуде. Ол затны теренинден ангылагъан Шаханланы Басият кесича билимли адамла бла кавказ халкъланы бирикдирирча жолланы излейди. Аны бла байламлы, кавказ халкъланы барысыны да эркинликлерин бирча кьоруулагъан кырал структура кереклисин ангылап, «Союз горцев» деген биригиуну кьурап тебирейди. Аны конституциясын да Басият хазырлагъан эди. Бу документни ѳзеге – демократ халда битеу халкъла Россейни кыраллыгъын кьурап, ѳз жашауларын айнытыргъа онгланлы жалчытыу эди. Бу ниетни кючю бла жыйылгъан эди съезд, анда уа «Союз горцев» кьуралады...

Не союз эди ол?

1917 жылда февраль революция хорлагъандан сора, Терк округда власть тюрленеди. Ол заманда Басият Владикавказ округ сюдде ѳкюл болуп ишлей эди. Аны, хар заманда патчахлыкъ бла кюрешип тургъанын эсге алып, жангы кьуралгъан администрация органлагъа кийиредиле. Алай Басият аны бла чекленип кьалмайды. Ол битеу Шимал Кавказны тау халкъларын биркдирирге итинеди. Бир къауум адам болуп, ала «Тау халкъланы союзларын» кьурайдыла, 1-чи майда съезд да жыядала.

Басият кавказ халкъланы тарыхда биринчи съездлерини биринчи председатели болгъанды. Басият съездни ишин алай бардыра эди, ким да сейирсинирча, андан бергенди С. М. Киров да Басиятны ишине аламаат характеристика. Съезде Басият кеси да сѣлешеди. Демократия ниетлени жакълай эди ол сѣзюнде. Аны юсюнден дюгерли журналист Константин Гатуев «Мироныч» деген очеркинде керти шартла келтирип айтады: «Кировну хапарларына кѣре, ол съездни бир деп бир жыйылыуун оздурмагъанды бармагъанлай, анга къатышмагъанлай.

Хар заманда да Мироныч, бек сейир этип, ыразы болуучу эди съездни председатели Басият Шахановха, малкърлы кишиге, чынтты халкъ ёкюлюне.

Мен да артда кёп кёре кьайтарып-кьайтарып окьугъанма съездни отчётларын, Шахановну анда айтхан сёзлерин. Алада шарт айтыладыла халкъны жарсыулары, патчахлыкь кьалай унукьдургъанын тауда жашагъанланы. Ангылашынырча, ачыкь айтылады Басиятны сёзлеринде тау халкълагъа орус ишчиле бла бирге болгъанлары, аланы кьадарлары, азатлыкьгъа элтген жоллары.

Биринчи Горский съездни (Тау съездни) материаллары мени кьолумдадыла. Сегизинчи бетин алып окьуюкь:

«Бусагъатха дери биз орус патчахлыкьны ёге сабийлери болуп тургъанбыз. Энди уа уллу орус халкъ, кесини деменгили кьанатларын кенг керип, азатлыкьны шынжырларын юзгенде, биз да, Кавказ халкъла, бурунгулу азатлыгьыбызны жангыдан сезип башлагъанбыз.

Мындан ары, Россейни битеу миллетлери да азатдыла деп айтхан уллу орус халкъ бла бирди бизни да жолубуз».

Шимал Кавказны демократлары мурат этгенча болмай, артдан-артха класс кюреш кюч ала, кюйсюз жылла келедиле, инсан урушну кезиу юнде революцияны ачыкь, гуманист ниетлери унутулуп, мурдарлыкь башланады.

«Дагестанский социалистический союзу» башчылары Алибек Тахо-годи, Махач Дахадаев (аны бла Басият бирге ишлеп тургъанды), Магомед Хизроев, Адильгерий Даидбеков, Джелаладдин Коркмасов 1917 жылны ахырында Шаханланы Басиятны Дагестанны комиссары этип чакьырадыла. Бу кезиуде власть аланы, Басиятны иги тенглери, кьолларында эди. Болсада Дагъыстанда да хал тюрленеди, власть алышынады. Генерал Бичераховну аскерлери, Махачкьаланы алып, демократланы ызларындан боладыла, Махач Дахадаевни ёлтюрдиле.

1918 жылны март айында Шаханланы Басият малкър халкъны атындан Пятигорскда съездге кьатышады эм анда кьуралгъан исполкомну тёрт секциясына айырылады.

Съезден сора Басият Нальчик округ советни ёкюл коллегиясында ишлейди. Мында да кьайгьылы кюнле башланадыла, власть кьолдан-кьолгъа ётгенден бошамай эди. Жылны ахырында ол Екатеринодаргъа, Кубанская радагъа ишлерге кёчеди. Болсада юч айдан аны жашауу ажымлы юзюледи.

Басиятны революцияны кезиу юнде тутхан ниетлерини юсюнден, анга берилген уллу намысны юсюнден да ол ёлгенден сора «Вольная Кубань» газетде жазылгъан некрологда толу айтылады:

«Февральны ахырында Екатеринодар шахарда белгили жамауат кьуллукьчу, Терк, Дагъыстан, Кьобан областьланы халкъларыны арасында уллу намысы жорюген присяжный поверенный, артиллерияны отставкада подполковниги Б. А. Шаханов тиф ауруудан ёлгенди. Ол дай-

ым жамауат, халкъ ишлени кесини энчи жумушларындан алгъа салып къарагъанды, аны ёлгени барыбызгъа да бек уллу бушууду.

Юрист окъууу болгъан Шахан улу, аскерде кеси суюгенича халкъына эркин болушалмазлыгъын ангылап, аскер къуллукъну Тифлис судебный палатаны ёкюлюне алышады. Жангы иш, жангы дуня анга жамауат иште эркин урунурча онгла береди. Кесини ишчи тенглерини ичинде Шахан улу айырмалы эди, аны себепли аны Къабарты округну юрисконсульту этип аладыла. Ол да анда жашагъан халкъланы жашау сырларын ангылап, алагъа кёп игилик этгенди.

Тау халкълагъа башха халкъланы эм бир-бир чиновниклени терс къарамлары анга, сёзню ачыкъ салып, тау халкъланы къоруулатханды. Халкъ аны билгенди эм кёзбаусуз суюгенди. Жангы тирилген шимал кавказлы интеллигенцияны жаш тёлюсю, аны башхаладан айырмалы, тюз ниетли болгъанын ангылап, тегерегине жыйылгъан эди.

Уллу орус революция башланыр кезиуге ол интеллигенция алай иги биригип эди, заманны тас этмей, интеллигентле Болжаллы битеутау Комитет къурап, башчыгъа Шаханланы Басиятны сайлагъан эдиле.

Политика кюреш кюч алгъан кезиуде тау халкълагъа, бир жанындан котрреволюционерлегеча, башха жанындан а, къоркъуулу «кийиклегеча» къарагъанда, Шахан улу ол жалгъан затлагъа керти багъа береди эм Шимал Кавказны бла Дагъыстанны битеу тау халкъларыны съездин хазырлайды.

... Уллу жашау сынамы болгъан, халкъланы ичинде намысы дайым бийикде тургъан, таулуланы азатлыкълары ючюн кюрешчи Шахан улу съездни ишин тюз жолгъа бургъан эди. Бирликни, адамлыкъны жакъчысы, ол съезде битеу ишин тюрлю-тюрлю политика къауумланы бирикдириуно баш борчха салып кюреше эди. Тогъуз кюнню ичинде баргъан съезд, бир-бирлени провокацияларына да къарамай, тюз ниетлиликде, демократия жорукълада ётгенди. Аны башчылыгъы бла съезд Россей къыралны федератив халда къурулушун жакълайды. Бу съезде къагъыт аз жазылгъан эсе да, иш кёп этилген эди. Анга кёре, Горская республиканы правительствосу къуралгъан эди.

... Революцияны жетишимлерин кючлер ючюн, Болжаллы правительство жер-жерледе демократия власть тохдашдырыргъа итинеди. Тау халкълары ол правительствосуну комиссарына Шахан улуну кандидатурасын кёргозтген эдиле. Аны андан ары иши, центрде властьны къолларына большевикле алгъынчыннга дери, Дагъыстан бла Терк областъны таулуларыны кёз алларында ётеди. Бу бийик да, къыйын да къуллукъда ол жан-жанындан кёп тюрлю гурушхалыкъны, кёл ашауну сынагъанды, Болсада кесини ниетлеринде къаты тургъанды. Басиятны тюзлюкге табынуу, къатылыгъы, халкъны жанындан уллу суюмеклик да аны душманларына дерт жетдирирге онг бермегендиле.

Ара шахарда власть Петрограддан кетгенде, ол да кесини къуллугъундан кетеди.

Совет власть Шимал Кавказда кьан ырхыла бардыргъан кезиуде, красноармеец болмагъанны илишаннга салгъан кезиуде, кесини жанына кьоркьуулукъ болгъанына да кьарамай, бир кьауум иш мажаргъандан сора, халкьны большевик азапдан тыялмазлыгъын ангылап, Шахан улу Кьобан округга келеди. Ол мында аты кенг белгили болгъанын ангылай эди эм хайыр келтирлигин да биле эди. Аны тегерегине миллет интеллигенция биягъыча жыйылады. Кьобан правительствону кьурагъан кезиуде андан Юстиция ведомствону башчысы болурун тилейдиле, алай ол, болмагъанча менсинмеген инсан, Законодательный Раданы Канцеляриясына башчылыкьны сайлайды...

Аны, чынтты халкь кьуллаукьчусуну, эси, жюреги бла да демократны, юсюнден кеп жарыкь кьагъыт жазаргъа боллукь эди. Бу газет статья аны эсгере жазылгъанды, аны кыйын жолуну юсюнден жазмай кьойсакь, бек терс боллукь эди. Аны жашауу халкь кюрешни тарыхыны бек жууаплы кезиуюнде юзюлгенди, аныча нюрлю, намыслары жюрюген интеллигентле кьыт болгъан заманда.

Адам улуну кюйсюз душманы – тиф – алып кетип барады сени ол дуниягъа... Алай сен мажаргъан ишле кьаладыла. Сен сезюнг бла да, ишинг бла да кюрешни кьалай бардырыргъа керек болгъанын кергюзгенге, политика кюрешде тенглеге, душманлагъа да кьалай кьараргъа керек болгъаныны юлгюсю эдинг. Биз, сени жерлешлеринг, сени осуятча кьалгъан сезлеринги – азатлыкь, тенглик, унукьдурууну думп этиу – эсибизде тутарыкьбыз, тельюден-тельюге етдюре.

Кубанский законодательный Раданы Горский фракциясы».

Бу сезлеге шагъатха кепле сюелирик эдиле. Болсада, инсан уруш бошалып, Совет власть да орналып, халкьыбыз кечгюнчюлюкню азабындан кьутулуп келгенде, Кьабарты-Малкьарны тарыхы кыстау жазылып башланганда, Басиятны аты халкь душманланы тизмесини башына тюшеди. Ол иште бизни республиканы совет тарыхчыларыны уллу гюняхлары барды. Тизмени кьурауда, анга киргенлеге багъа бериуде да совет идеологиягъа табыныу бла миллетчилик бир бирин озгъан эдиле. Басиятны тюзлюгю тюзде кьалгъан эди. Аны терслер ючюн, бий тукьумдан чыкьгъаны окьуна тамам эди, кьалгъан ишлерин айтмай да. Керти мурдарланы – алагъа «кызылы», «агъы» да башха туююл эди – атлары келеккеде кьалып, Басиятны алгъа сала эдиле. Аны не махтаулу жамауат ишин, не фахмулу чыгъармаларын халкьыбызны жангы тельюлери билмей, 80 жыл жашагъандыла. Заманды тюзлюкню жакьчысы. XX-чы емюрню 80-чи жылларыны ахырында Шаханланы Басиятны чыгъармачылыгъын толу тинтирге, жашау жолуна да, идеология чеклеге кьарамай, багъа берирге онг чыкьгъан эди. Ызы бла аны чыгъармаларын да баямларгъа.

БИТТИРЛАНЫ Тамара,

филология илмуланы доктору,

Кьабарты-Малкьарны илмусуну Сыйлы кьуллаукьчусу

ЗАКИЙ АЛИМ

Исполнилось 80 лет со дня рождения известного ученого-тюрколога, доктора филологических наук, профессора Муссы Масхутовича Текуева.

Он принадлежит к плеяде первых выпускников отделения балкарского языка и литературы, русского языка и литературы Кабардино-Балкарского государственного университета, которые вложили много труда в развитие образования, науки и культуры Кабардино-Балкарской Республики, достигнув значительных успехов в различных сферах деятельности. Так, например, И. Ахматов, Б. Мусукаев, З. Толгуров стали докторами филологических наук, а А. Малкондуев – доктором философских наук. Следует отметить и кандидатов филологических наук: Л. Жабелова, А. Жаппуев, А. Малкондуева, Б. Созаев. Известными писателями стали З. Толгуров, С. Моттаева, Ж. Текуев. Как маститый журналист проявил себя М. Теммоев. В сфере государственной службы работали: Х. Отаров (заместник председателя Нальчикского горисполкома), К. Акаев (начальник отдела социального обеспечения Чегемского района). Л. Шаваева (завуч СШ №16, п. Хасанья), Х. Уянаев (директор интерната в Черекском районе) успешно работали на ниве просвещения. И. Таукенов возглавлял Нальчикский городской парк.

М. М. Текуев родился в с. Кенделен Эльбрусского района КБР. В 1957 г. он поступил в Кабардино-Балкарский государственный университет, по окончании которого работал в Нальчикском педагогическом училище в качестве преподавателя балкарского языка и литературы и физической культуры. В 1969 г. он продолжил свое образование в аспирантуре по специальности «тюркские языки», в Институте языкознания АН СССР. Особое влияние оказывают на молодого ученого такие известные тюркологи, как Э. Р. Тенишев, А. А. Юлдашев, К. М. Мусаев, а также академик Б. А. Серебренников, который был его научным руководителем. Общение с ними стимулировало профессиональный рост М. М. Текуева.

В 1974 г. М. М. Текуев защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

С 1973 г. научная деятельность М. М. Текуева связана с Кабардино-Балкарским государственным университетом. Он преподает, исполняет обязанности доцента, профессора кафедры русского языка и общего языкознания, много сил отдает на подготовку учебных пособий, методических разработок для вуза, читает курсы лекций по современному

Солдан онгнга: Тетуулары Борис, Текулары Мусса, Кетенчиланы Мусса, Гаджихмедов Нурмагомед, Мызыланы Ахмат, Анполаны Алим

русскому языку – разделы «Лексикология», «Словообразование», «Морфология», «История русского литературного языка».

М. М. Текуев – автор учебных пособий «Сопоставительная грамматика русского и карачаево-балкарского языков», «Сопоставительное изучение реалиса/ирреалиса в русском и карачаево-балкарском языках» и др.

Перу М. М. Текуева принадлежит более ста научных работ, посвященных самым различным областям карачаево-балкарского языкознания. Первым его монографическим исследованием является работа «О глагольном словосложении в карачаево-балкарском языке» (1979), в которой скрупулезному анализу подвергаются сложные глаголы карачаево-балкарского языка по характеру смысловых отношений и способу соединения, а также с семантической точки зрения.

Результатом многолетних изысканий М.М. Текуева стала монография «Темпоральность как важнейший категориальный признак карачаево-балкарского глагола» (2000), основные положения которой легли в основу его диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Используя богатый фактологический материал, ему удалось выявить и системно описать все многообразие временных форм карачаево-балкарского глагола, определяя при этом их семантическую нагрузку и функциональный потенциал.

В настоящее время областью научных интересов М. М. Текуева являются проблемы лексической семантики. Он регулярно публикует в различных изданиях научные статьи, посвященные полиаспектному

анализу теонимов, астронимов, топонимов, гидронимов, в том числе в научных журналах, рекомендованных ВАК РФ.

Немало молодых исследователей, специалистов в области карачаево-балкарского языкознания считают М.М. Текуева своим учителем. Под руководством ученого защищены диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук: Ф.Т. Мамаева «Способы выражения субъекта и семантическая структура простого предложения в карачаево-балкарском языке» (2005), И.Х. Кубанов «Функционально-синтаксическая характеристика падежа имени существительного карачаево-балкарского и немецкого языков» (2006), Л.Х. Мисирова «Заимствования в карачаево-балкарском языке» (2008), А.Б. Семенова «Фитонимия карачаево-балкарского языка» (2011).

Высокая филологическая культура, скрупулезность анализа являются характерными чертами научно-теоретических изысканий М.М. Текуева. Ему присущи большое трудолюбие, скромность, чуткое и доброжелательное отношение к людям.

Многочисленные коллеги, друзья и ученики Муссы Масхутовича Текуева от всего сердца поздравляют его с юбилеем и желают ему крепкого здоровья, счастья и новых успехов на ниве науки и образования.

М. Б. КЕТЕНЧИЕВ,
*доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедрой карачаево-балкарской филологии КБГУ*

Валерий ТУРГАЙ

Чувашияны халкъ поэти

НАСЫПЛЫ ТЕБЕНЕК

Жашау манга бютюн татлыды учханда,
Накьут чыкъдан къанып, учама батышха.
Учама мен бирде – мында, бирде – анда,
Къарьу тилей, жетдир деп акъ къышха.

Долай кибик чексизди бу жашил тала!
Мында ёсген хансны, гюлню да жокъ саны,
Тийре ариулукъдан, къудуретден тола,
Мында табады насыбын жангыз жаным.

Къанатыма: «Тохта, солу бираз», – десем,
Тохтамайды, учама энтта жангыдан.
Битеу дунияны сие тебиресем,
Мен кесими алгъа сиеме жанымдан.

Менсиз ариу болурму сора бу тала?
Алам да, айт, менсиз къалай болур ариу?
Кёкдегиле мени кёралмай къалсала,
Кёкде болмаз, жашау угъай, жашау жолу.

Сууукъ жауун къыстау жауса да, талмай, сакъ,
Булутланы чачхан – ишиди желлени.
Туугъан талабызны керти сие барсакъ,
Мени да суйюгюз, мени, мени, мени!

ДОДУЛАНЫ Аскер кёчюргенди

ЭЛЬБРУСДА ТЮБЕШИУ

Эрттен жауун жауады Нальчикде,
Кюн тюнене тийип эди мында...
Къууанч – уллу, жүрек да – не чекде:
Бир учунуу, насып бар халымда!

Боллугъубуз ючюнмю Чегемде
 (Къалай кетгин Къайсыннга табынмай,
 Бери Шам Малкъаргъа келгенде),
 Жюрюш учханлай, затха абынмай.

Сакълай туугъан эли да Керимни
 (Сейир-тамаша этеме анга,
 Ол жарыкъ кюнюча жерини).
 Мен келтирдим салам Гирхожаннга!

Кязимге жеталмай бу жол къалдым.
 Анда болмай, айхай да, жарамаз.
 Кязим ападан кёп акъыл алдым,
 Ансыз малкъар тёрде жырланмаз.

Не айтыр кереги – биз жууукъбуз:
 Чувашлы бла тау илячинлери!
 Палах чакъдан ёсе къарыуубуз,
 Чынтгы батырлыкъны нёгерлери!

Бюгюнде жууукълукъ оту жана,
 Чувашлы, таулу да жүрекледe.
 Ол от ёчюлмесин бир заманда:
 Биз тарых черегинде бирликде.

Нальчикге келди жангы чууакълыкъ,
 Алгъаракъда уа сакъ жауун жауду.
 Аперим, махтау санга къарындашлыкъ:
 Ата-баба тили Эльбрусда тууду!

БЕППАЙЛАНЫ Муталип кёчюргенди

БАШ ИЕСИЗ

«Уруш башланды!» – деп, аны эшитгенде,
 Болуп суюлген эдим мен ауара...
 Улуу суюмеклик бла чыкъгъанма эрге
 Мен пасха болуп бошалгъан арада.

Ахлу эм къоншу да насып тиледи,
 Аямады Ванюш тойда къобузун...
 Тангда сабанла таба Пэдер кетди,
 Алдым къолума мен юйде жумушну.

Къышлыкъ бир иги чыкъды жаз башында,
Ёсдю къууанчха деп, битип къууатлы.
«Уруш башланды!» – деп, аны айтханда,
Келгенча болгъанем ахыр сагъатым.

Алай а, телиме: «Охо да, – дедим
Мен, – Сталин къоймаз да бизни алайлай,
Бир ай не эки кетгенлей, ётгенлей,
Уруш тохтарыкъды!» – дегенме, санай.

* * *

Июнь бошалды, ма июль да кетди,
Жиляу да, сарнау да, ажым да этдим.
Батыш таба поезд турады барып,
Сабий солдатла – башлары агъарып.

Сары сабанла да алтынча жана,
Тауукъ да, баппуш да толу баулада.
Озгъан кюн къоншум да кетди урушха.
Ма иш а бир кёп къазауат бурушда.

Жерде мирзеуню да керек жыяргъа,
Ата журтну ол къутхара тургъанда.
Ма хар бир бюртюк да, ушап алтыннга...
Ишге чыгъарыкъма, тангым атханда...

* * *

Боллукъма ана! Кирпилдейди жаным!
Тасхады, аны тасхалай сакълайым.
Ах, Пэдер, насып жарыгъыды келген!
Жаланда кесимме аны уа билген.

Сюе эдим мен эртгеден да ана,
Ана болургъа! Къууанама анга.
Жаш, къызмы болур? – Да билсем а алдан!..
Башхамыды ол? Сюерикме жандан.

Боллукъма ана, мен хазырма анга.
Менден насыплы тюбемезсе жаннга!
Жаланда кесимме билген а аны!
Шо ким да билсин ол сейир тасхамы!

* * *

«Повестка» – ол сёз кьоркьуулуду кьалай!
 Аллах кьорусун, айтылмазча алай!
 Мен энтта кьоркьама аны эшитирге,
 Кетмезча кьалгъанды ол сёз эсимде.

«Повестка» – ол сёз не сууукьду, бузлай!
 Ма сын кьатдыла тюз аны алгъанлай,
 Алай кьатдыла – менгиреу болдула:
 «Кезиудю бизге», – деп, алай кьопдула.

«Повестка» – ол сёз бир ачы сёздю, хау!

* * *

Ма Пэдерге да ол повестка келди.
 Аны нёгери жарыкь Ванюш эди.
 Кьалай чыдадынг сен, мени жюрегим?!
 Кетер деп, кьоркьупму турдунг суюгеним?

Бир кюн, бир кече – сен хазыр болургъа.
 Андан сора, Пэдер, чыгъаса жолгъа...
 Бир ай берсегиз а бизге! Шо, бир ай!
 Тилейме, тилейме сизден мен алай!

... Угъай, эшитирик адам жокьду, кьайда?!

* * *

Боран а улуйду сууукь орамда!..
 Боранмыды ол... не бёрюмю болур?
 Кесим олтурама бешик аллында...
 Жангыз балама тынч жукьла дей, солу.

Керексе татлы тюшлеге кьараргъа.
 Жигит да болурса, батыр да, ёссенг.
 Кёп кьалмагъанды атанга кьайтыргъа.
 Анга ышарыrsa, танг кюнча, кёрсенг.

Сен, балам, жукьла, сен жукьла тынчайып,
 Тангда жазарыкьма кьагъыт атанга.
 Жазарма, сенден мен салам да айтып,
 Тилек да этерме, кьайтырча, анга.

Сен, балам, жукьла, сен иги тюшле кёр.
 Ах, Пэдерими сакьласын Аллахым!
 Тюйюлме жангыз – биз болабыз экеу!..
 Тилейме Сенден... Тохтат ол палахны!

* * *

Ачалмай эшик, почтальон сюелди
Эшик артында бир кесек заманны.
Кимден эсе да кечгинлик тиледи,
Кимден эсе да – кюч-къарыу, амалны...

Кесим ачдым мен эшикни аллына,
Жашым бешикде тюш кёре тургъанлай,
Неле айтырыкъды къоншум деп манга?
Жиляйды, менден къарамын бургъанлай.

Ол къыз кёзюме къарады да, билдим,
Санга болгъанны – ачыуну келгенин...
Угъай, къаргъагъан а эталмай эдим,
Аякъ тюбюмде жер тепсе да мени...

Арыкъ къолларым бла узалмадым мен
Узун чачымы жыртыргъа алайда.
Жеталмады деп жарсыдым тилегим,
Тёге жилямукъ ма ол акъ къагъытха....

* * *

Билеме мен, Пэдер, келликсе артха
Къышны сууугъу эриген сагъатда.
Билеме, эшитесе мени сёзюмю!
Бир кел, жангызым, къууандыр кёзюмю!

Сен кёп айланаса, баям, арыдынг.
Таян да азчыкъ, къарыуунг да къайтыр...
Билеме, эшитесе, эштесе мени!
Солу бир кесек бу ауур кечени!

Ах, Пэдер, сен бюгюн бузлап айландынг...
Алайды, алайды, сууукъ алгъанлы.
Билеме, эшитесе, эшитесе мени!
Солу бир кесек бу сууукъ кечени!

Ах, Пэдер, сюеме жылы кийинсенг!
Сакъла кесинги деп, тилейме сенден.
Кёп турмай бери къайтырыкъса, юйге,
Мени насыбым, сен бизге тюберге!

* * *

«Уруш бошалды!» – деп, аны эшитгенде,
 Болуп сюелген эдим мен экили...
 Ах, ненча жылны термилдим ол сёзге,
 Тилек эте, Пэдер къайтсын деп бери!..

...Къайталмады Пэдерим къазауатдан...
 Жашым да кёралмай къалды атасын.
 Аллах сыфатыча, къарай суратдан,
 Багъады, багъады жүрек жарасын.

Туудукъ-туугъаны да – мени жанымда,
 «Ынна!» – деп, бары да мени къубулта.
 Жаланда ма Пэдер узакъ аулакъда
 Этеди уруш, душманны ууата.

Къалгъанды азчыкъ, мен оюм этгенден,
 Бирге туберге экибиз да анда.
 Билеме, сакълайса мени эрттеден...
 Жаяу жолчукъда биргеме атларгъа...

КЪАНАТЛЫМА, КЪАЙТДЫМ ЭЛИМЕ

Къанатлыма, къайтдым элиме,
 Не къадар учдум ёз жериме,
 Унутурча жашау ачыуун,
 Тагъаргъа деп жырны ариуун.

Къанатлыма, къайтдым элиме,
 Жоюлуп узакъда, кенгинде.
 Аллахны жазыуу ма алай –
 Ёлюрге, ёломсюз болгъанлай.

Къанатлыма, къайтдым элиме,
 Солдатлай, жетип онсегизге.
 Тенглерим жанларын къурманнга
 Бердиле ол Уллу Хорламгъа.

Къанатлыма, къайтдым элиме,
 Аллахым ийнаныу бергенде,
 Ханс басмаз деп уруш жолланы,
 Мен билген къарындаш обаны.

Къанатлыма, къайтдым элиме –
 Ол анам бла тургъан жериме.

Ол къарайды мени аллыма,
Мен жайгъанма андан къанатла.

Къанатлыма, къайтдым элиме.
Санарыкъды булбул жыр неле? –
Насыбым! Селейип ачыуум,
Мен айтама жырны ариуун

Къанатлыма, къайтдым элиме...

* * *

Чебоксар жанында бир жерде
Айланады шошлукъ бир элде:
Ол кюйгенди. Бульдозер ишин
Бардырады, тохтатмай киши.

Килиса тийреси – адамлы,
Хар бири да – ачыкъ къарамлы.
Ол кюйген, кюл болгъан талада
Ким эсе да къарайды манга.

Аллахсыз да кыйналмай айтыр,
Эрттеги оюмгъа да къайтыр:
Сюймеклик текген нюр къарамы
Ийнаныу бла байлар араны.

Килиса да – гуппур кызыуда,
Ол бульдозер, ауур кызына,
Тюзетеди жерни ашыгъып,
Эрттеги ызланы жашырып.

Да, андан бир хайыр да чыгъар:
Ол жангы жолланы да ызлар –
Игилик, ариулукъ чапдыргъан.
Бир кюнде бир кыуанч тапдыргъан...

ШАҢЫМА

Бирде бийиклеге учаса,
Бирде уа энишге къачаса.
Бирде – тангы кюнлю атхан,
Бирде – кюню бата баргъан.

Сен несе, айт – хауа не от?
Аны билирча онг да жокъ.
Кёрсем эди сени... айхай,
Тураса дайым букъгъанлай.

Саным да не?! Ауруйса сен,
Дунияны кёре келсенг...
Эркин эсенг да, жууаплы –
Къулуса, жаным, Аллахны.

Тюйюлме мен кёпню билген,
Сен – кёп да акъыллы менден,
Билдир жашау магъананы,
Анда да не сакълагъанын.

Ёлюм – ол неди? Айт манга,
Багъа берирча жашаугъа,
Ныхыт жолла бла баргъанда,
Къайда керекме тохтаргъа?

Сен несе, айт – хауа не от?
Сени билир зат бармы, жокъ?
Жууап сакълайма... кеч болду.
Оюнса сен, оюн жолу...

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди

* * *

Жазыкъсынсынла бирле,
Жан аурутма кесинге!
Аллах сени суйгенде,
Аман алма эсинге.

Аллах буюрмагъанлай,
Жаратылмаз эдинг сен.
Жолунгу сакълагъанлай,
Алай турады, билсенг.

Терслик жара салгъаннга
Тёзалмаса жүрегинг,
Жанынг сауду, гюняхха
Жиляй эсенг, тюгенип!

Сен эрикген эсенг да
Жолунгу ахырында,

Кючюнгю жый кесинг да,
Иги бол къадарынга.
Жазыкъсынсынла бирле,
Жан аурутма кесинге!
Аллах сени суйгенде,
Аман алма эсинге.

* * *

Сержантыма чуваш поэзияны,
Тёгерекде сансыз генералланы
Кёреме да, даражамды бу –
Манга бу чын келише болур.

Аз чурукъму тюшдю жыртыргъа,
Назмум рядовойдан чыгъаргъа?
Кертичисе деп, мени сёзюм
Сержант этди, уллуду тёзюм.

Ёхтемленеме мен чыныма –
Сёзге къуллукъда даражама!
Тиймесинле пагонларыма
Кёзбаучула махтауларында!

Генералла – алдау чынлыла, –
Сюедице жангы майдалла.
Мен а поэзия журтунда
Турлукъма сержант къуллугъумда!

БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмайыл кёчюргенди

Анатолій МУКОЖЕВ

* * *

Жерни ийнакъларгъа сюеди кюн,
Жарыкъ, жылыу бере ёмюрюнде.
Уруш оту жанып, жерни тютюн
Ала эсе уа, не терслик кюнде?

Бийик уча, жырлайды къанатлы
Анасындан юйреннген тилинде.
Биреу кёкге къара къауал атып,
Юркген къанатлы, не терслик сенде?

Жаз башына ариу къууат салгъан
Гюлле кёк чакъгъандыла кюнлюмде.
Аланы бирле малтап озсала,
Не терслик ол чыкъ жуугъан гюлледде?

Тенг жашчыкъла, чабыша, къууула,
Ойнайдыла, жыйылмай тийреден.
Жарашалмай эселе уллула,
Айтыгъыз, не терслик сабийледде?

* * *

Акъсакъал къартларыбызгъа къарасам,
Эслирек, жигитирек да болама,
Чакъыра сейир таурухла къаласы,
Эски жырла дуниясында барама.

Халкъыбызны тарыхы ол къартланы
Мангылай кенглерине жазылыпды,
Къууанч, бушуу да, таурух да – атлыны
Жолу кибики, эслеринде къалыпды.

Аладан бири ёлсе, ачыу мени
Юйюкдюре, дууасына келеме.
Аны бла бир иги жыр кетгенин,
Бир сейир таурух кетгенин билеме.

* * *

Тюбеген эдик бир къауум тенг,
Къая зангырдата кюлкюбюз,

Жол кысхарырча, чам да эте,
Жыр да айта, бара эдик биз.

Мешинабыз чайкълды хыны,
Чархы ташайды да чунгургъа.
Къоркъуп, секирип къопдукъ!
Жырны Ахыры ушамады жыргъа...

Не аз зат керекди инсаннга,
Ойнап, кюльорге, кыуаныргъа.
Къалай аз зат керекди анга
Жан къоркъуугъа кирип кыалыргъа.

* * *

Шахарны орамларында сени
Кёреме: ушайса суйгениме.
Анычады атламынг, кюльгенинг,
Аныча, хычыуунса кёлюме.

Бал бетли чачынг да табанынга
Жетеди, суйгеними чачынлай.
Жолукъсанг, кыуанч бересе манга,
Къарамынга жюрегим ачыла.

Бюгюн да сен, жаным бла ётюп,
Учуп баргъан къанатлылай кетдинг.
Сени кёрсем, жарыучуду бетим,
Аллахны кюню тийгенча кёкден.

Кетме бизни шахардан! Тенгизде
Акъ желпекли кыайкычкыкъ баргъанлай,
Барып тур сен, къарамымда жюзе,
Накышлы жыйрыгъынг агъаргъанлай.

Жукъу келмей, чарс кечеге къарай,
Бир ауукъда танг жулдузун кёрген
Кыуанады. Сени бла алай
Сюеме бетден-бетге тюберге.

Ачы кёз жаш жуумай кёзлеринги,
Насып да сенден букъмай ташагъа,
Кетмез кыуанч орналсын кёлюнге,
Мени суйген кызыма ушагъан!

МОКЪАЛАНЫ Магомед кёчюргенди

МАНГА ТАУ ЭЛЛЕДЕН БАГЪАЛЫ БИР ЗАТ ДА ЖОКЪДУ

Журналист усталыкъны жаланда сейир адамла бла тюбеширге онг бергени ючюн окъуна сюерге болдукъду. Ма энтта мени насыбым тутду. Биягъы бир аламант адам бла шагъырей болдум. Ол Псков областъда Сюд департаментни управлениясыны таматасыды, юстицияны 1-чи класслы къырал советнигиди. 2016 жылда сюд системаны айнытыугъа уллу къыйын салгъаны ючюн «За усердие» деген 1-чи даражалы белги бла саугъаланганды.

Алай аны башха фахмусу да барды. Ол назмула жазады. Окъуучулагъа «Я вам хочу ёще сказать...» деген жыйымдыкъны да саугъа этгенди. Таулу элlege, аны адамларына, Нальчикге, табийгъатха жораланнган сейирлик чыгъармалары бардыла.

Энди, багъалы окъуучуларым, термилтип турмайым да, бу жаш бла сизни да танышдырайым. Ол Николай Валерьевич Морозовду. Ватсап бла аны манга бир назмусу тюшгенди. Кимники болур, манга да къалай бла келди деп турсам, бир кесекден бир шуёхум сёлешеди: «Жаратдынгмы назмуну? – дейди. – Тауча сенича, менича билген орусла жашныкъыды». Аны эшитгенимлей, ол адамны юсюнден дагъыда кёбюрек хапар биллигим келгенди. Шуёхум а: «Телефон номерин берейим, угъай демей эсенг а, ол сёлешсин», – дейди.

Экинчи кюн Николай эрттенликде, сагъат сегиз да болгъунчу, телефонну зынгырдатады. Эртте болгъанына кечгинлик тилей, тауча салам береди. Экибиз да малкъар тилде иги кесек ушакъ этебиз.

Ол Бабугентде 1966 жылда туугъанды. Атасыны анасы Матрёна Морозова 1947 жылда КъМАССР-ни Советский районуну Советский элине жашы (Николайны атасы бла) Воронеж областъдан къарындашы чакъырып келген эди. Беш жылны ичинде сабий садда аш этиучю, андан сора уа пенсиягъа чыкъгъынчы школда тизгиннге къараучу болуп ишлегенди. Атасы Виталий а Бабугентни бла Къашхатауну мюлклеринде экскаваторчу эмда автогрейдерист да болуп турганды.

Анасыны атасы Карп Васильевич а Огъары Малкъарда жемишле эм кёгетле ёсдюрген совхозгъа 1955 жылгъа дери башчылыкъ этип турганды, Черек агъач мюлкюню директору да болгъанды. Андан сора ала Бабугентге кёчгендиле. Николайны ыннасы пенсиягъа чыкъгъынчы

агъач жарашырыучу заводда ишлеп тургъанды. Анасы уа бир ауукъ заманны элде почтачылыкъ этгенди.

Сабийле бир кесек аякъланнгандан сора уа, Морозовланы юйюрлери Советский элге кечедиле. Анда да Любовь Карповна почтада уруннганды, бир ауукъ заманны уа Черек районну администрациясыны коменданты болгъанды.

Ма алай ушакъ эте келгенде: «Тау тилни къалай унутмай тура-са?» – деп сорама. Ол а: «Мында Хасаниядан, Огъары Малкъардан, Къашхатаудан да жашла бардыла. Аланы бир-бирлери юйюрлери бла жашайдыла. Биз терк-терк тюбеше туруучубуз», – деп жууаплайды. Андан сора да отпусказында Бабугентни, Огъары Малкъарны да жокъламай къоймаучусун айтады. «Манга ол тау элледен жууукъ, багъалы да дунияны башында бир зат да кёрюнмейди», – дейди.

Аланы артыкъ уллу болмагъан юйчюклери бюгюн да Бабугентде сюеледи, терек бахчагъа батылып. Алай анасы Люба жашын, эки туудугъун да анда угъай, Нальчикде фатарында сакълайды.

– Мен, бир амал табып, республикагъа келмей къалмайма. Чегем чучхурланы, Минги тауну тийресин да бек жаратама, алай Черек ауузун а бир жерге да алышаллыкъ туююлме. Мындагъы таза хауаны, кём-кёк черек сууланы татыуларын Псковда дайымда кюсеп турама. Адамлары да энчидиле: бир бирге хурмет этиулери, багъалай, къонакъбайлыкъ эте билгенлери бла да. Мен таулуланы адетлерине, тёрелерине кёре жашаргъа кюрешеме энтта.

Тенглерим бла байламлыкъны юзмегенме. Аланы барыны да атларын санап чыгъар амал жокъду, алай Огъары Малкъардан Мамайланы Хамитни жашы Ахматны энчи сагъыныргъа сюеме. Сёзсюз, талай жылны бир классда, института окъугъанла, биргеме ишлегенле бла да тюбешиуле эсден кетмейдиле. Жашауну тутуругъу да ол болур деригим келеди, – дегенди Николай Морозов ушагъыбызны ахырында.

Энди уа аны бир къауум назмусу бла сизни шагъырей этерге сюеме.

ХОЛАЛАНЫ Марзият

МОРОЗОВ Н. В.

КЪАЯЛАГЪА

Жерни туугъаныны шагъатлары,
Жерни тарыхыны жалдатлары
Къаялагъа тежейме назмула –
Бийиклеге тилсиз къалауурла.

Башларыгъыз а – чиммакъ бёркюле,
Къарла кийген къышда, жайда – тёре.
Тёшле жабып бурма жамычыла,
Терек чапыракъла шыбырдаша.

Кёргенме кьабыргъача кьаяла,
 Жабып тѣппелерин да булутла.
 Хар ким да бирча ёрлемез ары –
 Къыйынды табаргъа базыннанны.

Къаяланы кеси тѣрелери:
 Жарла, тюпсюз кьолла – нѣгерлери.
 Биледи араны жалан адам,
 Къаялагъа, кьолгъа кѣче къарам.

Къая кьызы, шуѣх болуп желге,
 Жюрюр кече, туман кьалкьыр бирде.
 Тюзден желле кьаты ургъанында,
 Элхууурну кѣрлюксе сен мында.

Ташларынгдан кьаландыла юйле,
 Тукъум кьалалары – эсгериуде,
 Къая, тутамыса аны эсде? –
 Жалын ызын кьойгъанды от сенде.

Ангылагъан кьыйын бизге сизни,
 Сиз – жулдузла бла жюрютген сѣзню!
 Сюеме мен сизни арагъызда
 Гылын кьушлай, кьалкьа айланыргъа.

ТЕРМИЛУ

Къошун алып инбашына,
 Ийнакъ кьолу бла кьучакълап,
 Тюшеди суу жагъасына
 Ариу кьыз, ашыгъып атлап,
 Ууакъ-ууакъ ала аякъ,
 Билинмей аз да тепгени,
 Учханча тенгизде кьайыкъ,
 Желден толуп желпеклери.
 Тауда узакъ тѣппелеге
 Кюнню кѣзю тѣге алтын,
 Алай келеди эрттенлик
 Аллах кеси суйюп, айтып.
 Чыкъла жуууп кырдыкланы,
 Мылы ташла да жылтырай,
 Кючден, туталмай аягъы,
 Жашчыкъ барады учхалай.
 Таш печьледен чыкъгъан тютюн

Кётюрюлюр, тюз чыпынлай.
Жокъ сёлешген адам къаты,
Жашау – алда баргъанынлай.
Ёмюрледен келе алай,
Ашыкъма тюрлендирирге.
Болгъанчады мияладан,
Жашау кеси анга – ие.
Черек кёмюк эте тарда,
Сюрюю, отлай ауанада,
Салкъын излейди къызыуда,
Къысылышып къаялагъа.
Уруш аты къуруп кетсин.
Сейирлени да сейири:
Къалалагъа къарай келсенг, –
Къашын тюйгенча Зевс кеси!
Кетгендиле ол заманла,
Иги кесек акъгъанды суу.
Бек аз тюберсе сен мында
Къызгъа, элтип баргъан къошун.
Къая къызны да ауазы –
Аллах юйде эшитилгенлей,
Таула, чюйбаш болуп, ары
Кетедиле, бийиклеге.
Тилейме мен жерден алай –
Ёмюрледе турсун былай.

ШУЁХУМА

Кел манга къонакъгъа Малкъаргъа,
Мен берирме санга саугъагъа
Ариулукъ, ыразы болгъандан,
Жашауум ма сенден толгъаннга!

Ариулукъ, шо, къайда да тюбер,
Тенгизде, къумлада да сюел.
Малкъарда ариулукъ а, ийнан,
Сейирликди, манга ийнансанг.

Кюн тауну башына тийгенде,
Жарыгъын алайдан тёкгенде,
Налмаслачадыла къарлары.
Тенг этерсе неге аланы?!

Тар жолчукъ бла чыкъсанг бийикге,
Агъачны бошалгъан жеринде

Табарыкъса аслан гюлюн сен.
Къууаныр суюгенинг, келтирсенг.

Сен кёрюрге гюллю талала –
Ма сени ючюннге чакъгъанла.
Кел манга Малкъарны кёрюрге,
Сюериксе аны ёмюрге.

САБИЙЛИК

Адамладан бугъуп, къачып,
Чалдиш дефтерими ачып,
Къагъыт жазама къызчыкъгъа –
Чачын ариу жыйгъанчыкъгъа.

Зурнук этеме да бюгюп,
Анга иеме учуруп.
Терезеден къарап, манга
Къолун булгъайды, ышара.

Зурнук жеталмаса анга,
Мен самолёт этип алгъа,
Алай бошларма къагъытны –
Ол къызчыкъгъа учарыкъны.

Чалдиш дефтеримде бетле,
Дагъыда бар, жазыу эте
Туруп кибик анга артда.
Жюрюйбюз биз сабий садха.

Ары барыр заман жетди,
Тургъанма мен тангда эртте.
Хазырланады ол, баям.
Кёрлюкме, эшикге чыкъсам.

Къалай игиди биз анда
Билгенибиз окъуй, жаза!
Жаздым: «Сюеме, – деп, – сени!»
Ол – биринчи письмом мени!

МУСУКАЛАНЫ Сакинат кёчюргенди

МАЛКЪАР

Жерни юсюнде барды бир ариу жер,
Ёхтем Малкъар аны аты адамла!
Кеси кыйын бла жашайдыла кел, кёр,
Эрттеден бери атлары аланла!

Къонакъбайлыкъларын айтып-айтмазса,
Узун тепси хап-хазыр хар келгеннге.
Таулудача иги адам тапмазса,
Намыс, ыспас юйлерине киргеннге.

Адамлары адежли адеплиле,
Таулада эримеген чыранлары.
Анда ишлеп жашагъан жигерлиле,
Туугъан жерлери бла бирди жанлары.

Жаннет жери деп алай ёхтем айтама,
Жюрегими жарыкъ этген тауларым.
Мудах кюнде эсгериуге кыйтама,
Ариу миллетим, халал адамларым.

МЕНИ ЖЕРИМЕ

Айталлыкъ болурмамы, айтсам а, кылай?
Айталсам да, кыйдан табайым сёзлени
Бир бек суюгеними айтырча – ма алай!
Малкъарым! Ариулугъунг къамата кёзлени!

Шам Малкъарым! Сенсиз жашау жокъду манга,
Сенсиз жыр, сёз да айталлыкъ болмам, баям.
Тенгизлерингде жюзюп барама санга,
Бек сакълап турса да мени саулай алам.

***БАЙТУГЪАНЛАНЫ** Исмайыл кёчюргенди*

А. С. ПУШКИН

КЪЫЗГЪАНЧ БИЙ

Биринчи сурат

Къалада.

Альбер бла Иван

Альбер

Шо, не болса да, ол атыш-тутушда
Болургъа керекме. Иван, кюбеми
Берчи бери.

Иван анга кюбенн узатады.

Тыммыл болуп турады да – тешилип.
Энди муну кийип, къалай чыгъайым?
Жангы кюбе керекди... О, жарлылыкъ!..
Къарачы, къаллай къол тийгенди мынга –
Аллах ургъу эди, кена, Делоржну...

Иван

Да кесинг да борчлу болуп къалгъаннга
Ушамайса. Ол, сен атдан жыкъгъанда,
Сау сутканы саудан ёлюп тургъанды –
Билеме... Да энтта не хазна болсун.

Альбер

Тюздю, алай аны венециан
Къалкъаны тура, ол кеси ёшюнюн
Капегине да тергемез – ангыла.
Ол башха ёшюнлюк излеп кюрешмез.
Кюбесин бош сыйырмай къойдум аны!
Ай, герцогдан бла юй бийчеледен
Уялдым ансы, сыйыргъан а, тейри,
Алай этер эдим, алай да – шо, къынкъ
Этдирмей сыйырлыкъ эдим кюбесин.
Хо да, жаны къурман болсун алагъа.
Аллах урлукъ граф! Кюбемден эсе,
Башымы тешсе, иги боллукъ эди!

Юсюм да жаланнгачды. Ол кюн анда
Бирси рыцарьла асыры омакъдан,
Ёffre-чёфе да эте, къан безиреп,
Алай олтургъанда, жаланда ма мен
Болгъанма, юсюм да жамаудан толуп,
Герцогну хант къангасына олтургъан.
«Билмей, жолдан къайтып кълалгъанма бери», –
Деп, сылтау этерге кюрешген эдим.
Бюгюн а не айтырма? О, жарлылыкъ!
Къалай такъыр этеди ол кёллени!
Делорж, ауур сюнгюсю бла уруп,
Мени кюбеми тешдирип озгъанда,
Жалан башлай къатылгъан эдим атха:
Жюгенни алгъа бошлап, эмиликни
Баралгъаны къадар къойдум бармагъа –
Жалан башлай жел этип жетдим аны,
Жетдим да, бир къарыусуз къара кълуну
Къагъып атдан алгъан кибик, мен аны
Алай чартлатхан эдим ат белинден...
Тиширыула уа жерлеринден къалай
Тургъан эдиле, ол Клотильда кеси,
Бетин да эки кълуу бла жабып,
Шо ачы кълычырыкъ этген заманда.
Мени алай кючлю ургъанымы махтап,
Къалай сёлеше эдиле гарольдла.
Киши эсге алмады ол заманда
Алф кючню, эр батырлыкъны да менде!
Кълутургъаным бузулгъан кюбе ючюн
Болгъанын киши билмеди алайда.
Мени алай кълутуртхан, алф кюч берген,
Былай амалсыз этген да – кълызгъанчлыкъ!
Иги билеме аны... Хау! Да мында –
Мени атам жашагъан жерде, сейир
Тюйюлдю манга кълызгъанчлыкъ жукъгъаны.
Ат кълалайды, Иван?..

Иван

Акъсайды, тейри.
Анга минип чыгъаргъа уа жарамаз.

Альбер

Да сора мен ол тор атны алайым,
Кесине да багъа айта болмазла.

Иван

Багъа тюйюл эди – ахча табылса...

Альбер

Да не дейди ол къурурукъ Соломон?

Иван

Энди бераллыкъ тюйюлме дейди ол, –
Артха къайтара билмейсиз ёнкючню, –
Дейди, оу-шау этеди, ой, хадагъа...

Альбер

Сен айтсанг эди уа мени атамы
Бай болгъанын. Эртте-кеч болса да, ол
Байлыкъ манга къаллыгъын.

Иван

Да... айтханма.

Альбер

Сора не?

Иван

Сыйыт этеди, хадагъа.

Альбер

Къарачы энди ол палахха уа сен!

Иван

Кеси келирге айтхан эди.

Альбер

Шукур!
Тазир салмай, иймезме мен да аны.

Эшик къаггылады.

Кимсе?

Жид киреди.

Жид

Менме, мен – сени ол къул-къарауашынг.

Альбер

А, сенмисе, сен, ол мени шуёхум!
Аллах урлукъ Жид, багъалы Соломон,
Келчи былай. Сен, мен эшитгеннге кёре,
Ышанмайса бизге?

Жид

О, сыйлы рыцарь,
Бек ыразы эдим...болса... Алай онг
Жокъду ансы. Да къайдан болсун ахча...
Тюп болгъанма, рыцарьлагъа тегюле,
Алгъанларын къайтаргъан төре уа жокъ.
Тилейме сен къайтар деп бир кесегин.
Ахчанг жокъ эсе, аны орунуна
Бир багъалы зат болса да, къайгъырмаз.

Альбер

Керти малгъун кёреме да сен да... менде...
Менде ахча жюриесе эди алай,
Сени бламы жаншай турлукъ эдим?!
Тели болма, къарт чойютлю Соломон.
Ахча сен бер дейме манга – жюз тюмен,
Кесим къармагъынчы хуржунларынгы.

Жид

Жюз тюменим болгъу эди ансы – жюз! –
Къармагъан окъуна этги эдинг сен..,

Альбер

Айып туюлмюдю алай ётюрюк
Айтып къояргъа? Биреу амалсыз,
Биреу иймансыз деп.

Жид

Да ант этейим...

Альбер

Бир затмы... дей эдинг? Не хапарды ол?

Неми берликме мен? – Бу кошт терини
Бермесем? Берир затым болса, эртте
Сатарыкъ эдим, не рыцарь сёз санга
Азмыды, итден туугъан?

Жид

Сёзюнг а – хау!
Сен сау къадарда бек кёпню тутады.
Фламанлы байланы къабырларын,
Дууа кибик, ачарыкъды ол санга.
Алай аны сен манга берип къойсанг,
Манга, бир жарлы чюйютлюге, берип,
Кесинг ёлюп кетсенг (Аллах сакъласын),
Къачан эсе да тенгизге атылгъан
Кюбюрчек ачхычы болур ол менде.

Альбер

Менден кёпню жашарыкъ болур атам?

Жид

Ким биледи? Къадарыбыз – Аллахдан,
Тюнене хайт деген жаш бюгюн ёлюп,
Аны бир тёрт гым-гым къарт, сал басхычха
Салып, алай оздула къабырлагъа.
Барон сюек саулуду. Аллах берсе,
Энтта ол бир жыйырма жыл жашар.

Альбер

Етюрюк жаншайса, чюйютлю: манга
Жюз жарым жыл боллукъду анча жылдан,
Ахча да неме жарар ол заманда?

Жид

Къалай, къалай дединг? Ахчамы? Ахча
Жашлыкъда, къартлыкъда да жарар бизге;
Алай жашны бош къулучады ахча –
Аяй билмей, аякъ тюп этип къояр.
Къарт а аны, татлы тенгинча кёрюп,
Сакълайды, шо, кёз инжисинча, алай.

Альбер

О, атамы къулу, тенги да – угъай,
Бийиди ол – аны къулуду атам.

Къуллукъ этеди алжирли жесирлей,
Шынжыргъа тагъылып тургъан парийлей,
Жыягъын бир жапмай, юреди кече.
Жашайды от этилмеген гытыда,
Ичгени – суу, ашы – къатхан гиряхла.
Алтын а – не? – Жатады кюбюрледе –
Къайгъысы жокъ. Сен жаншама: бир кюнде
Манга къуллукъ этер, чыгъып кюбюрден.

Жид

Да хау, барон къабыргъа кирген кюнде,
Кёз жашдан эсе, ахча кёп тегюлюр.
Аллах терк жетдирсин ол муратынга.

Альбер

Амин!

Жид

Ай, жарарыкъ болмаз, ансы...

Альбер

Не?

Жид

Да аллай амал болур дейме...

Альбер

Къаллай амал?

Жид

Да ма –
Мени аллай бир къарт танышым
Барды: жарлы аптекарь – къарт чюйютлю...

Альбер

Саудюгерчи болур ол да, бир начас...
Кесингча хыйлачымыды огъесе?..

Жид

Угъай, башхады Товий этген сатыу –
Хыйны-халмаш жарашдырыучуду ол,
Кючлю дарман суула.

Альбер

Андан манга не?..

Жид

Уртлам суугъа тамамды бир тамычы...
Не татыуу, не тюрсю жокъду аны;
Адамны къарынын зат бурдурмай, кёлюн
Аман этмей, алай алады жанын.

Альбер

Сора ол къарт ёлюр от сатады де.

Жид

Хау – ёлюр от да сатады Товий, хау...

Альбер

Аха... ахча орунуна, ёнкючге
Эки жюз уу шеша ал дериксе сен,
Шешасын тюменден. Алаймыды, айт?

Жид

Сен хыликкя этесе мени – угъай;
Мен санга игини... тежей эдим, къарт
Баронну ууахтысы жетген сунуп.

Альбер

Къалай, къалай?! Къарт атама ёлюр от
Ашатыргъамы дейсе? Да сен манга
Алай айтыргъа базгъан ит мынафыкъ!
Иван! Тут муну! Манга алай!..
Да сен билемисе, чюйют къабугъу,
Итден туугъан ит!.. Мен сени бусагъат
Быкыгъа асайым...

Жид

Мен терс болдум, терс!
Кечгинлик бер! Ойнап айтханма алай...

Альбер

Ойнапмы дейсе? Эй, Иван, ол жипни
Келтир бери! Да мен сени бусагъат...

Жид

Сен... мен... ахча алып келгенме сизге...

Альбер

Ахчанг, башынг да от төбеси боллукъ!
Думп бол дейме!

Жид кетеди.

О, не кюннге кьалдырды
Ёз атамы кьырслыгъы! Къарт чойютлю
Манга алай айтыргъа базгъан... Иван!
Къуйчу бери ол чагъырдан, ичими
Сууукъ кьалтырауукъ алгъанды мени...
Алай, Иван, ахча керекди манга.
Бар да ол кьурурукъ Жидни ызындан,
Ахчасын ал. Кесинг да ол шакъаны
Былай келтир. Мен анга, ол харамгъа,
Борч кьагъыт жазайым. Терк бол, маржа, терк.
Бери уа чакъырма Иуданы сен.
Неда – угъай, угъай, тохта, сабыр бол,
Атасыны кюмюш ахчасы кибик,
Аны ахчасы да уу боллукъду, уу...
Чагъыр дедим ушайды да!..

Иван

Чагъырны
Мылысы да жокъду.

Альбер

Испаниядан
Ремон саугъа этип ийген чагъыр а?

Иван

Ахыр шешаны тюнене ингирде
Саусуз темирчиге элтгенме.

Альбер

Охо...
Суу бер сора. О, онгмагъан жашау!
Угъай, энди тѳзюм кьалмады менде.
Барып, герцогдан болушлукъ тилейим;

Атам мени хуна тешикден чыктыгъан
 Чыгханнга санамай, жашыгча кёрсюн.
 Барып, халны башдан аякы айтайым.

Экинчи сурат

Жер туюбу.

Барон

Хауле кызыны, кыамамагъан кыяхмени
 Келирин сакълагъан жаш кибик, алай
 Сакълайма мен кюнню кюн узунуна
 Бу жер юйде алтын кюбюрлерими
 Башларын ачып, алагъа шагъатсыз
 Кыарар сагъатымы... Насыбым тутса,
 Бюгюн да боллукъма мен ол алтынчы
 Кюбюрге – жарты кюбюрге салып,
 Бир чымпы алтын кысыдырыкы этерге...
 Кёп туююдю, алай а аздан-аздан
 Ёседи байлыкы. Окъугъан эдим мен
 Бир патчах, аскерчилеге буюруп,
 Бир жерге, шо, бирер чымпы топуракы
 Кыудургъанда, бийик теш болгъанды деп.
 Патчах а, ол тешню башындан кыарап,
 Акы чатырла сырылгъан кенг ёзенни,
 Кёп кемели тенгизни да кёргенди деп.
 Мен да бери, жер туюбуне, хакымы
 Аздан-аздан, бирер чымпы келтире,
 Теш ёсдюрдюм – энди, аны башындан
 Кыарап, кёрлюкме кыолумдан келгенни.
 Кыолумдан а не келир? Демон кибик,
 Бар дуниягъа оноу эталлыкыма мен;
 Бол дегенлей, болдурлукыма хар нени;
 Мен суйсем – ёсерикдиле кыалала;
 Хур кыызла, кёкден туюнюп, мени тахлыкы
 Терек бахчаларыма жыйылырла,
 Сырыйнала, сазла – манга табынып,
 Кёкге алай таралырла аллымда.
 Азат фикир да манга кыуллукы этер,
 Ахшылыкы бла жукыусуз кыол кыыйын
 Шумсуз сакыларла мени хар саугыамы.
 Кыоллары кыан жугыу болуп айланган
 Аманлыкычы – мен сызгыргъан заманда
 Кыойдан жууаш болуп келир, аллыма
 Жыгыылып, жал барыр, эки кёёюмде

Залимлени кълтыратхан кюч кёрюп.
Хар не да жашауда манга бой салыр,
Мен а – дуняда бир затха да угъай!
Ырахатма мен, бийикме хар умутдан.
Кючюмю таныйма: тамамды манга
Аны билгеним...

(Къолунда алтыннга къарайды.)

Кёп туйюлдю, баям,
Ётюрюкню, кёз жашны, тилеклени,
Къаргъышны да ауур шагъатыды бу!
Ма... бир эски шайчыкъ да барды мында.
Бюгюн бир къатын келтиргенди аны,
Алгъаракъда ол юч сабийи бла,
Тобукъланып, тереземи тубюнде
Сау кюнню жилап тургъан эди алай.
Жауун тохтай да, жауа тура эди,
Ол а кетмей эди. Чыгъып къыстаргъа
Боллукъ эдим, алай манга бир ауаз:
«Ол тамбла тутмакъгъа тюшмез ючюн,
Эрини борчун келтиргенди санга», –
Деп, тохтаусуз шыбырдап тура эди...
Бу уа?.. Муну Тибо бергенди манга.
Къайдан тапхан болур эди ол начас?
Жаланда – урлап, неда ма биреуню
Барлыкъ жолун сакълап, кече агъачда...
Хау! бу жерде асыралгъан хазна ючюн
Тёгюлген къан, тер суу, кёз жашла – бары
Бир кюн жер тубюнден ёрге урсала,
Жерни ырхы басар эди биягъы.
Да жер тубюнде тунчугъур эдим мен.
Алай энди болду, болгъанды заман.

(Кюбюрледен бирин ачаргъа деп тебирейди.)

О, мен кюбюр ачайым деп узалсам,
Къызып, суу-салам болама терлеп.
Къоркъупму? Угъай! Кимден къоркъама мен?
Белимдеди алжаусуз къара къамам –
Къурчну борчуду алтынны сакълагъан!
Алай а мени такъыр кёллю этген –
Бир жашырын сезим барды жүрекде.
Барды, дейдиле, ма аллай адамла –
Эрикгенлерин мурдарлыкъ кетерген.
Кюбюрлени киритлерин ачханда,
Мен да сынайма, шо, ала адамгъа

Бичакъ ургъанда сынагъан сезимни:
Зауукълукъну, къркъууну да сезимин...

(Кюбюрню ачады.)

Ма дуня жарыгъы, кез жарыгъым!

(Алтын ахчаны кюбюрге кзуяды.)

Болду энди хауле айланганыгъыз,
Кимни болса керегине кзуллана,
Ёмюрлюк жукъу этигиз кюбюрде,
Алам кекде Тейри квалкыгъан кибик...
Бююн байрам этерге сюеме мен:
Хар кюбюр аллында чыракъ жандырып,
Башларын ачып, ортада сюелип,
Бир къарайым алтын къалауларыма.

*(Жау чыракъланы жандырады да,
кюбюрлени башларын бир-бир ачады.)*

Патчахма мен!.. Къарачы бу жарыкыгъа!
Андан уллу махтау, насып да – къайда!
Манга бой салганды семен кыралым;
Патчахма мен... Алай мен ёлсем, кимни
Къолунда боллукъду аны оноуу?
Туудугъум! Жаш, телисине заячы,
Хауле саякъланы сёз негерлери!
Мен ёлгенлей ма ол, ол! Тюшер бери,
Бу шошлукъ бийлеген шумсуз жер юйге
Бир кезбаучу жут къауум бла бирге.
Елсем, жан хуржунумдан ачхычланы
Урлап, кюбюрлени, харх этип, ачар,
Ол нюр жаннган кшошунланы ууатып,
Патчах зем-земин да тегер балчыкыгъа –
Ол тюр этер,.. кимни измиси бла?
Сора мени бу алтын хазналарым
Жыртыкъ хуржунладан саркып башларла...
Гепсоркъа ойнап жыйгъанча окъаны,
Манга алайлаймы келгенди байлыкъ?
Ким билсин, аны ючюн деп жашауда
Ненча затдан кзуру квалып – той-оюн
Зауукълукъдан кесими тыйгъанымы,
Ненча ауур сагъышха киргеними,
Ненча тынгысыз кюн, жукъусуз кече

Ашыргъанымы? Неда хауле жашым
Атамы жүреги таш эдими дер? –
Бети болмагъан бетсиз... Да неди бет? –
Бет – жүрегими талаучу жаныуар,
Чакъырылмай келиучю къонакъ, жаншакъ!
Бет – зор бла кёп ёнкюч бердириучю,
Кече айны да къаралтыучу обур!
Ёлгенлени да, къабырдан тургъузуп,
Ол кёчгюнчюлюк сынатыучу обур!
Угъай, алгъа термил да сен байлыкъгъа,
Не къан, не жан аямагъанлан излеп,
Сора кёрюрме, алай азап чекген
Насыпсыз аны зая этеригин...
О, болалсам эди мен зар кёзледен
Бу жер юйню жашырыргъа! Къабырдан
Туруп келалсам эди ахыратдан,
Кюбюрледен бирлерине олтуруп,
Къалауур ауана болуп, сауладан
Алай сакъласам эди бу байлыкъны!..

Ючюнчю сурат

Къалада.

А л ь б е р, герцог.

Альбер

Ийнан, герцог, жарлылыкъны айыбы
Мени кёп эзгенди... Да ол онгсузлукъ
Болмаса, тарыкъмаз эдим мен санга.

Герцог

Ийнанама, рыцарь, санга. Сенлай жаш
Атасындан тарыгъып келмез эди –
Бир онг табып. Аллайла аздыла, аз...
Жарсыма сен, мен айтырма атанга,
Тап тюшгенлей, бир ташада, дауурсуз.
Эрттеден бери сакълайма мен аны.
Мени аппамы тенги болгъанды ол.
Эсимдеди, мен сабий заманда, ол
Мени кесини атына миндирип,
Башыма къонгуроу къаплагъан кибик,
Деу кюбесин къаплаучусу.

(Терезеден къарайды.)

Кимди ол?
Ол тьююлмюдю?

Альбер
Олду, хау...

Герцог
Бар аргъы
Отоугъа. Артда чакъырырма.

Альбер кетеди, барон киреди.

Барон,
Бек къуандым сау-эсен кӛргениме.

Барон
Сени буйругъунг бла мени бери
Келалгъаным, герцог, насыпды манга.

Герцог
Кӛп болду, барон, биз айырылгъанлы.
Унутханмыса мени?

Барон
Менми, герцог?
Бюгюн кибик, эсимдесе. О, сиркиу
Сабий болуучу эдинг сен. Жаннетли
Болсун харип, айтыучу эди аппанг:
– Филипп (ол Филипп деучю эди манга),
Сен не айтаса, ансы жыйырма жылдан
Биз сант боллукъбуз ма муну аллында...
Сени аллында...

Герцог
Биз энтта жангыдан
Танышмасакъ, унутханса юйюмю.

Барон
Энди къарт болгъанма. Кесим да мында
Не этерикме! Сен а – хайт деген жаш –
Эришиулени, байрамны да суйген,
Манга алагъа къатышыр кюч къайда,

Аллах буюруп, къан уруш башланса,
Мен энтта хазырма атха минерге,
Къюч барды сени ючюн эски къаманы –
Къолум къалтыраса да – суурургъа.

Герцог

Билеме мен сени таукеллигинги –
Апшамы да татлы тенги эдинг сен,
Намысынгы кёрюп болгъанды атам.
Мен да рыцарьса деп турама... Олтур.
Сабийинг болуп не барды?

Барон

Бир жашым.

Герцог

Аны мында бир нек кёрмейме да мен?
Бизден кесинг эрикгенликге, жашынг
Бола турса игиди къатыбызда.

Барон

Да жашым суймейди быллай жашауну.
Ол гурмук адамды, буруш акъыллы –
Шо, буу кибик, агъачдады жашауу –
Къала тийресинде.

Герцог

Алай искилтин
Болгъаны аманды. Терк окъуна биз
Тойгъа, оюннга юрретирбиз аны.
Жашны манга жибер. Хау, бий тукъумгъа
Тийишли хакъы да болсун... жашынгы...
Къаш тюдюнг да... огъесе?.. Баям, жолдан
Арып келгенсе?

Барон

Жокъду арыгъаным;
Хатдан атлагъанды... Сени аллында
Айыплы болургъа суймей эдим мен...
Жашымы юсюнден бир мен жашырып
Тургъан затны айтдыра турса сен.
Ол, бийибиз, сени къайгъырыуунга
Тийишли болса, нек жарлы эдим мен?!

Ол кесини жашлыгын туйюшледе
Ашырады, тели оюнда... кенгде...

Герцог

Жангызлыгын ючюндю ол. Жангызлыкъ
Керексиз жерде жояды жашланы.
Бери жибер аны. Ол терк унутур
Агъачда юйренчек болгъан ишлерин.

Барон

Айып этме сен, ансы, бийибиз, мен,
Тюзюн айтсам, охо деялмам санга...

Герцог

Да нек сора?

Барон

Къой, къартлыкъ бетими эт...

Герцог

Угъай, ол сылтау туйюлдю – унамам:
Ишни ачыкъ эт манга.

Барон

Мен жашыма...

Герцог

Не?

Барон

Ачыуланып турама мен жашыма.

Герцог

Нек?

Барон

Къюйсюзлюгю, аманлыкълары ючюн.

Герцог

Да не аманлыкъ этгенди ол санга?

Барон

Къой, герцог, къой...

Герцог

Не сейир, не тамаша!..
Огъесе айыпмы келликди санга?

Барон

Хау... айыпды, уялгъан этеме мен.

Герцог

Аллай бир не этгенди ол?

Барон

Ол... мени
Ёлтюрюрге чапханды, ёлтюрюрге.

Герцог

Ёлтюрюргеми дейсе?! – да мен аны
Сюдге берирме, ол харам тулукъну.

Барон

Ант этерик туююлме, билсем да мен
Ол манга дайым ёлюм жорагъанын.
Билсем да ол жашырын кюрешгенин
Мени...

Герцог

Не?

Барон

Тонаргъа... тонаргъа.

Альбер кесин отоугъа атады.

Альбер

Ётюрюк жаншайса, барон, ётюрюк.

Герцог

(жашха)

Къалай баздынг сен?..

Барон

Мындамыса! Сен... сен!..
Сен манга алай селеширге базгъан!..
Мен ётюрюк!.. бийибизни аллында!..
Манга, манга... рыцарь туююлмеми мен?

Альбер

Сен бош жаншакъса, ётюрюкчюсе сен.

Барон

Кёк да кюкюремеди да! О, Аллах!
Да терсни, тюзню къылкъыяр айырсын!

(Къол къабын жерге атады, жаш аны сермеп ёрге алады.)

Альбер

Ыспасым сениди... Да ма атамы
Жангыз жашына биринчи саугъасы.

Герцог

О, не кёрдюм мен? Неге ушагъан иш? –
Къарт бла сермеширге ыразыды жашы!
Къачан кийген болур эдим боюнума
Герцоглукъну тузагъын! Тохтагъыз бир,
Сен сантыу къарт, сен да къаплан баласы!
Боллукъду.

(Жашха.)

Ат да къой дейме бусагъат;
Ол къол къапны бери бер.

(Сыйырады.)

Альбер

(бир жанына.)

Ай, не медет...

Герцог

Кёрчю сен аны тырнакъ беклегенин! –
Гунч бол, налат, кёзюме кёрюнме сен,
Мен кесим чакъыргъынчы сени бери.

Альбер кетеди.

Сен а, насыпсыз къарт, харип кюнюнге,
Айып туюлюмюдю санга...

Барон

Кечгинлик...
Аягъы юсюмде туралмайма мен...
Борбайларым кырккыылгъандыла... хауа
Айланмайды да!.. Солууум тыйылды!..
Ачхычларым къайда?.. Мени ачхычларым!..

Герцог

Ёлюп къалды ушайды да! О, Аллах!
Кюйсюз заман, кюйсюз да жюрекле!

ЁЛЕТ КИРГЕНДЕ БАРГЪАН ТОЙ-ОЮН

(Вильсонну «Ёлет шахары» деген трагедиясындан)

Орам. Узун аш къанга. Аны юсю тюрлю-тюрлю ашарыкъладан
бла ичгиден толуду. Бир къауум эр кйши бла тиширыу
ашай-иче турадыла.

Ж а ш а д а м

Хурметли тамата! Бу биз барыбыз
Да иги билген бир жарыкъ адамны,
Чамы, масхарасы бла да бизни
Кёлюбюзню кётюрюп, кёз ачдыргъан,
Кюлкюлю хапарлары, таурухлары,
Быллай ушакъларыбызгъа жан салгъан,
Кюйсюз ёлет дунияларын къарангы
Этип тургъанланы баш къайгъыларын
Чачхан – бир оюнчу-камсык адамны
Эсге тюшюрюрге сую эдим мен...
Тап эки кюн да болмайды – биз аны
Чамына къарс къагъып айырылгъанлы.
Угъай, угъай! Мени эслеп-эсимде
Да жокъ эди бу къууанчны юсюнде
Джаксонну унутурбуз деп... Алай
Энди къууанч, жарсыу да жокъду анга,
Кёремисиз – энди бу хант къанганы
Артында бир жери къуру къалгъанын –

Оюнчу Джаксонну шинтиги нечик
 Сюелгенин, айырма болуп, энчи...
 Ойнай-кюле, кирип келип, былайда
 Ол кеси олтурлукъ кибик биягъы!
 Алай ол кетгенди – артха ёмюрде
 Киши къайтмаучу ахырат юйюне...
 Ахыр сагъатына дери уа жарыкъ
 Кёллю болуп тургъан эди ол жазыкъ.
 Болсада биз – ма бу жаныбыз саула –
 Алыкъа аз туюлюбюз – ансыз сыйгъа
 Жыйылгъанла... Къарайма да, бир мудах
 Болур сылтау эслемейме мен мында!..
 Алайды да, Джаксонну заманында
 Этиучюбюзча, алгъыш аякъланы
 Бирден алып, кюн-кюмюш зынгырдата,
 Ол кеси да, жангыдан аякъланып,
 Сау-эсен болгъанча, аны ючюннге
 Энтта бирер алгъыш аякъ ичейик...

Тамата

Бизни арабызда, биринчи болуп,
 Кетген олду. Да аны намысына
 Деп тартайыкъ, сёз къошмай...

Ж а ш а д а м

Болсун алай!..

Барысы да тынгылашып ичедиле.

Тамата

Жырла, Мери, иги жырла – жүрекдени
 Бир таралтсын кийик кибик ёнюнг,
 Сени шургу этген жырынг бизни
 Кёллюбюзню бир кётюрсюн – артда
 Тюз акъылдан шашхан адам жерден
 Айырылгъан кибик – бир арада.

Мери

(жырлайды)

Бар эди заман, байлыкъ да,
 Кюн да, кюй да – жарыгъан,
 Хар ыйых кюн халкъ, буюкъмай,
 Килисагъа жыйылгъан.

Сабий ауазла тохтамай,
Школ юйню жарытхан,
Кюз сары тюзде бир талмай,
Оракъ, чалгъы ойнатхан.

Килисаны, школну да
Эшиклери жабылып,
Энди хар бир иш кёллю да –
Кюсейбиз кюн жарыгъын.

Орур адам болмай энди,
Сабанла да оздула,
Кюйген журт кибикди эл да –
Мудахдыла арбазла.

Агъачы, ташы, сууу да
Шумсуз болуп къалдыла,
Жаланда биз бир сагъынмай
Кюн озмагъан – къабырла...

Бёлек адам асыралмай,
Кюн кетмеди арада –
Халкъ Аллахха жал барады,
Жаннет жаз деп алагъа!..

Къуу ёлет жерге сугъады
Минут сайын биреуню,
Сау къалгъан сарын салады,
Ёлюр кюнюн билгенлей.

Тенг тенгни окъу танымай,
Башлагъандыла элде:
Асырар адам табылмай
Къалмагъы эдик, ёлсек!..

Жаллы зараны жетген къой
Сюрюу кибик, къабырла
Да, бирге басыннганны къой,
Мугур болуп къалдыла...

Алай сен мени жанымса,
Бар къууанчым да – кесинг...
Ажым этерча – жазым да,
Кюйюп, терк ёлюп кетсем.

Мен тилерик: жууукъ келме
Дженнини ёлюгюне –

Бош уппа этип да кёрме
Сууугъан эринлерин...

Ызымдан кърарар болсанг да,
Узакъда тохтап, кенгден
Бир кърарарса сен, бой салма
Ансы бу къара кюннге.

Алай бу элде уа кълалма,
Кетерге кюреш мындан!
Ёлет кирмеген жер кълаллай
Жер да болсун деп манга...

Ёз жанынгы кътхарырса
Ёлген-кълалгъан кълайгъыдан,
Ёлетден сора кълайтырса,
Тургъан кибик кълабырдан!..

Эсинге тюшсем а, Эдмонд,
Кел да жарлы обама:
Дженни мениди де энтта –
Тап ахырат алама...

Т а м а т а

Сау бол, Мери, кълайгъы сёз бергенлей,
Бу таралып айтхан жырынг ючюн!
Баям, ёлет сизни жеригизге
Да бир кирген болур эди эртте.
Жашил тёшле, кёк талала, жарыкъ
Зынгырдагъан шаудан суула – бары
Бюгюн бизде бушуу этген кибик,
Сизни да ол тау кълонунда кийик
Жеригизде – ёлет кирген элде
Ёлгенлени жилауларын эте.
Ол бушуулу жыл замансыз кетген
Батырланы, огъур адамланы
Ызларындан кълочу сыбызгъыны
Не жүрекге балхам болгъан бир жыр
Таралтханы тамам болуп кълалса,
Кёлум былай толмаз эди хазна....
Угъай! Быллай кълуанч баргъан жерде
Жокъду мудах жүрек кълуге жетген!

Мери

Айхай, ата юйюмден тышында
Жырламагъан болсам эди уа мен!
Атам харип... Анам жазыкъ да бек
Сюйюп тынгылаучу эди манга:
Баям, кесим кеси ауазыма
Татлыкъсына турама былайда.
Юйюбюзню эски арбазында
Жырлай тургъан кибик... Ол заманда
Алай гюняхсыз эди жыр ауазым...

Луиза

Энди эски болгъандыла, эски –
Аллай жырла! Алай а дунияда
Алыкъа бардыла тиширыуну
Жилягъанын кёрюп – эригенле,
Аны кёз жашларын кёрюп, анга
Жан аурутуп, аллыкъ болгъан эрле.
Да ол кеси мында аны мылы
Къарамындан къутулаллыкъ киши
Жокъ сунады. Болсада кюлкюню
Ишин да тюз алай этген болса,
Ышаргъанлай турур эди, баям.
Къычырыкъчы шимал ариулагъа
Махтау салгъан эди да Вальсингам,
Андан былгыз болады ол жиляп.
Угъай, кёрюп да болмайма, угъай,
Бу сарычач шотланд къызланы мен...

Тамата

Арба келген таууш эшитдим, къайдам!

Ёлюле жюкленип келген арба жетеди. Арбачы негрлиди.

Аха! Луизабыз эсден тайды;
Мен аны ауузу от чакъгъаннга,
Жюреги да бир батыр суна эдим.
Угъай! Такъыр кёллюден эсе, чынтты
Кюйсюз жюреккли онгсуз болуп чыкъды.
Сюймекликден къана билмеген адам
Жан къоркъуун бош эте болмаз алгъа!

(Мериге бурулуп)

Суу чач, Мери, суу сеп аны бетине.
Аяза турады...

Мери

Таян бери.
Башыңгы ёшюнюме салып таян.
Жарсыуларым, айыбым да – биргенге
Келген эгечим.

Луиза

(эс жыя)

Эриши Ибилис
Кёрдюм тюшюмде: кёз акълары
Да айланып келген бир къарамашакъ...
Мин деп чакъырды ол мени арбагъа,
Арбада уа – ёлюп кетген адамла.
Не эсе да бир тилде сёлеше...
Айтыгъыз: тюшюммюдю бу, огъесе?..
Оздуму ол арба?

Жаш адам

Луиза,
Мудах болма: орамыбыз,
Биз ёлюмден къачыгучу шумсуз орам
Тойсуз-оюнсуз да болмайды, алай
Билемисе? Ма ол къара арбаны
Къайры сюйсе, ары барыргъа эркин
Болгъанын... Биз анга жол берирге
Борчлубуз! Эшитемисе, Вальсингам,
Бош даулашны бла тиширыулары
Эден тайгъан хапарларын тохтатыр
Ючюн, бизге бир жыр жырласанг эди –
Азатлыгъы, жаны да болгъан бир жыр.
Шотланд шургусу таралтхан кюй угъай,
Къайнап, чагъыр аякъдан ёрге ургъан
Вакхы жыр айт, ол, къутуртуц, безирей
Турсакъ, иги боллукъ сунама бизге.

Т а м а т а

Аллай жыр билмейме, алай сюйсегиз,
Ёлетге махтау салгъан жыр айтайым:
Биз бир бирден айырылгъандан сора,
Озгъан кече жазып чыкыгъанма аны.

Ёмюрюмде биринчи кере манга
Бир сейир илхам келген эди! Да ма –
Тынгылагъыз: мени ёнюм, къаныгъып
Тургъанлыкъгъа, аман тюйюлдю жыргъа...

К ё п л е

Ёлетге – махтау жыр! О, тынгылайыкъ!
Ёлетге – махтау жыр! Сейир! Аламат!

Т а м а т а

(жырлайды)

Чалбаш аскер башчы кибик,
Къанлы къыш, сур согъа, келип,
Боран бурдум, къар айланма
Аскерлерин юсюбюзге
Бурса, биз, от жагъып, анга
Къажаяу къууанч этдик элде.

Патчах тиширыгуча, кюйсюз
Ёлет кирип келди кеси
Энди бизни элибизге —
Кече сайын эски къабыр
Кюрек бла юйюбюзню
Эшиклерин кезиу къагъа...

Эшиклени къадауларын
Да салып, къыш къыямадан
Къутулгъанча, от жагъада,
Кёлюбюзню чагъыр ёртен,
Той-оюн, жыр, от жарытса,
Къутулур эсек ёлетден!..
Къутулурбуз, алай бирден
Туруп, ёлет ханнга, билген
Ариу тилибизни аяп,
Махтау салмай къойсакъ – керти,
Хар биз тартхан алгъыш аякъ
Ёлюр кюнюбюзню кертир.

Къан-къазауат кюрешледе,
Чынгыл къая киришледе,
Суу къутуруп тозурагъан
Къара тенгиз толкъунлада,
Арап желде, жандауурлу
Ёлетде да – бар зауукълукъ...

Бизни жарлы жаныбызгъа
 Ёлюм тежеп, жангыдан зат –
 Бары айтып болмаз кибик,
 Таша насып бла бирге
 Ёмюрлюкню къабыл кёрюп,
 Турадыла, баям, бизге!..

Алай эсе, бизни сыйлап
 Келген ёлет, махтау санга!
 Биз къоркъмайбыз – къабырлада
 Сен тежеген къарангыдан
 Тогъуйбуз, хур къыз солууун
 Тартхан кибик, – ёлет сырын!..

Дин ахлу къарт киреди.

Дин ахлу

Мажюсю къууанч! Иймансыз шашхынла!
 Сиз, кеф болуп, къан безиреп, саякъ
 Жырла айтып, бу бушууну юсюнде,
 Диннге да бухсамлыкъ салып, ассы
 Бола турасыз, жарлы мискинле,
 Къара тынгылауну басып, къабыр
 Шошлукъ бийлеп, тыхсый тургъан жерде.
 Ёлгенлени ызларындан жилай
 Къалгъан ёксюз сабийлени кёрюп,
 Аллахха жал барып, къабырладан
 Келеме мен – келеме дууадан.
 Сизни бу былхымсыз лахоругъуз
 Тынчайтмайды, ёлюп кетгенлени
 Башларында жерни титиретип.
 Къартла бла, шо, тул къатынланы
 Тилеклери бизни барыбызгъа
 Да къазыла тургъан уруланы
 Алай жарытмай, жетмей къалсала,
 Бир иймансыз жанны, къара шайтан
 Къулла тутуп, аямай харх эте,
 Кёзню кёзге урсанг, кёрмез кибик,
 Къарангыгъа тартып баргъан сунуп,
 Сизге алай къарар эдим, баям.

Бир ненча ауаз

Жаханымден хапар айтады бу!
 Бар энди, къарт! Бизге къарама – бар!

Д и н а х л у

Бизни ючюн ол кесин кер агъачда
Да кердиртип, къабыр азап чекген
Ёкюлюбюз тёкген халал къанны
Къачы бла тилейме мен сизден:
Тохтатыгъыз бу низамсыз, хатсыз
Кеф къууанчны, артда – ол дунияда
Тюбер акъыл эте эсегиз сиз
Кесигизден алгъа ёлюп кетген
Ахлулагъа, чачылыгъыз юйге!

Т а м а т а

Юйлерибиз мудахдыла бизни –
Жашлыкъ а къууанчны суюди.

Д и н а х л у

Тохта! Тохта! Да сенмисе аны
Айтхан, Вальсингам, сен – ол юч ыйыкъ
Мындан алда ананг ёлюп, анга
Тобукъларын тюйюп жилигъан жаш,
Ананг ёлюп, тёшде асырагъан
Кюнюбюзде аны къабырына
Бауурланып, алай сытылгъан жаш?
Огъесе бу бушуу кючсундюрген,
Аллахха жал бара тургъан элни
Туурасында, саякълыкъны ойлап,
Чагъыр чарсы серлендирип айтхан
Кеф жырларынг тобугъуна барып,
Жаны ауруп, ахыратда санга
Жилиямагъан сунамыса ананг?
Тур, ызымдан тебире!

Т а м а т а

Мени бла
Ишинг жокъду сени –
Ойнай-кюле тургъанымлай, келип,
Нек тынгысыз этесе сен мени?
Сени бла къалай кетерме мен –
Бу жашауда неден да тюнгюлюп,
Ёксюзлюкден, жангызлыкъдан – къайдам,
Тыпыр ташы суууп къалгъан юйден
Да искилтин болуп тургъан биреу?
Къалай кетерме сора ызынгдан

Мен ол юйге – мында бу кѳууанчны,
 Манга сейир кеф зауукѳлукѳ берген.
 Чагѳыр аякѳ толу ѳлюр отну,
 Неда (Аллах кечсин, ансы) ѳлген
 Юй бийчеми, бу аякѳда чагѳыр
 Кибик, мени бир жапсаргѳан чагѳын
 Кѳююп, кѳалай кетер эдим ары?..
 Ёз анамы ауанасы келип,
 Ол чакѳыргѳан болса да, былайдан
 Айыраллыкѳ тѳююл эди мени.
 Билеме: сен мени бир палахха
 Кѳалдырайым деп келмегенсе, кѳарт!
 Алай а кеч келгенсе – ауазынг
 Асыры кеч эшитилди манга...
 Аллах бла тилейме – кет мындан,
 Ариу бла айтама – энди бар!
 Алай сени ызынгдан ким кетсе
 Да, онгмасын, Аллах урсун аны!

К ё п л е

Аперим, о аперим дегиз анга! –
 Алай болады, ѳзге уа – тамата!
 Ма насийхат керек эсе санга!
 Бар энди, кѳарт, ол сыйынг бла бар!

Д и н а х л у

Матильданы таза да гюняхсыз
 Жаны юйге чакѳырады сени!

Т а м а т а

(ѳрге турады)

Хууерилген саз кѳолларынг бла
 Кѳкге дууа тутуп, мында мени
 Аллымда ант эт дейме да, аны,
 Ёлюп жерге кирген жанны, атын
 Сагѳынмазгѳа, айхай да, жаз тили
 Ачылмаздан тутулгѳанын билип!
 Алай аны эки кѳзю манга
 Кѳарагѳанлай турлукѳдула, керти,
 Кѳегет жулдуз кѳарагѳанлай кѳкден.
 О, нек жарлы эдим мен бу халны
 Ол кѳзледен жашыралгѳан болсам!
 Кѳачан эсе да ол – менден халал,

Менден батыр, азат киши да жокъ
Сунуп болгъан эди жазыкъ – уллу
Жюрек насып, жаннет зауукълугъун
Да бир чакъда сынай – къучакъласам...
Къайдама мен? О, бу дунияны хур
Къызы! Кёре турама мен сени,
Алай мени жарлы жаным ары
Жетмез кибик, узакъса энди сен...

Т и ш и р ы у а у а з

Акъылындан шаша турады бу –
Елюп кетген юй бийчесин кюсеп!

Д и н а х л у

Кел энди, кел...

Т а м а т а

Аллах бла тилеп
Айтама, къой мени кеси аллыма!

Д и н а х л у

Хо да, Аллах да онг берсин санга!
Кечгинлик бер, жашым.

*Кетеди. Къууанч барады.
Тамата терен сагъышха киргенлей къалады.*

БАБАЛАНЫ Ибрагим кёчюргенди

КЪЫРГЪЫЗНЫ ЭРКЕ УЛАНЫ

Кеп болмай Къыргъызстанны ара шахары Бишкекден «Минги-Тау» журналны редакциясына ким да эс бурурча, терен магъана да берирча къагъыт келгенди. Аны Бишкекни администрациясыны Пресс-службаасы жибергенди.

Анда озгъан жылны ахырында Къабарты-Малкъар Республиканы халкъ поэти, РСФСР-ни, СССР-ни Къырал саугъаларыны эмда Ленинчи саугъаны лауреаты Къулийланы Къайсынны чыгъармачылыкъ эм жашау жолуна аталып, поэзияны уллу байрамы болгъаны ёхтемлик бла айтылады. Ол къагъыт къыргъыз тилде жазылгъанды, Къайсын ол тилге уллу хурмет этилиучюсю да энчи чертилип.

2018 жылны ахырында Бишкек шахарда къыргъыз адабиятны классиги Алыкъл Осмонов атлы къырал китапханада, Къабарты-Малкъарны халкъ поэти Къулийланы Къайсынны чыгъармачылыкъ эм жашау жолуна аталып, поэзияны сейирлик байрамы болгъанды. Аны «Къыргъызны эрке уланы» деген ат бла «Тюркской» деген халкъла аралы адабият биригиу, Къыргъыз Республиканы къырал китапханасы, культура, спорт эм туризм министерстволары къурагъандыла.

Бу байрамда аты дуниягъа айтылгъан Къайсынны жашауда терен магъаналы поэзиясына энчи эс бурулгъанды. Ол къыргъыз поэзияны классиги Алыкъл Осмонов бла чынтты шуёхлукъ жюрютгенди. Аны юсюнден кеп юлгюле келтирилгендиле байрамда. 1948 жылда Алыкъл Къайсынны назмуларын къыргъыз тилге кечюрюп, «Советтик Къыргъызстан» газетде басмалагъанын да эсгергендиле жыйылыуда. Ол а совет къырал кечгюнчюлени ырбынга бек къаты тыйгъан кезиу болгъанды. Алай Алыкъл поэт къадарында бир кишиден да къоркъмай толтургъанды кеси борчун, Къайсынны назмуларын кечюргенин кесине уллу намысха санагъанды. Ма бир къауум тизгин:

Москва, сенден алыс кетгенде,

Сени кёрюп турабыз.

Тар жолдоргъа киргенде,

Сенден умут къылабыз.

Къайсын кечгюнчюлюкню жылларында къыргъыз жазычула, къыргъыз адабият бла уллу баламлыкъда жашагъанды. Къайсынны бла Чингиз Айтматовну шуёхлукълары уа битеу дуниягъа белгиледи. Чингизни «Пространство поэта» деген ат бла 1987 жылда басмаланган статьясы саулай окъулгъанды бу байрамда. Анда быллай айтымла бардыла:

«Кайсын Кулиев – поэт маленького народа, вышедший на общечеловеческое поприще поэзии. Кайсын Кулиев говорит от лица

своего народа. Он – поэт всего мира... интересы всего человечества, очень широкие слои всего человечества нашли уста в этом поэте».

Борис Пастернакны Къайсыннга письмоларына да эс бурулгъанды: «... Къайсын, вы из тех немногих, которых природа создает, чтобы они были счастливы в любом положении, даже в горе...»

Ол кюн кырал библиотекада кеп эди адам: Республиканы Жогорку кенгешни (Баш Советни) депутатлары, Кыргыз Республиканы Президентини, Правительствосуну аппаратларында ишлегенле, министрстволаны, ведомстволаны келечилери, жазыучула, предприятияланы, организацияланы коллективлерини адамлары, устазла, студентле, литературага бир тюрлю жетежаклары болмаган, Къайсынны иги таныган акъсакъалла. Ала бары да малкърлы поэтни юсюнден айтылган керти, кезбаусуз сезлеге алай кел салып тынгылай эдиле, Къайсын кеси селешгенча, кыуанып.

– Къайсынны аты айтылган жерде адамлыкны, кишиликни ауазы эшитилгенлей жашаганбыз белек жылны, – деген эди ол кюн Жолболду акъсакъал (тукьуму белгисизди), халкны аллына шош атлай чыгып. – Аны жазганлары аны кьадарыдыла, огьурлу да, иги да халкыны ким болганын теренден суратлаган чыгьармаладыла. Бююн бу байрамны кыурап, бизни кыуандырган адамлагъа жюрегими теренинден ыспас этеме. Айтхылык малкърлы поэт фахмусу, акылы бла да бизге кьанат кьакьдыргъанды, бююн да алгъа келлендиреди.

Байрамда селешгенлени кьбюсю Жолболду акъсакъалны оюмун айтхандыла. Къайсын Кыргызстанда жашаган жылларында жазган назмуларына эс буруп, аладан юлгю келтиргендиле. Алада Кавказга термилгени, анда иесиз кьалган журтланы кез алларына келтирип сарнаган аналаны литература сьфатларын кимни да аркьа жиклери кьалтырарча суратлагъанды поэт.

Бу кысха материалны Чингиз Айтматовну сьзлери бла бошаргъа сюебиз:

«Кулиев ищет и находит вдохновляющий пример подвига в истории мировой литературы. Данте, чтобы преодолеть Ад вошел в него. Он должен был пройти невероятное, чтобы выйти к людям. Что вело его? Любовь к жизни».

Басмагъа
ШАУАЛАНЫ Хасан
хазырлагъанды

БАШЛАРЫ

МОКЪАЛАНЫ МАГОМЕТ ТУУГЪАНЛЫ – 80 ЖЫЛ

МОКЪАЛАНЫ Магомед. Жети кере оюмлап. <i>Ёмюрбаян</i>	2
МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Малкърны къанатлы жырчысы. <i>Статья</i>	12
МОКЪАЛАНЫ Магомед. Назмула	20

ТАУ ХАПАР

ШАУАЛАНЫ Хасан. Умутсуз умут	33
Сары гюлчюк	39
РАЧЫКЪАУ улу Борис. Сырмахан бла Зондар	40
ЭТЕЗЛАНЫ Аныуар. Къакъ къабыргъа	44
МАМАЙЛАНЫ Зухра. Хапарла	47

ПОЭЗИЯ

ГАЗАЛАНЫ Амина. Назмула	56
ЁЗДЕНЛАНЫ Исмайыл. Назмула	62

ПРОЗА

ТАУКЕНЛАНЫ Борис. Ажал – кече-кюн да жаныбызда. <i>Роман</i>	69
--	----

ИЗ ГЛУБИНЫ ВЕКОВ

Фатих СИБАГАТУЛЛИН. У истоков истории тюрков – скифы и аланы. <i>Статья</i>	113
---	-----

ЗАЛИЙХАНЛАНЫ МИХАИЛГЕ – 80 ЖЫЛ

Первый и единственный Академик АН СССР Северного Кавказа. <i>Очерк</i>	146
--	-----

ШАХАНЛАНЫ БАСИЯТ ТУУГЪАНЛЫ – 140 ЖЫЛ

БИТТИРЛАНЫ Тамара. Шаханланы Басият. <i>Очерк</i>	158
---	-----

ТЕКУЛАНЫ МУССАГЪА – 80 ЖЫЛ

КЕТЕНЧИЛАНЫ Мусса. Закий алим. <i>Статья</i>	173
--	-----

«МИНГИ-ТАУНУ» КЪОНАГЪЫ

Валерий ТУРГАЙ. Назмула	176
Анатолий МУКОЖЕВ. Назмула	185
ХОЛАЛАНЫ Марзият. Манга тау элледен багъалы бир заг да жокъду. <i>Ал сёз</i>	187
Николай МОРОЗОВ. Назмула	188

САХНА

А. С. ПУШКИН. Къызгъанч бий. <i>Пьеса</i>	193
Ёлет киргенде баргъан той-оюн. <i>Пьеса</i>	210

«МИНГИ-ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

Къыргъызны эрке уланы	221
---------------------------------	-----

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 3 (205)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Корректор *А. Х. Жабоева*

Художник *В. К. Баккуев*

Сдано в набор 06.05. 2019. Подписано в печать 31.05. 2019.

Выход в свет 10.06. 2019. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 950 экз. Заказ № 122. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.

В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.

Тел.: (88662) 76-01-75

(88662) 76-01-45

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*